

**T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
İSLAM FELSEFESİ TARİHİ BİLİM DALI**

**SABRİ FEHMİ ÜLGENER'İN EKONOMİ POLİTİK ANLAYIŞI VE
TÜRK DÜŞÜNCESİNE KATKILARI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**Hazırlayan
Lütfü ŞAHİN**

**Tez Danışmanı
Prof. Dr. Mevlüt UYANIK
Ankara – 2009**

ÖNSÖZ

Türkiye'nin gelişimi ve kalkınması üzerine yazılanlar maalesef genellikle batılı bir yazarın Türkiye üzerine söylediklerini merkeze alarak ortaya konulmaktadır. Veyahut en iyi ihtimalle yerli bir perspektifte yazılma iddiasında olanlar bile batılı bakış açısının Türkiye'ye uygulanmasından ibaret kalmaktadır. Yerli, tikel, felsefi ve sosyolojik değerlerini tümel ve evrensel okumalara tabii tutarak ülkesinin sorunlarını tartışan, çözüm önerileri arayan böylelikle tikel değerlerini tümelleştirme çabasında olan düşünürümüz parmak ile sayılacak kadar az sayıda bulunmaktadır.

Araştırma konumuz olan Osmanlı-Türkiye Cumhuriyeti geçiş sürecinde ekonomi-politik gelişmelerin din ve dini düşünce ile irtibatını inceleyen S.F. Ülgener bu az sayıda düşünürlerin önde gelenlerindendir. O, yerli bakış açısı geliştirme konusunda, Türkiye'yi hissederek, özgün bir bakış açısıyla akademik analizlerini yapmış bir Türk aydınıdır. Yerli bir bakış açısı geliştirme çabası içinde olurken aynı zamanda batılı felsefe-iktisad ve sosyoloji geleneğini ihmal etmemiş ve ona karşı kayıtsız da kalmamıştır. Bu çerçevede Türkiye'de Weberyen metodu kullanmasına karşılık aslında Weber'e bile en köklü eleştirileri yapan biri olarak bilinmesi kendine özgü fikirler ileri sürmesi bunun örneğidir.

Ülgener'i okumaya çalışmak, Batı düşüncesi merkezli tümel verilerinden kopmadan, tikel olarak, nesnel bir bakış açısıyla Türkiye iktisat ahlakı ve zihniyeti üzerine odaklanmak anlamına gelmektedir. Ülgener' in önerilerini anlamak demek; merkeze Türkiye'yi alarak Türk toplumunun geçmişini, kültürünü, tarihini değerli bir veri olarak kabul edip, günümüz bilgi ve tecrübelerinin ışığında Türkiye'yi yeniden okumak ve ortaya çıkan sonuç ile geleceğe daha sağlıklı bakma çabası içinde olmak demektir. Mevlana'nın deyişiyle bir ayağı Anadolu'da, diğeri ile dünya'da bir nevi pergel gibi olmak, ya da tikelde tümeli yakalamak demektir.

Sabri Fahri Ülgener ekseninde Osmanlı-Türkiye Cumhuriyeti sürecinin zihinsel yapısını ve iktisadi verilerini merkeze alarak dini düşünce ile irtibatını araştırmanın önemli olduğunu düşünmekteyiz. Bununla bir nevi Ülgenerin

sunduğu ekonomi ve politik yapının Türk düşünce tarihine olası katkılarını gündeme getirmek istedik.

Yüksek lisans tezimin hazırlanması sırasında önerileriyle bana yol gösteren danışman hocam sayın Doç. Dr. Mevlüt UYANIK ile Dr. Sefer YAVUZ'a, teknik desteği için kardeşim Abdurrahman'a ve destek ve emeği ile tezimi bitirmeme yardımcı olan eşim Hilal'e, çok teşekkür ederim.

Ankara, 2009

L tf  şAHİN

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	i
İÇİNDEKİLER	iii
KISALTMALAR DİZİNİ	vi
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

SABRİ FEHMİ ÜLGENER'İN HAYATI, ESERLERİ VE ETKİLENDİĞİ ŞAHSİYETLER

1. SABRİ FEHMİ ÜLGENER'İN HAYATI	3
2. SABRİ FEHMİ ÜLGENER'İN ESERLERİ.....	6
3. SABRİ FEHMİ ÜLGENER'İN ETKİLENDİĞİ ŞAHSİYETLER.....	7
3.1. Max Weber.....	7
3.2. Werner Sombart.....	9
3.3. Alexander Rüstow.....	9
3.4. Wilhelm Röpke.....	10
3.5. Gerhar Kessler.....	10
3.6. Fritz Neumark.....	10

İKİNCİ BÖLÜM

KAVRAMSAL TEMELLENDİRME

1. İKTİSAT AHLAKI.....	12
2. İKTİSAT AHLAKI VE DİN.....	18
2.1. İktisat Ahlakını Etkileyen Faktörler.....	20
3. İKTİSAT ZİHNİYETİ.....	27
3.1 Osmanlı İktisat Zihniyeti.....	31
3.2 Osmanlı İktisat Zihniyetinde Birey.....	33
3.3. Osmanlı ve Ticari faaliyet.....	36
3.4. Osmanlı İktisat Zihniyetinde “Emek ve Mal”.....	38

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SABRİ FEHMİ ÜLGENER'E GÖRE İKTİSAT AHLAKI, ZİHNİYETİ VE DİN

1. SABRİ FEHMİ ÜLGENER'E GÖRE İKTİSAT	42
---	----

2. SABRİ FEHİMİ ÜLGENER'E GÖRE İKTİSAT AHLAKI.....	46
3. SABRİ FEHİMİ ÜLGENER'E GÖRE İKTİSAT ZİHNİYETİ.....	51
3.1. Genel Çerçeve.....	52
3.2. Sabri Fehmi ÜLGENER'in Gelenekçi Bir Toplumun İktisadi Değerlerine ve İktisat Zihniyetine Yaklaşımı.....	63
3.2.1. Gelenekçi Yaşam.....	64
3.2.2. Gelenekçi bir Toplumun “Eşya” ya bakışı.....	65
3.2.3. Gelenekçi bir Toplumda İşgücü Mobilitesi.....	67
3.2.4. Gelenekçi bir Toplumun Değişme Şartları.....	68
3.3. Osmanlı İmparatorluğu Çözülme Devri İktisadi Uygulamalarında Din-İktisat İlişkisi.....	69
3.4. Gelenekçi Toplumda Tasavvuf ve “Dünya”	82
3.5. Osmanlı Toplumunda İktisat Zihniyetinin Etki Alanı Ve Etkileşme Şekli.....	86
3.5.1. Esnaf ve Tasavvuf.....	86
3.5.2. Tasavvuf Bağlamında Tüketim Toplumu, Sınıflı Toplum Ve Tasavvuf.....	89

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

SABRİ FEHİMİ ÜLGENER'İN OSMANLI İMPARATORLUĞU ÇÖZÜLME DEVRİ İKTİSAT AHLAKI VE ZİHNİYETİNE YAKLAŞIMI

1. OSMANLI İMPARATORLUĞU ÇÖZÜLME DEVRİ İKTİSAT AHLAKINA BAKIŞI.....	93
1.1. Ortaçağ Ahlakına Toplu Bir Bakış.....	97
1.2. Esnaf Terbiyesi ve Lonca Ahlakı.....	102
1.3. Durgun-Kapalı Sanat Kavrayışı.....	102
1.4. Osmanlı Dönemi Ortaçağ Zihniyetinde Görenek ve Otorite.....	104
1.5. Osmanlı Dönemi Ortaçağ Zihniyetinde Temel Kıymetler Ve İdealler.....	109
1.6. Osmanlı Dönemi Ortaçağ Zihniyetinde Kapanma Ve Ahlakileşme.....	112

2. OSMANLI İMPARATORLUĞU ÇÖZÜLME DEVRİ ZİHNİYETİ.....	114
2.1. Çözölme Devri Serveti: Aslı, Kökeni Ve Dağılma Sebepleri.....	117
2.2. Çözölme Devri İktisat Zihniyetinde Hisler ve İhtiraslar....	121
2.3. Çözölme Devri İktisat Zihniyetinde Üst Tabaka Karşısında Ortaçağ Ahlakı.....	121
2.4. Çözölme Devri İktisat Zihniyetinde Orta Tabaka Ve Aşağısı.....	122
2.5. Çözölme Devri İktisat Zihniyetinde Teşebbüs Zihniyetinin Önündeki Setler ve Engeller.....	126
2.6. Çözölme Devri İktisat Zihniyetinde Teşebbüs Zihniyetinde Daralma ve Boğulma.....	128

BEŞİNCİ BÖLÜM

SABRİ FEHMİ ÜLGENER'İN EKONOMİ POLİTİK ANLAYIŞININ DEĞERLENDİRİLMESİ VE TÜRK DÜŞÜNCESİNE KATKILARI

1. SABRİ FEHMİ ÜLGENER'İN EKONOMİ POLİTİK ANLAYIŞININ DEĞERLENDİRİLMESİ.....	133
---	------------

SONUÇ	137
KAYNAKÇA	141
ÖZET	145
ABSTRACT	146

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı Geçen Eser
bkz.	: Bakınız
vb.	: Ve Benzeri
Yay.	: Yayınları
Çev.	: Çeviren
c.	: Cilt
s.	: Sayfa
T.D.V.	: Türkiye Diyanet Vakfı
M.E.B.	: Milli Eğitim Bakanlığı
İ.Ü.	: İstanbul Üniversitesi

GİRİŞ

Bu tezin konusu Osmanlı İktisat zihniyeti konusunda farklı bir yaklaşım öne süren Sabri Fehmi Ülgener' in ekonomi politik anlayışı ve Türk düşüncesine katkılarıdır. Bu çalışmada genelde iktisat zihniyeti, özelde ise Osmanlı iktisat zihniyeti hakkında Sabri Fehmi Ülgener' in düşünceleri ele alınacaktır. Ayrıca İktisat-ahlak, iktisat-din ve iktisat-zihniyet kurguları incelenecektir. Böylece Sabri Fehmi Ülgener'in son dönem Osmanlı zihniyetini tahlil edip, Türkiye Cumhuriyetinin kuruluş sürecindeki iktisadi, dini ve ahlaki yapının etkilerini ve yerini inceleyeceğiz.

Sabri Fehmi Ülgener' i seçmemizin nedeni, onun Batılı İktisadi zihniyeti eleştirel bir tarzda ele alması, ekonomik gelişmelerin sadece iktisadi terimlerle açıklanamayacağını buna bazı dış faktörlerin de etkisinin olduğunu düşünmesi, özgün bir ekonomi-politik zihniyet oluşturmaya ve eserler vermesidir.

Çalışmamızın birinci bölümünü, Ülgener'in hayatına ayırdık. Eserleri ve etkilendiği şahsiyetleri hakkında bilgi verilecektir.

Çalışmamızın ikinci bölümünde Din, Ahlak ve Zihniyet kavramlarını iktisat kavramı kapsamında inceleyeceğiz. Bu kavramların iktisat hayatına etkilerini anlatmaya çalışacağız.

Çalışmamızın üçüncü bölümünü Ülgener' in görüşlerine yer vereceğiz. Bu bölümde Ülgener'in Osmanlı İmparatorluğu temelinde Din, Ahlak, Zihniyet kavramları hakkındaki düşünceleri incelenecektir. Maddeye bağımlılığı bir sorun olarak telakki etmemiş bir toplumun kapitalizm ile mücadelesinde Din, Ahlak ve Zihniyet yaklaşımlarını ve kapitalizmin Osmanlı İmparatorluğunun son dönemlerinde özellikle nasıl olup da toplumun temel dinamiklerini değiştiremediğini bu kavramlar ile açıklamaya çalışacağız. Düşünürümüzün bir toplumun iktisadi değerlerine ve zihniyetine yaklaşımını sunacağız.

Çalışmamızın dördüncü bölümünde Ülgener' in Osmanlı İmparatorluğu çözülme devri iktisat ahlakını, zihniyet yaklaşımı hakkındaki fikirlerini ve İslami değerlerin toplumun iktisadi uygulamalarına etkilerini ele alacağız.

Çalışmamızın beşinci bölümünde ise S.F. Ülgener'in Ekonomi politik anlayışının genel bir değerlendirilmesini ve Türk düşüncesine katkılarını, İktisat zihniyetini temellendirirken kullandığı argümanların yeniliğini ve bunların Türk düşünce dünyasına katkılarını açıklamaya çalışacağız.

Son olarak Ülgener'in, İktisat zihniyeti kavramına yaklaşımını ve son dönem Osmanlı imparatorluğu iktisat zihniyetine bakış açısının orijinal olduğunu gördük. Yaptığı değerlendirmelerin geçerliliğinin devam ettiğini düşünmekteyiz. Şu an sahip olduğumuz iktisat zihniyetinin bu tür yaklaşımlarla ele alınıp yeniden değerlendirilmesi gerektiği kanısındayız. Günümüz iktisat ahlakının günümüz kapitalist anlayışına ahlaki bir temel olması açısından bir değerlendirmeye değer olduğunu düşünmekteyiz.

BİRİNCİ BÖLÜM

SABRİ FEHİMİ ÜLGENER'İN HAYATI, ESERLERİ VE ETKİLENDİĞİ ŞAHSİYETLER

1. SABRİ FEHİMİ ÜLGENER'İN HAYATI

Mehmet Fehmi Efendi (İlmiyye) ile Soyağacı Kazım Karabekire kadar uzanan Emine Behice Hanım'ın (Askeriye) ikinci çocukları olarak dünyaya gelen Ülgener'e babası ve annesi kendi babalarının ilk isimlerini vermiştir.¹

Sabri Ülgener, 1911 yılının Mayıs ayının sekizinde İstanbul'da dünyaya geldi. Sabri Bey aslen Safranbolulu olmakla beraber, din alimi olan babasının görevi nedeniyle hayatını İstanbul'da devam ettirdi. Ülgener'in babası Mehmet Fehmi Efendi, Nakşibendi tarikatının Gümüşhanevi kolunun temsilcisi olan İsmail Necati Efendinin oğludur. Baba tarafından mütedeyyin bir aileye mensup olan Ülgener; babasının arkadaşlarının kendi aralarında yaptıkları sohbetlerden istifade ederek, çocukluk yıllarını idame ettirdi. Ülgener'in babası Mehmet Fehmi Efendi, babası İsmail Necati Efendinin dini ilimler konusundaki takipçisi oldu. Arapça ve Farsça'yı iyi bilen Mehmet Fehmi Efendi, ayrıca hüsn-i hatta meraklıydı. 1918 yılında osmanlı sarayında "Huzur Dersleri" vermek üzere görevlendirilecek kadar, dini malumata sahip Mehmet Fehmi Efendi, bir dönem İstanbul müftülüğü de yaptı.²

İsmail Sabri olarak nüfusa kayıt edilmesine rağmen, babasına olan hürmete istinaden, tüm çalışmalarında ve resmi yazışmalarında babasının Fehmi ismini kendi isminin yanına getirerek, Sabri Fehmi ismini kullandı.

¹ Sabri Fehmi ÜLGENER'in (1911-1983) soyağacı ve hayatı hakkında ayrıntılı bilgi; Ülgener'in hayatını, eserlerini, şahsiyetini, entelektüel yanını konu edinen eser; "*Bir İktisatçının Entelektüel Portresi SABRİ F. ÜLGENER*" ismi altında Ülgener'in öğrencisi, meslektaşı ve yakın dostu Prof. Dr. Ahmet Güner SAYAR tarafından hazırlanarak 1998 yılında yayınlanmıştır.

² Sayar, Ahmet Güner, *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi SABRİ F. ÜLGENER*, Eren Yay., 1998, s. 45-47

Bununla da yetinmeyerek Sabri Bey tek evladı olan oğluna da Fehmi ismini verdi.³

İlk eğitimine İstanbul'da Divan yolunda Piyer Loti'ye yakın Aşiyân İbtidai'sinde başladı. Ancak daha sonra bu okul kapanınca, İstanbul İbtidaisine nakledildi ve bu okuldaki mezun oldu. Ülgener'in çocukluk ve gençlik yılları Osmanlının Avrupa yakasındaki Babıali'ye yakın muhitlerde geçti. 1923 yılında İstanbul Erkek Lisesinde Orta tahsiline başladı, 1932 yılında bu okuldaki mezun oldu. Bundan sonraki eğitimini devlet okullarında devam ettirdi. Bu arada manevi ilimler ile ilgili dersleri de evde babasından öğrendi. Ülgener ileri de kendisine Türk Weber'i gibi önemli bir ünvan kazandıracak olan Ahlak ve İktisat ile ilgili çalışmalarında kullanacağı ön bilgileri, babasının arkadaşlarıyla genç yaşlarda yaptığı sohbetlerde edindi.⁴

Evde babasının kullandığı ve kendisinin de istifade ettiği ciddi bir kitaplık vardı. Sabri Bey ilk önce Cevdet Paşanın Kısası-ı Enbiyasını ve daha sonra Tarih-i Cevdet'ini okudu. Arapça, Farsça ve Osmanlıca dilleri hakkındaki vukufiyetini günden güne artıyordu. Osmanlı vakanüvisleirinin Naima, Çelebizade gibi tarih kitaplarını okudu. İstanbul Erkek Lisesindeki yabancı dili Almanca'ydı. Ülgener okul dışında da Almanca çalışmaya başlayarak, Almanca'sını ilerletmeye başladı. Hatta o yıllarda İstanbul'da yayınlanmakta olan bir tarafı Almanca, diğer tarafı Türkçe olan bir gazeteden Almanca gramer yapısıyla ilgili cümle kalıpları ezberlemeye başladı. Bununla da yetinmeyerek evde özel Almanca dersleri aldı.⁵

1934-1935 döneminde İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesinden mezun oldu. Ve aynı fakültede asistan olarak akademik hayata başladı. Özellikle o dönemde, Nazi Almanyası'ndan kaçarak Türkiye'ye gelen bilim adamlarıyla çalışmak, Almancası iyi olan Sabri Bey'e akademik hayatında çok şey kazandırdı. 1936 yılının Aralık ayında İstanbul Üniversitesi bünyesinde ilk kez İktisat Fakültesi kuruldu ve Ülgener 14 Aralık 1936

³ Sayar, Ahmet Güner, Bir İktisatçının Entelektüel Portresi SABRİ F. ÜLGENER, Eren Yay., 1998, s.s. 46-47

⁴ Sayar a.g.e., s. 48

⁵ Sayar a.g.e., s. 48-49

tarihinde bu okula geçti. Profesör Dr. Wilhelm Röpke'nin başkanı olduğu Umumi İktisat ve İktisat Teorisi Kürsüsünde asistanlığa başladı.⁶

Okulun ders programı ilk yıllarda hukuk ağırlıklı olsa da zamanla iktisat ve içtimaiyat dersleri gereken öneme kavuştu. 1937 yılında Yakın-Şark Türk İslam dünyasının İktisat Ahlakı ve Zihniyet adlı tezi ile Hukuk Fakültesinde doktorasını tamamlayan Ülgener, Weber'in fikriyatı ile ilgili bilgilerini netleştirirken Alman hocalarından N.Röpke'nin ve G. Kessler'in büyük katkısı oldu. Doktora çalışmasından sonra 2 Kasım 1938'de askere giden Ülgener, 16 Aralık 1939'da terhis oldu. İktisat Fakültesi Sosyoloji ve Komün Bilgisi asistanlığına 28 Aralık 1939'da asaleten atandı. Ülgener, doktora tezinden sonra bu konudaki çalışmalarını devam ettirdi ve 1941 yılında "*Kapitalizmden Önce İaşe Buhranları*" adlı çalışmasıyla Maliye ve Umumi İktisat Doçentliğine yükseltildi.⁷

Ülgener, Alman Tarihçi okulunun savunduğu fikirlerin içinde iktisat teorisinin yokluğunu hissetti. Ülgener'e göre sadece korumacılık politikası, başlı başına bir iktisat politikası olamazdı. Ülgener, 1929 Dünya Krizinden sonra tüm dünyada popüler olan ve iktisat politikası olarak ülke ekonomilerinde uygulamaya başlayan Keynezyen iktisadi⁸ anlamak; özellikle iktisat teorisiyle yakından ilgilenmek için Amerika'da konuyla ilgili araştırma yapmak için üniversiteden ödenek tahsis edilmesi yönünde talepte bulundu. Talebi İstanbul üniversitesi tarafından kabul edilerek, 1946 yılında Harvard'da misafir öğretim üyesi olarak çalışmalarına başladı.⁹

Ülgener, İ.Ü. İktisat Fakültesi hocaları arasına dahil olurken bir taraftan da kitabını hazırlamayı sürdürdü. "*İktisadi İnhitat Tarihimizin Ahlak ve Zihniyet Meseleleri*" Ülgener'in ilk kitabıdır. Bu kitap 1951 yılında yayınlandı.

⁶ Sayar, Ahmet Güner, Bir İktisatçının Entelektüel Portresi SABRİ F. ÜLGENER, Eren Yay., 1998, s.49-54

⁷ Sayar, a.g.e. s.55-59

⁸Talep yönlü İktisat (Keynezyen iktisat), 1929 Büyük Dünya Krizi'ni oluşturan depresyonun ortaya çıkardığı işsizlik ve toplam talepteki yetersizlikleri gidermek amacıyla geliştirilmiştir. Teorik temelleri bakımından adlandırılacak olursa, talep yönlü iktisada Keynezyen iktisat denilebilir.

Bkz.<http://www.canaktan.org/ekonomi/iktisat-okullari/okullar/keynezyen.htm>

⁹ Sayar, a.g.e. s.93-106

İ.Ü. İktisat Fakültesi'nde akademik hayatını sürdüren Ülgener üç yıl boyunca Eskişehir İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi'nde makro iktisat derslerini yürüttü. 1962 yılında “*Milli Gelir, İstihdam ve İktisadi Büyüme*” adlı kitabı fakülte yayınları arasında çıktı. Ülgener yarım asırdır emek verdiği üniversiteden emekli olduktan sonra da vefatına kadar çalışmalarına ara vermeden devam etti. Emeklilikle hayatında değişen tek şey, artık üniversitede derslere gitmemekti, çalışmalarına vefatına kadar olanca hızıyla devam etti. 30 Haziran 1983 yılında uykuda iken kalp krizinden vefat etti.¹⁰

2. SABRİ FEHMİ ÜLGENER'İN ESERLERİ

Akademik açıdan bir iktisatçı ve iktisat teorisiyle yoğrulması neticesinde de bir sosyolog olmasına rağmen, Ülgener, ele aldığı konuyu teknik sınırların ötesinde, tarih, sosyoloji ve antropolojiden de yararlanarak derinlemesine inceleyip kavrayan sosyal bilimci özelliğine sahiptir.

- 1- *İktisadi inhitat Tarihimizin Ahlak ve Zihniyet Meseleleri* İstanbul 1951 (daha sonra sadeleştirilip gözden geçirildikten sonra *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası* ismiyle 1981 yılında tekrar basılmıştır.)
- 2- *Tarihte Darlık Buhranları*, İstanbul 1951
- 3- *İktisat Dersleri*, I-II İstanbul 1952;
- 4- *Milli Gelir, İstihdam ve İktisadi Büyüme*, İstanbul 1962
- 5- *Zihniyet ve Din* İstanbul-1981
- 6- *Zihniyet, Aydınlar ve İzm'ler* –1983
- 7- *Darlık Buhranları ve İslam İktisat Siyaseti*, (Ankara 1984)

Ayrıca Tarihte günümüzde Ülgener'e ait olan tüm makale ve yazılarının toplandığı Derin yayınlarından 2006 yılında neşredilen Makaleler isimli bir kitap da bulunmaktadır.

¹⁰ Sayar, Ahmet Güner, Bir İktisatçının Entelektüel Portresi SABRİ F. ÜLGENER, Eren Yay., 1998, s.106-195

3. SABRİ FEHMİ ÜLGENER'İN ETKİLENDİĞİ ŞAHSIYETLER

Ülgener'in akademik hayatında üçlü bir aşama veya diğer bir ifadeyle üç farklı ekolden etkilenme ve bu etkilenmeden dolayı kendini geliştirme söz konusudur. Ülgener'in fikri çizgisinin belirlenmesinde üç farklı grubun etkisi vardır:

Birincisi; babası ve ilmiye sınıfına mensup arkadaşları ki onlardan, İslam iktisadiyatı hususundaki dini bilgileri elde etmiştir.

İkincisi Almanya'dan gelen Röstow, Röpke, Neumark, Kessler gibi hocalardan, W. Sombart ile M.Weber'in fikirlerine ulaşmıştır. Maddi medeniyet ile manevi dünya arasındaki etkileşimin batı toplumlarında Protestan ahlakıyla nasıl gerçekleştiğini incelemeye başlamıştır.

Üçüncüsü, Amerika'da Harvard Üniversitesinde misafir öğretim üyesi vasfıyla gittiği zaman, devrin önemli iktisatçılarından J.A.Schumpeter ve A.Hansen'den elde ettiği fikirler, Ülgener'in fikri yapısının oluşmasına büyük katkı sağlamıştır. Ayrıca J.A.Schumpeter'in sosyal bilimciliğinden de etkilenmiştir. A.Hansen'in hocalık tecrübelerinden çok faydalandığını ifade etmiş, dönemin iktisat politikalarının yapıcı ve başarılı simalarından biri olarak vasıflandırılmaya hak kazanmış değerli bir bilim adamı olarak değerlendirmiştir.¹¹

Ülgener, bu üç farklı gruptan elde ettiği bilgi donanımıyla birlikte Osmanlının neden ekonomik yarışta batıdan geri kaldığına cevap aramıştır. O, çalışma alanını Osmanlı iktisadi hayatının zihniyet temelleri üzerine inşa etmiştir. Uzun soluklu bir akademik hayatta Ülgener, Osmanlı iktisadi hayatının zihniyetinin çözümlemesine yönelik, bazen bir edebiyatçı, bazen bir sosyolog bazen ise bir iktisatçı gözüyle bakarak, özgün bir düşünür olarak ayrıntılı çalışmalar yapmıştır.¹²

3.1. Max Weber

Max, Weber 21 Nisan 1864 tarihinde Prusya'nın Erfurt kentinde dünyaya geldi. Ailesi, baba tarafından olduğu kadar anne tarafından da

¹¹ Sayar, Ahmet Güner, Bir İktisatçının Entelektüel Portresi SABRİ F. ÜLGENER, Eren Yay., 1998, s. 100-101

¹² Sayar, a.g.e., s. 45-55

tabibata uğramış ve göçe zorlanmış Protestanlardı. Baba Weber hukukçu ve siyasetçiydi, annesi ise dindar bir kadın.

Weber klasik eğitimini Berlin'de tamamladıktan sonra 1882'de Heidelberg Üniversitesinde hukuk okumaya başladı. Daha sonra Göthingen Üniversitesine geçti. Eğitimini tamamladıktan sonra üç yıl hukukçuluk yaptı. 1889 da "Ortaçağda Ticaret Şirketleri" konulu teziyle doktora tezini aldı. 1894 yılında Freiburg Üniversitesi Ekonomi Politik kürsüsüne, 1897'de de Heidelberg Üniversitesinde iktisatçı Knies'den boşalan kürsüye getirildi. Çağdaşları Sombart ve Jaffe ile Archiv für Sozial Wissenschaft und Sozial Politik dergisini kurdu ve çalışmalarını bu dergide yayınlamaya başladı. 1918 de Viyana Üniversitesinde Sosyoloji kürsüsüne atandı. 1919'da ise Brentano'nun Münich Üniversitesindeki kürsüsüne geçti ve 1920 yılında öldü.

İktisat alanında yapmış olduğu çalışmalar incelendiğinde bunları üç temel sorun dizisine bağlı olarak ele aldığı, ilişkilendirdiği görülür. İlk olarak; iş yönetimi, finansman, fiyatlandırma gibi unsurları incelemekte, ikinci bir seride; iktisat, siyaset, din ve teknolojiyi etkileşim anlayışı içerisinde ele almakta ve son olarak da; ekonominin etki ve biçimlendirme gücü üzerinde durmaktadır.¹³

Weber, gelmiş geçmiş en büyük tarihçilerden biri olarak görülmüştür. Aynı zamanda hukukçudur da. Onun "Ekonomi Tarihi" Alman Üniversitelerinde okutulur ve aynı zaman da Ekonomisttir. O aynı zamanda karşılaştırmalı din tarihinin en önemli isimlerinden biri olarak bilinir. O bir sosyologtur ve sosyolojinin kurucularındandır.¹⁴

Weber metodolojisinin önemli bir yönü toplum içinde grupların belirleyici rolü ile ilgili fikirleridir. Weber' de "sınıf" topluluk içinde belirebilecek birkaç grup tiplerinden yalnız biridir. 'Weber'e göre sınıf "Pazar şansları" na göre kümeleşen bir gruptur. Fakat bunun yanında siyasi güce sahip olmanın kümeleştirdiği gruplar vardır. Weber'e göre bunların küme esası "statü" dür. Weber'e göre bu grupların tümü birden toplum denkleminin dinamiğinin içine girer. Weber burada bir kontrast yaratarak topluluğun çalışmasını anlamaya

¹³ Weber, Max, Bürokrasi ve Otorite, Çev. H.Bahadır Akın, Adres Yayınları, 2005, s. 2

¹⁴ Weber,Max, Sosyoloji Yazıları, Çev. Taha Parla, İletişim Yay.2005, s.23-65

çalışır. Weber' in sosyoloji bilimine en önemli katkıları kapitalizm sosyolojisi, siyaset sosyolojisi, örgüt sosyolojisi ve din sosyolojisi olanlarında olmuştur.¹⁵

3.2. Werner Sombart (1863-1940)

Alman bilim adamı Werner Sombart'ın çalışmaları ilk yıllarda Marksizmin izlerini taşır, bir ara Nasyonal Sosyalist düşünceye hatta iktidara yakınlaşmaya çalışsa da bunlardan da uzaklaşır. Üniversitede tarih, ekonomi ve felsefe okuyan Sombart doktorasını Gustav Schmoller'in yanında yaptı. İlgi alanı oldukça geniş olan Sombart, asıl olarak kapitalizm ile uğraşmıştır. Ünlü Alman Tarihsel Ekolünün son temsilcisi olarak görülür.

Ülgener, Sombart hakkında şu görüşleri ifade etmektedir.

“Sombart'a, devrimizin ekonomi doktrinlerini tafsilat ile yazacak olan tarihçi hiç şüphesiz bir mevki ayırmakta tereddüt etmeyecektir. Fakat niçin? Herhalde kapitalizm tarihine dair altı ciltlik büyük eseri dolduran geniş ve zengin malzeme yığınının alelade toplayıcısı olduğu için değil, belki her şeyden evvel o malzemenin terkibine yeni bir görüş tarzı getirdiği için!”¹⁶

Sombart belirli bir döneme hakim olan kapitalizm zihniyetini bütün mahiyeti ile kavramak ve bu zihniyeti bütün eski ve başka türden iktisat zihniyetleriyle karşılaştırarak bu döneme özel iktisadi hayatın bütün tezahürlerini kaplayıp kuşattığını ve özel bir tarzda nasıl şekillendirdiğini göstermeyi amaçlamıştır. Bu yönüyle Ülgener Sombart'ın düşüncesinden faydalanmış ve zihniyet yapısının toplumsal yapıya etkisi konusundaki yaklaşımını bize sunmuştur.

3.3. Alexander Rüstow (1885-1963)

Rüstow iktisatçı ve sosyolog olarak çok yönlü ve titiz araştırmaları olan bir bilim adamıdır. İktisat Fakültesi'nde iktisat ve iktisadi coğrafya, Edebiyat Fakültesi'nde de felsefe tarihi okuttu. Ülgener Rüstow'un daha çok zihniyet araştırmalarından yararlanmıştı. Rüstow'un yazılarında Weber'e gösterdiği

¹⁵ Weber, Max, Sosyoloji Yazıları, Çev.:Taha Parla, İstanbul, 1986, s.12 (Önsöz Prof.Dr.Şerif Mardin-Max Weber Üzerine)

¹⁶ Ülgener,Sabri F. iktisat Felsefesi Tarihinde Werner Sombart'ın Yeri ve Şahsiyeti, İktisat Fakültesi Mecmuası, c.III, 1-2:95

akademik yakınlık Ülgener'in kafasındaki düğümlerin çözülmesinde kolaylık sağlamıştır. Bu açılardan Ülgener'in eserlerini düşünsel yönden en çok motive eden ilticacı Alman öğretim üyelerinin başında gelmektedir.¹⁷

3.4. Wilhelm Röpke (1900-1966)

Alman öğretim üyeleri içerisinde en tanınmış olan Röpke, ne siyasi ne de ırki açıdan suçlanmamasına karşın vicdani kanaatleri doğrultusunda nasyonal sosyalizmi reddederek Türkiye'ye sığınmıştır. Önce Hukuk sonra İktisat Fakültesi'nde İktisat dersleri verdi. Ülgener, Röpke'den daha çok iktisadi düşünce tarihi ve iktisat teorisi alanında yararlanmıştır.¹⁸

3.5. Gerhar Kessler (1883-1963)

Hitler rejimine karşı önce kalemiyle, sonra fizik gücüyle mücadele eden bir bilim adamı olarak Ülgener'in dikkatini çeker. Kessler, Hukuk, İktisat ve Edebiyat Fakültelerinde dersler vermiştir. Kessler, 1938 yılında yayımladığı *İçtimaiyata Başlangıç* adlı kitabı ile Türk sosyolojisine Alman sosyoloji geleneğini tanıtmıştır.

Ülgener, bilimsel açıdan Kessler'i hadiselerin felsefi mebdei üzerinde uzun uzadıya düşünen, fikir yoran bir teorisyen olarak görmemiş, etik-pratik düşünce tarzını benimsemiş ve toplumsal olayların bireysel yaklaşımlar ile farklı bir yön verilebileceğine inanan bir toplumsal politika şahsiyeti olarak görmüştür.¹⁹

3.6. Fritz Neumark (1900-1992)

Ülgener'in en uzun soluklu akademik birlikteliği Neumark ile olmuştur. 1933-1953 yıllarında Türkiye'de bulunmuş ve özellikle Maliye ve Vergi sistemleri üzerine çok sayıda ders kitabı ve makale yazmıştır. Türk vergi

¹⁷ Sayar, Ahmet Güner, Bir İktisatçının Entelektüel Portresi SABRİ F. ÜLGENER, Eren Yay., 1998, s. 61

¹⁸ Sayar, a.g.e., s. 59

¹⁹ Sayar, a.g.e., 57

reformlarına önemli katkıları bulunmuştur. Ülgener onun asistanlığını yapmıştır.²⁰

²⁰ Sayar, a.g.e., 56

İKİNCİ BÖLÜM

KAVRAMSAL TEMELLENDİRME

1. İKTİSAT AHLAKI

İktisat ve güncel ifadesiyle Ekonomi kelimesinin önce etimolojik sonra ıstılahi anlamına bakalım. Tutumlu olmak, dengeli olmak gibi anlamlar taşır.²¹ Bir ilim olarak Ekonomi malların, üretim, paylaşım ve tüketim kanunlarını araştırır. Araştırma sonuçları tutumlu ve dengeli bir yaşamın gerekliliği için birer veri olarak kullanılmaktadır. İnsanoğlu'nun yaşamı boyunca fiziksel ihtiyaçlarının tutumlu, dengeli bir yaşam için karşılanması amacıyla aldığı kararların tümüne iktisat diyebiliriz.

“İktisat”, mutedil olma, dengeli olup her türlü aşırılıklardan sakınma ve nihayet, israfın zıddı olarak literatürümüzde kullanılmaktadır. Ancak, kapitalist ekonominin yaygınlaşmasıyla birlikte bu kavram, “*verimli üretim*” ve madde ile zamanın dengeli kullanımını da ifade eder olmuştur.²² Bu anlamıyla bakıldığında iktisat kavramı, insan yaşamının en verimli şekilde değerlendirilmesi diye tanımlanabilir.

Ahlak'ın kelime anlamı huy, hal ve hareket tarzı gibi manalara gelmektedir. Bireylerin iradi hareketleri ile ilgilenen bir alandır. Zamana, topluma ve kültürlere göre değişiklik arz eden davranış yöntemlerine karşılık ahlak, zorunlu ve değişmeyen davranış kurallarına işaret etmektedir.²³ Bu açıdan Ahlak neyin doğru veya yanlış, iyi veya kötü olduğu ile ilgilidir.

Ahlak'ı insanların yüzyıllar boyunca iyi olarak değerlendirdiği davranış biçimlerinin ifadesi olarak tanımlayabiliriz. Konu olarak insanın yapıp ettikleri ve davranışlarıdır. Aristoteles'in cevap aradığı “Ne yapabiliriz?” sorusunun karşılığıdır.²⁴

²¹ Tabakoğlu, Ahmet, Türk İktisat Tarihi, Dergah Yay, 2005 s.24

²² Bkz. Dinler, Zeynel, İktisada Giriş, Ekin Yay., 2000, s. 6-7

²³ Kılıç, Recep, Ahlakın Dini Temeli, T.D.V. yayınları 2003, s.2

²⁴ Uyanık, Mevlüt, Felsefi Düşünceye Çağrı, Elis Yayınları, 2003, s.171

İktisat Ahlak'ı kavramı bu iki kelimenin birleşmesi ile yani; kıt kaynaklar ile yaşam mücadelesi veren insanın ahlaki kurallar çerçevesinde fiziksel ihtiyaçların karşılanması bireyin ve toplumun ahlaki yapısı ile birlikte maddeye yaklaşım tarzı olarak ifade edilebilir. Çağdaş olan insanların fiziksel ihtiyaçlarını karşımada sergiledikleri tavır insanların iktisat ahlakını göstermektedir. Çünkü maddeye yaklaşım hiçbir zaman aynı tarzda olmamıştır. Bunda toplumun ahlaki yapısı rol oynamaktadır. Çağdaş toplumlarda (aynı zaman içerisinde yaşayan toplumlarda) bireylerinin ahlaki yapısı, sahip oldukları dini öğretileri, yaşadıkları coğrafi şartların etkisi vb. nedenler ile iktisadi yaklaşımları birbirlerinden farklı olmuştur.

İktisat ahlakı kavramının özelliklerinden bir diğeri, var olan ahlaki yaklaşımın sürekliliğinin bulunması ve geniş halk kitleleri ile bunun ifade edilip edilmediğinin belirtilmesidir. Yoksa belirli bir zümrenin yaklaşımını “toplumun iktisat ahlakıdır” şeklinde ifade ettiğini söylemek bizi sağlıklı sonuçlara götürmeyecektir. Aristokratların maddeye yaklaşımını toplumun yaklaşımı şeklinde ifade etmek sağlıklı bir tahlil olmayacaktır. Diğer bir ifade ile İktisat ahlakı; toplumun geçmişinin (oluşan kültür) ve diğer faktörlerin (din, savaşlar, coğrafya vb.) sonucu oluşan ahlaki yapı, toplumun yaşadığı çevre ve zaman çerçevesinde değerlendirilmesi ile ortaya çıkmaktadır. Hiçbir zaman iktisat, bireyin veya toplumun birebir kendisi ile değerlendirilemez, sadece iktisatla bir sonuca varılamaz. İktisat ahlakı, toplumun ortak dokusunun bir sonucu olarak kendini göstermektedir.²⁵

Yukarıda özellikle üzerinde durulan konu toplumdur. Önemli olan bireyin çıkarları değil toplumun çıkarlarıdır. Denge ve tutumlu olma kavramları toplum için oluşturulduğu vakit birey için de aynı oranda olumlu anlamda yansıyacağı aşikardır.

Bir örnek ile açılım yapmak gerekirse; sosyal sorumluluğu göz önünde bulundurarak hareket edilmesi, maliyet ve fiyatları arttırmak tabi ki tüketici aleyhine sonuç doğurur. Ancak toplumda oluşturulan güven unsurunun arkasına sığınarak sadece üreticinin faydası düşünülerek uzun dönemde

²⁵ Ülgener, Sabri F., Zihniyet ve Din İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı, Derin Yay., 2006, s.20-23

kârın arttırılması ve tek hedefin kârın elde edilmesi kabul edilebilir bir ahlaki tutum olarak görülmemektedir.

Ekonomik unsurlar ile sosyal unsurlar birbirini tamamlayan unsurlardır. Doğal olarak ekonomik faaliyet insanların bir araya gelerek oluşturduğu toplumda ortaya çıkar. Ve insanların yılların birikimi ve diğer faktörlerin etkisi ile oluşan kurallar çerçevesinde iktisat ahlaki kavramı şekillenmektedir.

Ekonomik uygulamaların teoriden pratiğe geçişi, toplumun ahlaki alt yapı gerçeklerine uygun bir şekilde formüle edilmesi ile mümkündür. Eğer ekonomik uygulamaların aksama olmadan, gelişme olarak değerlendirilmesi isteniyorsa mutlaka toplumun Ahlaki doneleri ile bütünleşmesi, toplumun ahlaki alt yapısına benzer dinamik politikalar ile desteklenmesi gerekmektedir. Çünkü oluşacak yeni dengenin bir ayağı iktisadın temel kuralları olmakla birlikte diğer ayağının toplumu ayakta tutan ahlaki değerlerin olması gerekmektedir.

Günümüz teknolojsi ile küçük bir köy haline gelen dünyamızda bir malın üretimi ve tüketimi ile ilgili olarak, uluslar arası satış yapan bir iktisadi faaliyetin satış yaptığı ülkenin ahlaki değerlerini göz ardı ederek faaliyetine devam ettirmesi mümkün değildir. Burada önem arz eden faktörler yeri geldiğinde farklı olabilmektedir. Reklam dünyasında önemli olanın tüketim olduğu ve mutlu olmak için tüketimin gerekli yeter şart olduğu anlatılabilir. Ancak ülkenin ahlaki alt yapısı görmezden gelinerek yapılacak satış politikası, ne kadar başarılı olacağı tartışılması gereken bir konudur.

Burada aklımıza takılan soruları maddeler halinde sıralarsak²⁶;

- Gerçekten iktisadi çaba bu kadar az değişken ile anlatılabilecek kadar basit mi?
- Değer fayda kavramlarıyla basitleştirilerek hayatın içeriği kişisel tatminler ile ifade edilerek, toplumsal eylemlerin çekirdeği haline getirmek iktisadı ne ölçüde ahlaki yapmaktadır?
- Bireyin biyolojik faydasını (iktisadi) toplumun çekirdeği olarak göstermek ne kadar ahlakidir. ?

²⁶ Ülgener,Sabri F., Zihniyet, Aydınlar ve İzm'ler, Derin Yayınları 2006, s.7-13

- Uzun vadede önemli olanın toplumun, nesillerin geleceği olması gerekirken bireyin kısa hayatının tüm topluma tercih edilmesi ne kadar ahlakidir?

İktisadın, sayısal olarak ifade edilmesi ve toplumdan sınıf, grup, mülkiyet amaçlı olarak ayrı tutulması, iktisadı kapalı bir sistem haline getirmiştir.

Bu sorular bağlamında “iktisat ahlakı” kavramını incelediğimizde, Kapitalizmin başında yaşayan Klasikler,²⁷ üretimi incelerken toplumun iktisadi yapısını göz ardı etmemiş, piyasa düzeniyle ilgili sorunları bu yapı içinde değerlendirmişlerdir.

Ancak daha sonra yaşanan sanayileşme ve kentleşme, sistemi biraz daha karmaşık hale getirmiştir. Seri üretim mantığı ile fabrikaların kurulması ve bu fabrikalarda çalışan insanların durumu tamamen daha önceki dönemlerden çok farklı bir durum arz ediyordu. Uzun çalışma saatleri, sağlığa zararlı çalışma koşulları, çocuk ve kadın işçilerin çalıştırılması, toplumsal sağlık problemlerinin ön plana çıkması devletin ekonomiye daha fazla müdahale etmesi anlamına geliyordu. Ancak bu da klasik dönemin temel taşı olan laissez faire (bırakınız yapsınlar) ilkesine devletin müdahale etmesi anlamına geliyordu. Oysa Kapitalizmin gerçek yüzü sessiz kalmayı imkansız hale getiriyordu. Daha sonra da Marxizmin gelişmesi, neo-klasikleri, değer kavramını yeni bir açıdan izah etmeye götürdü; nesnel reel maliyet 1870’lerden itibaren yerini subjektif reel maliyete yani psikolojik etkiye dayanan teoride “fayda”ya bırakmıştır.²⁸

Neo-klasik (mevcut hâkim) iktisadın sorunu, sözde bireyin tüketici olarak veya üretici olarak davranışları genel olarak açıklayıp açıklayamaması sorunudur. Tüketiciler, tüketime konu olan madde hakkında tam bilgiye sahip; üretici de aynı şekilde bilgiye sahip ve karşılıklı olarak faydalarını maximize

27 Klasik iktisadın felsefi temelini «doğal düzen» ve «faydacı felsefe» oluşturur. Klasik iktisadın temel ilkeleri şu şekilde özetlenebilir: 1) Piyasada tam rekabet koşulları geçerlidir (Serbest piyasa varsayımı). 2) Ücret, faiz haddi ve mal fiyatları esnektir. 3) Her arz kendi talebini oluşturur. Bkz. Aktan, Coşkun Can <http://www.canaktan.org/ekonomi/iktisat-okullari/okullar/klasik-iktisat.htm>
28 Esin Candan ve Avni Önder HANEDAR, İktisat Neden Bir Kapalı Kutudur? Hâkim İktisadın Değer Yargısı – Sınama İlişkisi, Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Ekonomik Yaklaşım Dergisi Kongreler Dizisi(IV), 12-14 Ekim 2005, Ankara.

etmeye çalışırlar. Neo-klasik iktisat bireyi temel birim olarak kabul eder. İnsanı tek tip olarak kabul edip sistemini buna göre inşa eder. Ancak bireyler toplumu, sınıfları, politik grupları, sendikaları, dini cemaatleri ve etnik grupları oluşturur. Neo-klasik iktisadi sistemde oluşan bu değerlerin ihmal edilmesi ve bireylerin özgür ve eşit kabul edilmesi söz konusudur.²⁹

Burada hakim iktisadın davranışları iki kavrama indirgenmekte:

- 1- Kısıtlı kaynak altında
- 2- Faydayı maksimize etmek.

Esas sorun ise etkinlik kavramıdır. Bu kavram, üretici için kaynakların etkin dağılımı, kâr maksimizasyonu veya maliyet minimizasyonu, tüketici için ise fayda maksimizasyonu şeklinde önem kazanır.

Kapitalizm varoluşunu sürdürebilmek için, değişim değerlerinde asgari bir sürüme gerek duyar. Bu sürümün yüksekliğinin, iki ayrı koşulu vardır: Belirli bir süre içindeki toplam mal satışının çokluğu ve satılan malların değişim değerlerinin yüksekliğidir.³⁰

Bu yaklaşım, iktisadi değişkenleri matematik ve istatistiğin sağlamış olduğu olanaklar ile kurgulanmış, bu nedenle de gerçek iktisadi ilişki form değiştirip, ekonometri ve matematiğin ifade ettiği mühendislik bilimine dönüşmüştür. Üretici hammadde ve üretim maliyetini tamamen sayısal veriler ışığında hazırlar, alabileceği en yüksek kârı, üretici de sahip olduğu sayısal değerlerin gücü nispetinde maddeden alabileceği kârı düşünerek kaynakları değerlendirirler.

İktisat ahlakı somut olarak toplumun kullandığı deyimlere yansır. Kullanılan deyimler toplumun sahip olduğu iktisadi ahlak yapısına ayna tutmaktadır. Max Weber de zihniyet-iktisat ilişkisinin bireyde yansımasını şu şekilde açıklar:

“ “Sığırdan donyağı yaparlar, insandan da para.” derken bunu ifade eder, diğer bir ifadeyle, Bu “hırs felsefesi” para sahibi saygı değer adamın ideali ve hepsinden önemlisi, bireyin kendi sermayesini genişletme eğiliminin

²⁹ Esin Candan ve Avni Önder HANEDAR, İktisat Neden Bir Kapalı Kutudur? Hâkim İktisadın Değer Yargısı – Sınama İlişkisi, Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Ekonomik Yaklaşım Dergisi Kongreler Dizisi(IV), 12-14 Ekim 2005, Ankara.

³⁰ Werner, Sombart, Aşk, Lüks ve Kapitalizm, Çev. Necati Aça, Bilim ve Sanat Yayınları, 1998, s. 158

düşüncesi olarak görülür. Aslında burada öngörülen bir yaşama tekniği değildir, özel bir “ahlak”tır. Bu ahlakın zedelenmesi, yalnızca aptallık olarak değil, ödevin unutulması olarak ele alınmakta ve bütün bunlar, her şeyden önce şeyin niteliğine aittir. Öğretilmesi gereken yalnızca “ticari zeka” değil – buna fazlasıyla rastlanır- burada kendini açığa çıkaran bir ethosdur ve bizi ilgilendiren de bu niteliktir.” diyerek, sadece matematiksel ifadeler ile iktisadi hayatı idame ettirmenin, toplumun ahlaki yapısı ile iktisadi hayatın arasında bir bağlantının olamayacağını söylemenin mümkün olmadığına vurgu yapar.³¹

Günümüz hakim Makroekonomik teorik kurgular incelendiğinde, sosyal unsurlara ve psikolojik faktörlere dayalı yaklaşımlardan uzaklaşıldığı ve sadece dengenin ve bireyciliğin vurgulandığı görülmektedir. Bu şekilde iktisat teorisi, mikro temelli olarak değerlendirilmektedir. Sosyolojik ve psikolojik unsurlar, teori açısından temel açıklayıcı olmaktan öte yan, tali, koşullu açıklayıcılar haline getirilmektedir. Bu yöntem, sosyal bir bilim olan iktisadın araştırma konularını daraltmış, indirgemiş ve diğer sosyal bilimlerden koparmıştır.

Osmanlı imparatorluğunda geniş bir coğrafi ortama rağmen hakim olan iktisadi anlayışın farklı olduğunu görmekteyiz. Osmanlı döneminde her esnaf dalı gibi bakkalların sattıkları ürünler belirlidir ve başka bir esnafın satma hakkına sahip olduğu bir ürünü bakkal esnafı satamamaktadır. 1608 senesinde bir bakkal kadiya başvurarak ;”Ben dükkanımda katiyen sabun alıp satmış değil iken, sabuncular kethüdası sabunculara dağıttığı sabundan bana dahi göndermiş, halbuki ben bakkalım, sabuncu değilim” şeklindeki ifadelerle kendisine gönderilen sabunu iade etmiştir.³² Burada, “nerden gelirse gelsin mantığı veya bırakınız yapsınlar” zihniyetinden çok uzakta, farklı bir anlayış ile karşı karşıya olduğumuzu görmekteyiz. Önemli olanın kârın arttırılması olsa idi, bulunduğu şartlarda olabilecek en yüksek kâr için her türlü malı satma amacı güdebilirdi. Belki ferdi olarak şahsın kâr oranının

³¹ Max, Weber, Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu, Hil Yay. 1997, s. 45

³² Bursa Şer’iye sicilleri, Ankara, Milli Kütüphane, Yazmalar Bölümü, B-26,85

düştüğü görülebilir. Ancak toplum bazında düşünüldüğünde toplumsal faydanın bireysel faydanın önünde tutulduğunu görmekteyiz.

2. İKTİSAT AHLAKI VE DİN

Ülgener merkezli bir okuma yaptığımız için buradaki “Din”den kasıt İslam’dır. Toplumun dinamiklerinin oluşturduğu iktisat ahlakı ile İslam dini arasındaki bağlantılar ele alınmıştır.

Çalışma ve iş, İslam anlayışında hem bir görev hem de bir ibadet olarak ele alınmaktadır. Nitekim Kuranı Kerimin Necm suresinin 39-40 ayetinde çalışmanın önemini vurgulamaktadır: “Gerçek şu ki insan için çalışıp didindiğinden başkası yoktur.” Benzer bir içerikte olan ve el emeğini öven “Kimse eliyle kazandığından daha iyi bir gıda yememiştir”³³ hadisinde tembellik ve aylaklığın kınanması da İslâm’ın emeğe yaklaşımının önemini göstermektedir.

İktisat ahlakı ve Din kavramları arasındaki kuvvetli bağı bir örnek ile açıklamak yerinde olacaktır. İslam dini toplumun sahip olduğu ahlakı değiştirerek nasıl bir toplum meydana getirdiğini görebilmek için İslam’ın ilk dönemleri buna en iyi örnek teşkil eder.

Kuran, dünyevileşmiş bir toplumdan yani metafizik/manevi değerleri dışlamış bir toplumdan farklı –hatta tersi- bir dünya görüşüne sahip toplum oluşturmak için, önce onların sahip oldukları temel kabullerini, önyargılarını eleştirdi. Bir Allah’a ve Ahiret’e inanmayı mesajının merkezine yerleştirdi. Cahiliye toplumunun dünya görüşünde hiç yer almayan bu iki öge, Kuran’ın oluşturmak istediği dünya görüşünün ise vazgeçilmez kavramlarıdır. Kuranın ön gördüğü dünya görüşü ahiret inancı üzerinde temellenmektedir. Mekke’de inen sûrelerde ısrarlı bir şekilde ahiretten, öldükten sonra dirilmeden ve bu dünya yaşamında yapılanlardan hesap verileceğinden bahsedilmesi bundandır. Özetle ifade etmek gerekirse, Kuran; evren-insan ilişkisinde,

³³ Riyazüs’s-Salihin, İmam Nevevi, Çev. Kıvamüddin Burslan-Hasan Hüsnü Erdem., Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1976, s.569

evrenin Allah'ın mülkü, insanın da bu evren içinde geçici olarak yaşayıp imtihan olmakta olan Allah'ın kulu, gerçek hayatın ise öldükten sonra gidilecek olan Ahiret, yani öteki dünya olduğu inancını/ön kabulünü inananlara sunmaktadır. Ferdin, toplumsal ilişkileri de hak ve hukuklar çerçevesinde ve yine bu karşılıklı ilişkilerin hesaplarının sorulacağı Ahiret inancı zemininde ele alınmıştır. Kuran'a göre dünya hayatı; insanın seçerek değil, zorunlu olarak geldiği bir denenme yeridir ve bu hayatı ebedi bir Ahiret hayatını kazanmak için yaşamak durumundadır. "Dünya Ahiretin tarlasıdır" anlayışının arkasında vahyin bu yönlendiriciliğinin olduğunu söyleyebiliriz.

Çünkü insan dünyadaki davranışları/ahlaki yapısı itibari ile denenecek, adaletli ve ahlakli davranıp davranmadığı test edilecektir. Din, bu anlamda dünya içindir, dünyada refah/huzur/mutluluğu sağlayacak ilkeleri verir. Dünyevi olgulardan uzak mistik bir hayat sürmek için verilen bir talimatlar silsilesi olmamıştır. Buna göre davranan dünyada ve ahrette kurtulaşa/felaha ulaşır. Dolayısıyla din dünyevi bir olgudur.

Kuranı Kerimin Hadid suresinin 20. ayetinde "Biliniz ki dünya hayatı bir oyun, bir eğlence, bir süs ve kendi aranızda övünme, mal ve evlat çoğaltma yarışından ibarettir.."³⁴ gibi ayetlerde verdiği mesajlar, seküler bir toplumun dünya görüşüne yeni değerler kazandırmak içindir. Kendi hayatlarının gereği evlatlarını bile öldürmekten kaçınmayan bir toplumda, her davranışından hesap vereceğini bilen bir toplum meydana getirmenin başka türlü de olmayacağı aşikardır.

Nitekim insanları çalışmaya motive eden çeşitli unsurlar da bu bağlamda hatırlatılabilir. Örneğin Kuranı Kerimin Cuma suresinin 10. ayetinde "Namaz kıldıktan sonra yeryüzüne dağılın ve Allah'ın lütfundan nasibinizi arayın."³⁵ ayeti ile Allah'ın insanlara sunduğu kaynakların verimli bir şekilde kullanılması amacıyla yapılan fiil ve çalışma bir ibadettir anlamında bir yönlendirme olarak bu çerçevede zikredilebilir. İslâm'daki Allah kavramı evreni yaratmakla sınırlı bir yaratıcıyı ifade etmez; yaratma her an devam etmektedir, söz konusu olan aktif ve her an çalışmakta olan bir Allah

³⁴ Kuranı Kerim, Hadid Suresi 20. ayet, Çev. Elmalılı M. Hamdi Yazır, Dergah Yay., 2007, s. 396

³⁵ Kuranı Kerim, Cuma Suresi 11. ayet, Çev. Elmalılı M. Hamdi Yazır, Dergah Yay., 2007, s. 405

kavramıdır. Bu sebeple Allah sıkı çalışan insanları sevmekte tembelleri sevmemektedir. Hatta tembel bir insanın iyi bir Müslüman olamayacağı, İslâm gelenek ve kültüründe yer eden bir özelliktir. İslâm Peygamberinin 23 yıllık risâlet süresi içinde çok sıkı bir çalışma örneği verdiğini ve zamanını israf etmekten kaçındığını görmekteyiz.

2.1. İktisat Ahlakını Etkileyen Faktörler

İktisat Ahlakını bir çok faktörün etkilediğini rahatlıkla söyleyebiliriz. Coğrafi yapıdan tutunda yer altı ve yer üstü zenginliklere kadar, kültürel yapıya kadar bir çok faktör sayılabilir. Bunların yanında hayat ile bu kadar iç içe olan bir dinin, elbette ki bu dine inanan insanların iktisadi hayatına da etkiye bulunmuştur. Pratik bir yaşam ile anlam kazanan bir din, birey ve toplum anlamında iktisadın uygulanışına elbette ki müdahalede bulunmuştur. Ancak bu müdahale egoist, sadece kâr maximisasyonunu düşünen bir anlayışı empoze eden bir düşünce sistemi olmamıştır. Toplumsal faydanın ön planda olduğu ve bireyinde bu sistemde kaybolmadan var olmayı sürdürebilen bir sistem kurmaya çalışmıştır. Ancak din hiçbir zaman iktisadi hayatta tek başına tek ve yeter şart olarak bulunmamıştır. Toplumun yaşadığı coğrafi şartlar, kültürel geçmişi, iklim şartları yer altı ve yer üstü zenginlikleri vb. aynı oranda olmamakla birlikte iktisat ahlakını etkileyen şartlar olarak sayabiliriz.

Bu konuyu Max Weber şöyle ifade etmiştir: "Hiçbir iktisadi ahlak sistemini yalnız din belirlememiştir. (...) Yaşam biçiminin dinsel etkeni ise iktisadi ahlakın belirleyicilerinden sadece bir tanesidir. Tabii ki, dinin belirlediği yaşam biçimi de, belli coğrafi, siyasal, sosyal ve ulusal sınırlar içinde geçerli olan ekonomik ve siyasal unsurlardan fazlasıyla etkilenir."³⁶

Geleneksel İslam Dünyası'nda esnaf kesimleri arasında yer etmiş olan dindarlık biçimi ve esnaf ahlakını oluşturan değerlere baktığımızda, bu dindarlık biçiminin ve değerlerinin genellikle tasavvufi bir dünya görüşünden kaynaklandığını görmekteyiz. Selçuklulardan başlayarak 19. yüzyıla kadar

³⁶ Weber, Max, Sosyoloji Yazıları, Çev.:Taha Parla, İstanbul, 1986, s.228.

varlığını sürdüren esnaf ve lonca mensupları, özellikle de ahiler arasında yerleşmiş olan dindarlık biçiminin sufi geleneğinin önemli bir kolu olan, Melamilik ve bu okulun benimsemiş olduğu Melametî fütüvvet ideallerince şekillenmiş olduğunu görmekteyiz. Esasında Melametî'liğin ya da bir başka deyişle, Horasan Melametî'liğinin doğuş, gelişim ve coğrafi yayılış ve gelişimi düşünüldüğünde bu neşe ya da anlayışın sadece esnaf kesimlerinin dindarlık biçiminin ve ahlaki anlayış ve ideallerinin şekillenişinde değil, aynı zamanda hicri ikinci yüzyıldan itibaren geniş halk kitleleri halinde İslam'ı kabul etmeye başlayan Türklerin dindarlık biçiminin şekillenişinde de önemli olmuştur.³⁷

İslamiyet ticaret geleneği ve pratiğinin yoğun olduğu topraklarda boy vermiştir. Bizzat İslam peygamberi ve çevresindekiler tüccar ve iş adamı idiler. Öteki dinlerde ibadet kazanç vaktine sınır koymaktadır. Cumartesi ve Pazar sırasıyla Yahudiler ve Hristiyanlar için ibadete ayrılmış iken İslamiyet'te Cuma günü ibadetten hemen sonra işe dönüşmesi gerekir. Osmanlılarda “uzun tarih boyunca Cuma günü çarşı kapatmak gibi uygulamalar yoktur; hatta şart olmamakla beraber Cuma günü haftalık Pazar için en uygundur. Bir çok yerde Pazar kurulur. Cumanın resmi tatil olması Tanzimat döneminde hayatımıza giren bir yeniliktir. Böylece devlet kalemleri ve okullar Cuma tatil edilirdi. Esnafın da isteyen zamanla bu adete uydu. Dükkan kapatma zorunluluğu sadece Cuma namazı saatine mahsustu. Yine İslam geleneğinde “alınan paranın helallenmesi” çok ve iyi çalışmanın gereğini ifade etmektedir. Şu halde İslam'ın iktisadi gelişmeyi engellediği söylenemez. Hatta İslam'da farz olan ibadetlerin başında gelen beş vakit namazın çalışma saatleri dışında kılınması, hac farızasının Mekke ticaretini canlı tutucu fonksiyonu, yine zekat müessesesiyle yardımlaşması örnekleri ile iktisadi faaliyete set çekilmediğini görmemiz mümkündür.

Ahilik teşkilatı belirli bir iş, ahlak ve hiyerarşi disiplini içinde topluma hizmeti ve çalışmayı ibadet olarak gören kişilerden oluşan ve bu vasıfları haiz kişileri yetiştiren bir teşkilattı. Ahilik örgütlenmesi içinde belirli ilkelerle hareket eden kişilerden zamanla bir “ahi” insan tipi oluşmuştur. Bu insan tipi, bir sanat

³⁷ Gürsoy Akça - Anzavur Demirpolat, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Bkz.http://www.sosyalbil.selcuk.edu.tr/sos_mak

veya mesleğe sahip olma, dindarlık, cömertlik, konukseverlik ve yardımseverlik ve özellikle de doğruluk ve dürüstlük nitelikleriyle temayüz etmiştir.

Ahilik başlangıçta birkaç esnaf kolunu kapsayan bir teşkilatlanmaya sahipti. Zamanla Anadolu'nun her şehir ve kasabasında hatta köylerinde yaygınlık kazanmış, bütün esnaf ve çalışanları bünyesinde toplayan çok yönlü sosyal bir kuruluş hüviyetine bürünmüştür. Bir yerleşme birimindeki ahi birlikleri arasındaki münasebet, her bir sanat kolunun şeyhlerinin katılımıyla oluşan büyük meclis vasıtasıyla sağlanıyordu. Yine bütün esnaf birlikleri büyük meclis başkanı vasıtasıyla Kırşehir'deki Ahi Evren zaviyesine bağlıydılar.

Kırşehir Ahi Evren zaviyesinin başında bulunan ahi baba, bütün sanatkârların piri kabul edilen Ahi Evrenin halifesi idi ve dolayısıyla bütün birliklerin başıydı.³⁸

Ahilik teşkilatı toplumda ekonomik, sosyal, siyasi ve askeri faaliyetleriyle etkili olmuştur.³⁹ Ahiler merkezi otoritenin zayıfladığı ya da ortadan kalktığı dönemlerde bulundukları yerleşim birimlerde organize ve zinde yerel milis güçleri olarak yönetime el koyarak karışıklık ve anarşinin önüne geçmiş, halkın huzurunu sağlamışlardır.⁴⁰ Cömertlik ve dayanışmacılık anlayışları çerçevesinde geliştirdikleri orta sandıklarıyla esnaf ve sanatkara iş hayatı için gerekli kredileri sağladıkları gibi, halkın ihtiyaçları için sosyal içerikli harcamalarda da bulunmuşlardır.⁴¹

Osmanlı geleneğinde Ahilik bir teşkilat olduğu kadar bir düşünce sistemidir de. Bu düşünce sistemiyle dünya ve ahiret hayatının saadetine ulaşacak ideal bir insan tipi gerçekleştirilmeye çalışılmıştır.

Bu insan, üstünlüğü yalnızca doğrulukta, çalışkanlıkta ve iş güzelliğinde gören; vicdanını kendi üzerine gözcü koyan, helalinden kazanan, ölçü-tartı

38 Ekinci, Yusuf, Ahilik ve Meslek Eğitimi, M.E.B. Yayınları, İstanbul 1990, s.23.

39 Mikail Bayram, Fatma Bacı ve Bacıyan-ı Rum (Anadolu Bacıları Teşkilatı), Damla Ofset Matbaacılık, Konya 1994, V.; Neşet Çağatay, Bir Türk Kurumu Olan Ahilik, Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya 1981, s.28-48.

40 Arıcı, Kadir, "Bir Sivil Toplum Kuruluşu Olarak Anadolu Ahiliği (Ahiyan-ı Rum)", II. Uluslararası Ahilik Kültürü Sempozyumu Bildirileri, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999, s.45.

41 Ekinci, a.g.e. s.26-28.

ehli olan ve üretken olup yardım eden kişidir. Yardımlaşma, çalışkanlık, yiğitlik, misafirperverlik ve temizlik ahi insan tipinin temel nitelikleridir.

İslam'da tasavvuf inancının çalışma hayatına taşıdığı değerlerin başında ahlakın olduğunu görmekteyiz. İslam'ın iktisadi kuruluşlarında dinin ve tasavvuf inancının etkisi inkar edilemeyeceği gibi, iş ahlakının köklerini İslam dininden aldığı da inkar edilemez. Ahilik teşkilatı (fütüvvet) ve esnaf loncalarının kuruluş ve işleyişi bu gerçekten uzak tutulamaz. Tarikat ehli için şeyh ne ise esnaf ve zanaatkar toplulukları için de pir odur.

Diğer taraftan İslam toplumlarında İbn-i Haldun'un üzerinde durduğu “**asabiyyet**” özelliği vardır ki bu “bir topluluğun üyelerinin, hep birlikte müşterek bir değeri (bir sülalenin veya bir inanç sisteminin üstünlüğünü) benimsemeleri ve bu değer uğruna her türlü fedakarlığa hazır olarak çekinmeden öne atılmaları”dır.⁴² Asabiyet kavramını teknik bir felsefi terim olarak değerlendirirsek “dayanışma duygusu”, “komünal ruh”, “sosyal bağlılık” ve “sosyo-politik kimlik” olarak tanımlanabilir. Bu tanım çerçevesinde İbn Haldun birlikteliğin *nesep* ve *nesep asabiyetinin* temini ile mümkün olacağını ifade eder. Toplumu ve devleti ayakta tutan temel motivasyon olan asabiyet kavramının incelenmesi, hem insanın bedevi ve medeni doğasını, hem de egemenlik ve siyaset ilişkisini gündeme getirmektedir. Bu ilişkinin incelenmesi demek İbn Haldun'un *umran* dediği medeniyet anlayışıyla mevcut iklim arasındaki bağlantının tespitini gerekli kılıyor. İklimin araştırılması ise, üretim biçimleri, insanların geçim tarzları, şehirlerin coğrafik konumunu, ticaret, zanaat ve tarım yollarının incelenmesini zorunlu kılar.⁴³ Toplumun bulunduğu coğrafik yapı ile birlikte, üretim biçimleri, insanların geçim tarzları ile kültürel alt yapısı iktisat ahlakının temellerini oluşturmakta ve bu iktisadi ahlak ile oluşan medeniyet arasında bir bağlantı kurulmaktadır. Bu bağlantı insan merkezli bir toplumun sahip olduğu iktisadi ahlakın oluşturduğu medeniyet için önemli bir veri olarak görülmektedir. İslam iktisadına bunun yansımaları ise iktisadi faaliyette bulunma, çalışma ve başarmak şevki olmuştur.

⁴² Kozak, İ. Erol, İbn Haldun'a Göre İnsan, Toplum, İktisat, İstanbul, Pınar Yayınları, 1984. s. 129.

⁴³ Uyanık, Mevlüt, Felsefi Düşünceye Çağrı, Elis yay. 2003, s. 139

Her şeyden önce soruna, tek bir bakış açısıyla, din-iktisat ağı çerisinde bakacak olursak: Osmanlı iktisat adamının riyazetle dışa, maddeye doğru boşalamamış olması ya da riyazi bir tipolojinin oluşamamasının bazı köklü ve kalıcı sebepleri olduğu görülecektir. Riyazetin somutta tarihi misyonu ifa edip zühd ile yer değiştirmesi ancak ekonominin kendi doyumluluğu halinde söz konusudur. Osmanlı devlet yönetiminin teferruatlı müdahaleciği Osmanlı insanını riyazi bir hayat yerine zühde, rind-meşrepliğe ve mistisizme yönlendirdiği görülebilir. Belki buna bölgenin siyasi konjoktürü, bir harpten ötekine yuvarlanmalar, servetlerin iğreti oluşunu da ekleyebiliriz. Bütün bunların Osmanlı toplumu için kaçış yolları, mağfiret iklimlerini arattığı bir gerçektir. Böylesi bir oluşumun zahitliğe ve zühde göz kırpması olağandır. Fakat Osmanlı insanının maddi dünyayı bir bütün olarak ele almaması bir bütünün ancak geçici ilk yarısı olarak tahayyül edilmesi onu zühde itti. Bütün bu nedenler ferdin riyazi bir çerçeve içerisinde, maddeyi somutlaştıran, ondan gelişme ve fayda(kâr,kazanç), birikim elde eden yanlarını harekete geçiremedi, dolayısıyla içten dışa boşalma olmadı. Aksine, iktisadi madde zahidin gönlünde iğreti bir yer tuttu diyebiliriz.⁴⁴

İslam iktisadında iş ahlakı konusunda İslam alimlerinin tavsiyeleri genellikle, ezerek, zorlayarak ve boğuşarak elde edilen her artık (fazla); günahla, utançla, yüzuyu dökmekle, hayasızlıkla, haysiyet düşüklüğüyle ve ırz lekesiyle kazanılan her kâr, miktarı büyük olsa da önemsiz olarak görülmüştür ve değersizdir, yararlı görünse de yararsızdır. Lekesiz temiz kazanç ve bitkinliğe düşmeden elde edilen fazlalık, miktarı az olsa da, tartıda hafif gelse de daha lezzetli, daha bereketli ve daha kazançlı görülmüştür

Ancak İslam itikadında gözden uzak tutulması mümkün olmayan diğer gerçek vardır ki, o da kader ve tevekküldür. Bu kişileri çalıştıktan sonraki safhada Allah'a teslimiyete götürmesi gerekirken, tembelliğin bir kılıfı olarak görülmüştür. Hatta halk arasında "Vermeyince Mabud, neylesin Mahmud!" denerek çok çalışmanın aczi uzaklaştıramayacağı inancı hakim olmuştur.

⁴⁴ Sayar, A.Güner, Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması, Ötüken Yay., 2006,s.121

İslam dini-kapitalist zihniyet arasında mevcut norm-reel çatışmasının dip köklerini Osmanlı gerçeğinde aramak yerine Osmanlılara Asyavi Türk töresi ile İslam ahlakının bir arada karışımı olarak tevarüs eden anti-merkantil izlere (iktisadi zihniyete) bakmak gerekiyor. Norm ile reel arasında bu çatışmanın başlaması evladiyeliğe dönüşen İslam devlet anlayışıdır. Osmanlılar öncesi eski-Türk hükümdarlık geleneğinin evladiyeliğe dönüşen İslam devlet anlayışıyla tam bir uyum sağlaması bu norm-reel tutarsızlığının Osmanlı tarihinde sürüp gitmesinin en önemli sebeplerinden biri olarak görülebilir.⁴⁵

Her ne kadar İslâm orijinal mesajında bireyci öğeler bulundursa da İslâm ülkelerinde bağımsız ya da özerk şehirlerin oluşumunu engelleyen merkezî devlet yapısı ve öte dünyalı bir tasavvuf anlayışı İslâm'ın günlük uygulamalarında bireyci öğeleri azaltmıştır. İslâm'ın bireyci unsurlar taşıdığı açıktır ancak bu bireycilik seküler bireycilikten farklıdır. İslâm seküler anlamda bireyci bir ideolojiye sahip olmayan ancak, bireysel sorumluluğa kuvvetli vurgu yapan cemaatçi bir din olarak kendini gösterir. Toplumu oluşturan bireyin etik ve demokrasi açısından bireyin özgür ve kendinin farkında olan/direnen bir benlik anlayışına sahip olması çok önemlidir. Diğer bir ifadeyle, toplumsal farklılıkları, aykırılığa dönüştürmeden kabulün yanı sıra, başka ben ve kültürlerin oluşumu için de önemlidir. Bireyin benliğine sahip çıkma ve vurgu yapma bireyin kendi haklarını ortaya koymasında engel olamayacağından dolayıdır.⁴⁶ Batılı anlamda bireysellik fiziki olarak değerlendirilmekte ve matematiksel bir veri olarak görülmektedir. Bireyin sahip olduğu değerlerin korunması hususunda en ufak bir endişesi bulunmamaktadır. Ancak medeniyeti oluşturan toplumun üyelerinin sahip oldukları benliklerinin çeşitliliği ve kendilerini ifade edebilmelerinin oranı medeniyetin pozitif anlamda medeniyetin göstergesi olarak görülmelidir.

İslâm zenginliğin belli ellerde toplanmasını uygun görmez. Kur'anı Kerimin Haşr suresinin 7. ayetinde "Allah'ın o kent halkından, Resulüne verdiği ganimetler, Allah'a, Resulüne, ona akrabalığı bulunanlara, yetimlere,

⁴⁵ Sayar, A.Güner, Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması, Ötüken Yay., 2006,s.128

⁴⁶ Uyanık, Mevlüt, Felsefi Düşünceye Çağrı, Elis yay. 2003, s. 200

yoksullara, yolcuya aittir.”⁴⁷ şeklinde izah etmekte ve Müslüman iktisatçılar tarafından dinin zengin ile fakir arasında çok büyük bir farka izin vermediği şeklinde yorumlanır. Bu cümleden olarak refah devleti ve sosyal devlet kavramları bir çok Müslüman iktisatçı tarafından desteklenmiştir. İslâm'daki temel ekonomik değerler, Allah'ın mutlak egemenlik ve mülkiyet hakkına dayanır. Dolayısıyla her kul üretim ve tüketim faaliyetlerinde bulunma hakkına sahiptir. Ahlâkî ilkelere uyduğu sürece yasal mülkiyet hakları İslâm'da teminat altına alınmıştır.

Buna göre infak ilkesi ve istifçiliğin kınanmış olması da refahın adil dağılımıyla ilgilidir. Kur'an iş hayatından sömürücü unsurları ayıklamaya çalışmaktadır. Kısaca özetlemek gerekirse vahşi kapitalizmi ve seküler bireyciliği kabul etmemektedir. Ancak ilahiyatında bazı bireyci unsurlarda yer almaktadır. İslâm'da zenginliğin iyi olarak görülmesini İslâm geleneğinde veren elin alan elden üstün olduğu düsturu ile açıklar. Oysa zaman içinde İslâm toplumlarında fakirliğin zenginlikten daha kutsanmış bir durum olduğu yönünde bir eğilim oluşmuş ve bunun sonucu olarak da İslâm toplumlarında fakirliğin baskın olduğu bir dinî kültür gelişmiştir. Bazı Müslüman ilâhiyatçılar ise diğer yandan zenginliğin fakirlikten daha iyi olduğunu belirtmiştir. İslâm ilahiyatında bu konuda gündeme gelen bir soru vardır: Fakir ve sabreden bir Müslüman, zengin ve şükreden bir Müslüman'dan daha mı iyidir? Çoğu alim bu soruya fakir ve sabırlı olanın daha iyi olduğu cevabını vermiştir. Öte yandan pek çok çağdaş İslâm ilâhiyatçısı bir Müslüman'ın meşru yollardan sıkı çalışarak zengin olmasını olumlu bir tutum olarak görmektedir. Çünkü böylelikle kişi İslâmiyet için pek çok hayır faaliyetinde bulunacak, istihdam yaratacak ve İslâm toplumunun kalkınmasına yardımcı olacaktır. Fakirliği özendirenlerin İslâmiyet'e hizmet edemeyecekleri de belirtilmiştir.

Kısaca islami normatif iktisat boyutları Doğu toplumlarının uygulamaya koyduğu örfi esaslar ile çatışıyordu. Bu çatışma ile şüphesiz sosyo-ekonomik gelişmenin kendiliğinden olabilecek kanalları kapanıyordu. Pek açıktır ki, içe kapanan ve gayri dünyevi madde telakkisini benimseyen ya da kör bir

⁴⁷ Kur'an Kerim, Haşr suresi 7. ayet, Çev. Elmalılı M. Hamdi Yazır, Dergah Yay., 2007, s. 400

mistizm (batini tasavvuf) batağına çakılan ferdin davranışı da bu çarkın çevrilmesini kolaylaştırıyordu. Osmanlı ekonomik gerçeğı ve onun insanı bu tablonun dışında yer almamıştır. ⁴⁸

Şimdi bu anlak anlayışının nasıl bir iktisadi zihniyet oluşturduğuna bakalım.

3. İKTİSAT ZİHNİYETİ

İktisat Zihniyeti kavramını daha iyi irdeleyebilmek için “zihniyet” kavramı hakkındaki açıklamalara bu kavramın kökeninden başlayabiliriz. Felsefe çevrelerinde “görüş tarzı”, modern anlamda ise “bilinç” olarak ifade edilen “Zihniyet” zihin kavramından türemiştir. Zihin ise genelde algılama, anımsama, düşünme, değerlendirme, karar verme süreçlerinde rol oynayan yetenekler bütünü olarak görülmüştür. Zihinle bağlantılı olan Zihniyetin bilgi ile bağı olmasına rağmen, salt zihinsel olmanın dışında özellikle toplumsal bağlantılara sahip bir olgu olarak da görülmüştür. Zihniyeti salt bir bilgi süreci olmaktan çıkaran husus onun toplumsal gerçeklikle olan bağıdır. Belli zihinsel ve normatif dayanakları bulunsa bile sosyal yapılarla olan bağlantılarıdır. Bir anlamda zihniyet analizi sosyal yapının da analizi olarak görülmektedir. ⁴⁹

Zihniyeti, insan eylemlerinin ve türlü fenomenlerin, bir tutum ve tavır içinde bulunması şeklinde ifade edebiliriz. Sombart’a göre iktisadi faaliyeti tayin eden her türlü fikri – manevi faktörler, sübjektif değer anlayışı, seçilmek ve uyulmak istenen hedefler, uyulan norm ve kurallar, kısaca iktisat sujesinde canlı haliyle yaşayan motifler toplamı olarak tanımlanmıştır. ⁵⁰

Osmanlı imparatorluğunun iktisat zihniyetini ve dinamikleri hakkında bilgi vermek gerekirse; toprağı bağı tarımsal üretimde olduğu gibi ticaret ve imalat sektörlerinde de, merkezîyetçi devlet anlayışının hakim olduğu rahatlıkla ileri sürülebilir. Böyle bir anlayışın altında yatan sebepler ise, ülke

⁴⁸ Sayar, A.Güner, Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması, Ötüken Yay., 2006,s 87-88

⁴⁹ Aydın, Mustafa,Zihniyet sorunu: Mahiyeti, Oluşumu, Türleri ve Günümüzdeki bazı Problemleri, s. 124

⁵⁰ Ülgener,Sabri F., Zihniyet, Aydınlar ve İzm’ler, Derin Yayınları,2006, s.14

içinde her ne suretle olursa olsun gerek siyasî ve askerî, gerekse iktisadî anlamda hiçbir alternatif güç merkezinin teşekkülüne izin verilmemesi; halkın ihtiyaçlarının âdil biçimde karşılanmasına azami derecede önem verilmesidir.

Toprakların işletilmesinden sanayi ve hırfet erbabına, oradan da tüccar birliklerinin faaliyetlerine varıncaya kadar hemen her şey, devletin kontrolü altındaydı. Devlet tarafından verilen statüyü suiistimal ederek haksız kazanç elde eden devlet ricaline ait malların müsadereyi yoluyla tekrar devlete iade edilmesinden dolayı, bu suretle oluşan servet temerküzü de engelleniyordu. Bu uygulamalar sonucu, toplum içinde aristokrat bir yapının oluşumu hemen hemen imkansız hale geliyordu.

Uygulanan sistemde toprak mülkiyetinin mutlak anlamda devletin tasarrufunda bulunması, toprak üzerinden emek harcamadan rant sağlayan parazit bir zümrenin teşekkülünü önlemiştir. Bunun tersi bir durumu, yani bir yanda mülksüz köylüler, öbür yanda ise büyük toprakları kontrol eden ve köylünün ürettiği artık değere el koyan feodal beylerin oluşturduğu adaletsiz bir yapılanmayı, söz konusu dönem Avrupa'sında görmek pekala mümkündür. Zaten Avrupa içlerinde Osmanlı ilerlemesini kolaylaştıran en önemli unsurlardan birini de, iki dünya arasında mevcut bulunan bu farklılık meydana getirmiş olmalıdır.⁵¹

Toplum ve devletlerin tarihleri de, tıpkı diğer canlı varlıklarda olduğu gibi, mekanik değil organik nitelikli, devamlılık arz eden yapılar oldukları için, geçmişlerinden hiçbir şekilde soyutlanamazlar. Bu sebeple Osmanlı devlet ve toplum geleneğinin geçmişten tevarüs ettiği değerler sistemini dikkate almak durumundayız. Bu kaynaklar Türk ve İslâm devletlerinden devralınan bir takım değerlerle, kurumsal yapılardır. Bunların ete kemiğe bürünme şekilleri geçen zaman içinde farklı tezahürlere bürünmüş olsalar bile, esasta sürekli bir daimilik olduğunu ileri sürebiliriz.

Sistemin öncüllerini belirleyen İslâm geleneği ve eski devir Türk devlet tecrübesi yanında, devrin kendine özgü zaruretleri ve yeni gelenen

⁵¹ Tabakoğlu, Ahmet; Türk İktisat Tarihi, Dergah Yayınları, 2005,s.215-228

coğrafyadaki eski uygulamalar ve en nihayet bunların tümünü birden şekillendiren klasik dönem yönetici kadrolarıdır.

Osmanlı uygulaması bu haliyle toplum içinde sınıflı bir yapının oluşmasını engellemiştir. İlgili dönemin en büyük üretim faktörü olan toprak mülkiyetindeki bu uygulamaya mukabil, ticaret, sanayi ve hizmet sektörlerinde de sistemin genel özelliklerinden kaynaklanan sebeplerden dolayı benzeri uygulamaları görüyoruz.

Devlet bu sahalarda da merkezîyetçi ve sosyal adaletçi yapısına uygun biçimde etkin konumunu sürdürmüştür. Faizin yasaklı bir eylem olarak görülmesi, gerek ticaret gerekse üretim sürecinde bir yanda tasarruf eden öbür yanda ise yatırım yapan bir yapılanmanın oluşmasına mani olmuştur. Çünkü böylesi bir yapıda para, emekten bağımsız ve müstakil bir üretim faktörü olarak üretim ve ticarî yatırım sürecine katılamadığı için, küçük tasarruf sahibi emekçiler üretim araçlarından kopmak yerine, bu faktörler üzerinde belli oranlarda da olsa kontrollerini sürdürme imkanına sahip olmak suretiyle, meta zincirinin edilgen bir halkası olmaktan kurtulmuşlardır.⁵²

Kıta Avrupa'sı ve orada teşekkül eden ekonomik ve sosyal yapı ve bunu oluşturan zihniyet dünyası ise, tam tersi bir gelişim seyri izleyerek, hem de çok erken bir dönemden itibaren, emekçi ve küçük tasarruf sahiplerinin üretim araçlarından koparılmasına yol açmıştır. Hatta daha da ileri gidilerek bu sürecin bütün Avrupa tarihine teşmil edilmesi bile mümkündür. Çünkü ne Roma, ne feodal dönem Avrupa'sı, ne de coğrafî keşifler sonrası döneme tekabül eden ve günümüze kadar devam eden süreçlerin hiç birisinde, küçük üretici ve emek sahipleri ezilenler olmaktan kurtulamamışlardır.

Tımar sistemi ve onun gelişme seyri incelenirken, açıklıkla belirtildiği gibi Osmanlı toprak sistemi, kökleri itibarıyla çok eskilere dayanan ve fakat bu coğrafyada kendine özgü bir mahiyet kazanmak suretiyle, uzun yıllar başarıyla uygulanan orijinal bir sistem olarak görülebilir. Osmanlı devleti siyasî ve iktisadî açıdan olduğu kadar, dayandığı ahlakî ve kültürel özellikleri yanında, zihniyet yapısı da dahil olmak üzere, bir bütün olarak

⁵² Tabakoğlu, Ahmet; Türk İktisat Tarihi, Dergah Yayınları, 2005,s.183-211

değerlendirilmesi gereken özgün bir uygarlıktır. Her uygarlığın kendine özgü bir dili ve grameri olduğu içindir ki, bu tür yapılardaki ferdi davranış kalıpları, o uygarlığın yapısal bütünlüğü ve arka planındaki kültürel değerler bilinmeden anlaşılamaz.

Osmanlıda toprak rejimi hemen yanı başında bulunan müsadere ve vergileme sistemi ile birleşince ortaya iktisadi bilgi üretimine imkan vermeyen bir tablo çıkmaktadır. Üstte iktisadi bir sınıf olarak ekonominin kaptanlarını üretemeyen Osmanlı rejimi aşağıya doğru süzöldükçe köylüyü kendi içine dönük tutuyor, Pazar ve piyasa muamelatına karşı esasen duyarlı olmayan iştihasının önünü tıkıyordu. Gerçektende tımar rejimi Asyavi Türk insanının madde karşısındaki cılız ve uyuşuk tavrını sürekli bileylemişti. Bu ilişki ağı içerisinde bizim insanımızın yapabildiği en ciddi havalanma gaza (savaş ganimeti) malının bitmesi ile askeri ideolojiyi, bu defa toprakta özel mülkiyetçi eğilimleri başlatmaya itmesidir. Bu ise kâr, üretim organizasyonu vb. iktisadi kavramlarla donanmış bir kafanın bilinçli bir hareketi olmak yerine insana yapışık arkaik bir tutkunun tatmini yönünde yol almıştı.⁵³

Tarım sektöründe olduğu gibi ticaret ve imalat sektöründeki mülkiyet anlayışı da, sistemin genel özellikleri sebebiyle, üretim faktörlerinden koparılmış mülksüz emekçilerin oluşmasına mani olmuştur. Gerçi İslâmiyet ve onun geniş ölçüde etkili olduğu Osmanlı Devlet Sistemi, her ne kadar özel mülkiyete karşı olmamış ve hatta bunu belli ölçülerle teşvik etmiş bulunsa dahi, tekellci eğilim ve oluşumlara belli tehditler getirmiştir.

Osmanlı toplum ve ekonomisinin kapitalist gelişmenin dışında olmasının en önemli göstergelerinden biri de yerli bir burjuva sınıfının olmayışı, büyük özel servetlerin engellenişi idi. Tanzimat, mal güvenliği gerekçesiyle böyle bir sosyal zümrenin doğuşunu desteklemiştir. Yine zihniyet planında gelişme düşüncesi, gelenek düşüncesinin yerini almıştır.⁵⁴

⁵³ Sayar, A.Güner, Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması, Ötüken Yay., 2006,s.83

⁵⁴ Tabakoğlu, Ahmet; Türk İktisat Tarihi, Dergah Yayınları, 2005,s.147

3.1. Osmanlı İktisat Zihniyeti

Tanzimat'ın ilanına kadar Osmanlı fikirler ikliminde ve uygulamada modern iktisada ait, yada ondan mülhem, dişe dokunur herhangi bir ize rastlanamamaktadır. Buna göre, Batı iktisat teori ve politikalarının temas ve tesir alanının çok dışında somut iktisadi sorunlarını çözmeye yönelik normatif bir iktisat mantığının mevcudiyetine hükmetmemiz gerekiyor. Düşünce ve uygulamada kendine has bir terkibe ulaşan Osmanlı ekonomik standartları herhangi bir dış etkiye karşı tahkim edilse bile, kendi iç çelişkilerinden hareketle ne modern iktisat sistemine geçiş için şartları oluşturabildi ne de bu sistemi besleyecek ve tutacak kaynakları oluşturabilirdi. Osmanlı düşüncesinin Batılı iktisat anlayışına zemin oluşturacak bir iktisadi zihniyete de sahip olmadığı görülmüştür.⁵⁵

Osmanlı devletinin iç yapısının getirmiş olduğu sıkıntılarla birlikte dış tazyik ve telkinler karşısında, Osmanlının başarıyla ayakta kalabilmiş olmasında normatif iktisat boyutunun çok önemli bir payı bulunmuştur. Mülkiyet ve toprak rejimi, vergileme, fiyat rijiditesi ve sikke tashihi gibi somut politikaların bir bütün teşkil edecek şekilde kendi karşılıklı etkileşmelerinin uzun vadeli bir işlerlik kazanabilmesiyle içice, pek şaşırtıcı ve o nispette batılı olmayan ve su katılmadık Osmanlı gerçeğine damgasını vuran kurumsal unsurlar bulunmaktadır. Buna göre yaptırım gücünü din ve törenin üzerine çekebilmiş bir devlet felsefesi ile devlete, dine, töre ve geleneklere itaatkar, zayıf tüketim endekslerine sahip, maddeyi(dünyayı) kendi haline terk eden Osmanlı insanının yukarıda zikredilen normatif unsurlarla kurduğu rabıtayı ihmal edemiyoruz. Nihayet bu tabloyu tamamlayacak olursak, fütuhat olgusunu ve gaza malını da bu karşılıklı etkileşim ağına dahil etmemiz gerekiyor.”⁵⁶

Osmanlı normatif iktisat mantığının, zaman içerisinde en az hırpalanmış bir boyutu vardır ki fiyatlarda rijiditeyi esas alan bu siyaset aynı zamanda diğer normatif kalıpların en uzun vadeli olmuştur. Ana kütlenin maddi ihtiyaçların tedarikinde Osmanlı devleti üretici ve tüketiciyi fiyatlar karşısında

⁵⁵ Sayar, A.Güner, Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması, Ötüken Yay., 2006,s.61

⁵⁶ Sayar, a.g.e,s.62

sürekli olarak koruyan ve kollayan bir iktisat siyaseti izlemiştir: Devlet herhangi bir malın üretiminden nihai tüketimine kadar her aşamaya müdahale etmekte ve pazarı kontrol altında tutmaktaydı. Bu müdahale ve kontroller onun hükümlerlik alanından bir parça idi. Bunun yanında Osmanlı devlet olarak ana kütle için her türlü bela ve afet karşısında olduğu gibi sulh ve sükun zamanlarında bile fiyatları başı boş bırakmamıştır.⁵⁷

Osmanlı'nın toplumu koruyan ve kollayan normatif iktisadi yaklaşımı göz ardı edilemeyecek öneme haizdir. Uzun bir süre bu iktisadi sistemin ayakta kalabilmesi toplum tarafından kabul gören bir yaklaşım arz ettiğini göstermektedir. Şunu ifade edebiliriz ki Osmanlı'nın bu yaklaşımı normatif iktisadi yapının uzun süre ayakta kalabilmesini sağlayan faktörlerden biri olmuştur.

Osmanlı kadim iktisat çerçevesi kurulurken kanun koyucu Kur'an, Hadis ve içtihatla birlikte örf, adet ve teamüle yer vermiş ve bu boyutları uygulama alanına sunmuştu. Sistemde en ağırlıklı önem ve konuma sahip arazi meselesinde fıkıh kitaplarına bu arada devrin genel şartları, halkın ihtiyaçları ve torağın farklı durumları ve geçmişteki uygulamalarına da müracaat edilmişti. Buna göre bir çok önemli normatif iktisat boyutunun şekillenmesinde, zaman içerisinde Osmanlı çözümlemesine ulaşmada, emir ve fermanlar belirleyici rol oynamıştır. Yine aynı şekilde Osmanlı'nın son dönemlerinde bu terkipten başlayan sapmalarla görülen yozlaşmalar ve nihayet kanunun ilgasında emir ve fermanlar belirleyici rol oynamıştır. Benzer şekilde vergilerin de şer'i olmasına özen gösterilirdi. Bilhassa cizye ya da baş harcı vergisinin tarhında fıkıh kitapları etkili olmuştur.⁵⁸

Osmanlıda sadece mülk olan yerde miras söz konusu idi. Toprakta ise ihmal edilebilir çapta özel mülkiyete dönük istisnalar dışında, mülkiyet devlete aittir. Arazinin üç kıtada yayılmış olmasının getirdiği problemler Osmanlılarda tek bir toprak rejiminin vücuda getirilmesine engel olmuştu. Bu sisteme

⁵⁷ Sayar, A.Güner, Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması, Ötüken Yay., 2006,s.75

⁵⁸ Sayar, a.g.e., s 85

“müsadere olgusunu da katacak olursak tutarlı ve homojen bir mülkiyet anlayışına Osmanlı geleneğinde rastlanmamaktadır.”⁵⁹

Osmanlı insanının eşyaya yönelik keyfilik düşünce ve bilgisinde keyfi kıymet hükümlerinin oynadığı roldür. Bu keyfilik ile maddeye yönelik sistemli bilgiye ulaşamıyordu. Mevcut bilgi düzeyi yetersizdi yada en azından tekamüle kapıları kapatmış bir halde idi. Dolayısıyla eşyadan hakikatler derilmiyor, ölçme ve hesaptan uzak bir yaşantı çizgisi, kapalı toplum düzeni içinde kafaları muattal bir halde tutuluyordu.⁶⁰

Ticari bir antlaşmadan iktisadi çıkarları kollamak Batı iktisat kafasına ne kadar tutarlı ve uygun geliyorsa Osmanlı insanı için durum bundan çok farklıydı. Osmanlı politik toplumu özellikle bir ticaret antlaşmasının dürtü vereceği iktisadi faaliyetlerin sunacağı sonuçların tahlili ve ileriye dönük beklentilerinin çok gerisindeydi.⁶¹

İslam toplumu açısından iktisadi hayata böyle bir yaklaşım inanç değerleri ile İslam öncesi sahip olunan alışkanlıkların pek uyuşmadığı görülmektedir. Oysa ticareti bizzat İslam Peygamberi yapmıştı. Hatta bu uğurda kendi sözleri ve davranışları ile tacire örnek olduğunu biliyoruz. Ticaretle uğraşmak alış-verişte bulunmak Tanrı iradesini yanına almak demektir –yeter ki bu faaliyetler kişiyi Allah’ı anmasına engel teşkil etmesin.⁶²

3.2 Osmanlı İktisat Zihniyetinde Birey

Osmanlı toplumu hayatını bireye dayanmadan sürdürmüştü. Devlet ferde iktisadi mesuliyet alanlarından pay vermemiş, binnetice iktisadi hürriyetçilik, hukuki düzenin “ekonomik politik” i olarak kristalleşememişti. Böylesi bir düzenin oluşmasında İslam dininin olumlu katkısı etkisini göstermemiştir. İslamiyet “kelime-i şahadet” ile kişiselliği getirmiş olsa bile İslam ve Müslüman arasındaki fert anlayışı norm-reel çatışması sonucu bu karakterini Osmanlıların kuruluşundan çok önce kaybetmişti. Asyai Türk töresi ile temasa geçene kadar İslami ferdin geçirdiği aşamalar içerisinde

⁵⁹ Sayar, A.Güner, Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması, Ötüken Yay., 2006,s. 81

⁶⁰ Sayar, a.g.e., s.102

⁶¹ Sayar, a.g.e., s.116

⁶² Sayar, a.g.e., s.120

Osmanlı gerçeğinde ferdin bir kenara itilmesi şaşırtıcı değildir. Ferdin idealistik kayıtları içerisinde ruşeym haliyle yaşadığı muhit I.Ahmet-II Mahmut dönemi arası tasavvufi akımlar arası olmuştur. Osmanlılığın arasında erittiği birey kendisini kabul ettirecek, şahsiyetini vurgulattırarak atılımların hiç olmadığı söylenebilir. Zira Osmanlı ekonomik gerçeğinde, “şahsi teşebbüslerle ferdi servetler vücuda gelmemiştir.”⁶³

Osmanlı devleti bünyesinde anti-merkantil zihniyeti pekiştirerek “birey”in oluşma kanallarını tıkayacak amillerin başında, Osmanlı devlet felsefesi gelmektedir. Devlet-i Aliyye’de padişahın “halife-i ruy-i zemin” ve “fi-zullullah alem” oluşu onun iradesini tartışmasız her iradenin üstünde kılmıştır. Her ne kadar I. Selim ile Osmanlı padişahlarının bu gücü İslami kaynaklara dayandırmaları bir gerçekse de, bu anlayış aslında Orta-Asya Türklerinde hakim devlet anlayışı ve felsefesiyle bir uyum ve mutabakat sağlamıştır. Bütün bu tespitlerin ardındaki gerçek Osmanlı padişahlarının hükümdarlık hak ve gücünün kaynağı ile bilhassa, mutlakıyetçi karakterine işaretir. Bu korkunun toplum katlarına, yukarıdan aşağıya sinmesi, her şeyden önce, Osmanlı insanının ferdiyetçi yanını törpülemiş, hırçın ve eleştirel karakterini köreltmıştır. Pek açıktır ki, bu tür bir otoritenin varlığının egoizmin de önünü kestiği unutulmamalıdır. Bu bağlamda üstünde ısrarla durulması gereken nokta şudur: Osmanlı gerçeğinde devlet anlayışı din ve törenin üzerindedir. Bu gerçeğin bir başka ifadesi şudur: Padişahın arzu ve iradesi ile yaptırım gücünde ona benzer, eş ve ortağın bulunmamasıdır.⁶⁴

Osmanlı devlet sisteminde padişah kudretinin enginliği hükümdarlık hakkını mülk (toprak, hazine) ve reaya üzerine tam bir tasarrufa itmişti. Osmanlı insanı devlet, ekonomi, din, töre ve gelenekler karşısında katı bir mekanistik ilişki çerçevelerine tabi idi. Ancak gerek padişahın mülk ve reaya üzerindeki tasarrufu ve gerekse bu ilişki çerçeveleri meyvaları ileride devşirilecek potansiyel bir iktisadi ferdiyetçiliğe açık değillerdir.⁶⁵

⁶³ Sayar, A.Güner, Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması, Ötüken Yay., 2006,s.106-107

⁶⁴ Sayar, a.g.e.,s.130-131

⁶⁵ Sayar, a.g.e., s. 133

Osmanlı devlet felsefesi ve düzeninin sivil toplum-politik toplum çatışmasına yer vermemesi anti-merkantil bir uygulamanın kök salmasına sebep olmuştur. Alım satım işleri, piyasa mekanizmasının kurulmasına ve işlemesine engel bir müdahalecilik içerisinde sürüp gitmiştir. Ekonomik olayların bir minval üzerinde seyretmesi, Osmanlı insanı için iktisadi hayatı kendi kararları ile şekillendiremediği, ancak sonuçlarına katlandığı bir düzen olarak muhafaza etti. Sistemli ekonomik karar birimlerinin ortaya çıkmaması ekonomik çıkarların peşinde koşulmasına ve bir maksimizasyon ilkesi etrafında kenetlenmeye engel oldu. Kısaca, bir hesap-kitap insanı olarak ekonomik çıkarların akılcı bir çerçevede içerisinde ele alınmasının izlerine Osmanlı gerçeğinde rastlayamıyoruz. Esasen fiyatların göstergeliğinde üretim faktörlerinin akışkanlığı ve kaynakların optimal dağılımının Osmanlı ekonomik hayatında yeri olmamıştı.⁶⁶

Osmanlı ekonomisinin pre-kapitalist bir mecrada seyretmesinde Osmanlı dayanışmacılığını payını da ihmal etmemek gerekiyor. “Kifayet miktarı maişet” toplumsal bir düstura dönüşünce, bunun ötesinde ihtirası kabartmayan servetin, bir adım ötede, toplumsal harcamaya ve yardımlaşmaya konu olduğu görülüyor. Yerleşim yerlerini dolduran cami, mescit, medrese, tekke, çilehane, zaviye, daruş-şifa vb. yapımı çoğunlukla şahıslar tarafından gerçekleştiriliyordu. Aslında bu tesianütçülük Osmanlı şehirlerinin anti-merkantil görünümündeki hakim damgayı vurmaktaydı. Şehirlerin ifade ettiği bu mana yerleşim yerlerinde yaşayan bir zihniyetin de dışı yansıması olarak görülmelidir. Osmanlı tesianütçülüğün görünmeyen bir yanı da toplumun bireyi arayıp bulması ve onu teselli etmesidir.⁶⁷

Osmanlı devleti tarihinde ilmi faaliyetlerin tamamının padişahın dikkat ve murakabesi altında olması sistemin pre-kapitalist görünümüne bir başka çehre vermiştir. Esasen bizim insanımızın zühd ile riyazet arasındaki çatışmada püriten riyazi tutumu zahidlik için terk etmesi, ilmi çalışmaları münhasıran maddeye yönelmesinde bir engel teşkil etti. Diğer bir ifade ile, maddenin madde ile kuşatılması, tabiatın araştırılması ve dış alem bilgisi ile

⁶⁶ Sayar, A.Güner, Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması, Ötüken Yay., 2006,s. 137

⁶⁷ Sayar, a.g.e.,s.147

Tanrının hoşnutluğunun kazanılacağı inancı tercih edilen bir yöntem olarak görülmemiştir.

Her konuda kaleme alınan kitap ve risalelerin padişahın irade ve bilgisi dışında yazılmadığı bir gerçektir. Osmanlı toplumsal yapısında siyasal toplumun nüfusunun dışında bağımsız ve karşılıklı bağımlılığı olan kültür guruplarının billurlaşmaması eşraf (ayan,ekabir), esnaf ve reayanın eser verememesine sebep olmuştur. Osmanlı devletinde ilmin münhasıran teolojik kaynakla eserlerle sınırlı olduğuna hükmedebiliriz. Bu alanın dışında “beden”e (maddeye) ait ilmin Osmanlı dünyasında yeri yoktu, yahut pek zayıftı. Daha vahimi, Osmanlı eğitim kurumlarında müspet ilmin kabul görmemesiydi. Burada, kesin çizgileri içerisinde, medresenin hiçbir vakit yapıdan bağımsız bilgi üretme işine bulaşamaması ve politikalar üretemeyişinin onun bir vebali olduğuna işaret etmemiz gerekiyor. Halbuki bu kanal zorlansa idi dini düşünce ile bir arada yaşayabilecek bedene ve maddeye ait pozitif-spekülatif düşünce akımının doğmasına imkan verebilirdi. Pozitif düşünce ile maddeden bilgi üretmek işi yürütülürken, spekülatif boyutun varlığı Osmanlı insanına eşyanın görünmeyen yanına geçebilmesine kapı açabilir, bu yolla klasik felsefe geleneğine geçilebilirdi. Benzer şekilde, medresenin iktisat ilmine ait somut katkıları olabilirdi. Hatta medrese bu yolla bir başka kafa yapısı içerisinde ulema tipolojisini çıkartabilirdi. Ulema-kadı ikilisi moral iktisada ilişkin bazı hipotetik çerçeveler ortaya koyabilirlerdi. Halbuki bu tür bir gelişime imkan tanıyacak kanallar daha baştan tıkalı idi. Osmanlı eğitim sisteminde “özerk düşünce merkezleri”nin olmaması padişahın ilmi faaliyetlere müdahalesini sınırlayacak ve ilmin gereği olan bir alanın hayatiyetini yok etmişti.⁶⁸

3.3. Osmanlı ve Ticari faaliyet

Osmanlı somut gerçeğinin ticari faaliyete karşı pek duyarlı olmadığını görüyoruz.Piramidin tavanından tabanına , bu arada Osmanlı mutasavvıf ve ahlakçılarında gözlemlenen bu ilgisizliği bir dizi faktör aynı anda itaati altında

⁶⁸ Sayar, A.Güner, Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması, Ötüken Yay., 2006,s.149

tutmaktaydı. Bu sebepler kendi içerisinde karmaşık bir örgü görünümündedir. Bunların başında, toprağa bağlılık, istikbal kaygısını bir kenara itme ağılık şuuru, tasavvuf terbiyesi vb. sayabiliriz. Devletin kuruluşundan 19. yüzyıl sonlarına kadar ticari faaliyetten sarf-ı nazar etmenin herhalde bazı köklü ve kalıcı sebeplerini maddeler halinde sıralarsak;

1- İslam-öncesi Türk toplumunda zayıf tüketim enstrümanlarının güdümünde götürü bir ticaret vardı. Süre giden ticaret zayıf ve silik bir ticaretti ve potansiyel olarak meyveli bir boyutu içermemekteydi. Esasen bu durum bölgenin genel görünümünden kıl payı sapmayan bir benzerlikti. İslamiyet'in ticaret ve Tüccara açık yanı Türklere gelinceye kadar epeyce törpülenmişti. Bu haliyle de esasen ağır ve hantal Asyai bir zihniyetin boyunduruğuna girmede gecikmedi. Zaman içerisinde götürü ticaret devletin kuruluşuna kadar mevcut çizgisini bozmadan sürdürdü. Osmanlı fetihleri sürüp giderken bu defa bir başka faktör bunda etkili oldu.: Feodal dünyanın Hristiyan topluluklarıyla –ilk ağızda Bizans'la- temaslar ticari ve ekonomik aktiviteyi caydırmada gözle görülür bir rol oynadı. Harpler ganimet getirince fütuhat kapısı ile açılan bu kazancın ticari faaliyetin üzerine çıkacağı açıktı. Osmanlı insanı bütün katlarıyla bu tavrı rahatlıkla benimsedi.

2- Osmanlı insanının ticari faaliyetle kendi arasında dişe dokunur bir mesafe bırakmasının bir ucu İslami devlet iradesinin evladiyelik olmasıyla ilgilidir. Cumhurun iradesine dayalı politik bir nizamı İslamiyet kaybedince bundan en ciddi yarayı ferdin iktisat faaliyet alanı aldı. Sert bir murakabe altında kalan iktisadi ferdiyetçilik ileriki dönemler için bu yanını geliştiremeyince, bu defa potansiyel güç ağırlığını dini-tasavvufi hayatın içine gömdü. Devlet otoritesinin tahakkümü ve caydırıcı düzenlemeleri esasen kendi içine kapanan ferdin gözünde dünyayı ve dünya ile ilgili her şeyi anlamsız kıldı.

Osmanlı devlet geleneği içerisinde sosyal tarihimiz de bu tavrın sürdürüldüğünü gösteriyor. Sürekli harpler ve buhranlar ile ekonomik güvensizlik Osmanlı insanına sürekli sığınılacak manevi limanlar aratmış, bu kaçış içerisinde dünyevi olmayan iktisat anlayışının dışına toplumsal olarak

geçilememiştir. Bu çerçevenin ticari faaliyeti Türkler için cezbedici kılmayacağı açıktır.

3- Osmanlı sosyal ve iktisat tarihinde ticareti bilhassa halk yığınları nazarında küçülten bir amili de esnaf (Satıcı) ile tüketiciler (alıcı) arasındaki münasebetin hemen her devir için tutarlı bir davranışsal çerçeveyi vermemiş olmasından aramamış gerekiyor. ‘Kuran’ ve ‘Hadis’ kaynaklarında esnafın tartı, faiz, fiyatı yüksek tutma eğilimleri şiddetle yasaklanmış olmasına rağmen hilesiz hurdasız bir alışverişin gerçekleşmemesi esnaf ve tacir ile bunların üstlendiği faaliyetlerin halkın gözünden düşmesine sebep olmuştur. (devletin bu yolla –ihtikar vs. ile- zengin olanlardan bir sınıf yaratmadığına işaret edelim. Zira devlet şirket kabul etmezdi.)

4- Tüketim yanı sıra, ekonomik faaliyetin, üretim ve ticaretin piramidin tavanı için el atılmayacak kadar uzağında kalmalarının bir nedeni de bu faaliyete bulaşma sonucu elde edilecek nimetin (kâr,kazanç) kaçırılacak sevabın(hayır dua, manevi haz) yanında önemsiz kalmasıdır. Bu telakki kurumsal faktörlerin güdümünde yukarıdan aşağıya doğru süzülecektir. Bilhassa yönetici kesimin toplumun bütün katları için hayırlı ve huzurlu bir idareyi tesis etmeleri, dengeli ve istikrarlı bir düzeni uzun soluklu kılmaları şahsi kazançtan daha erdemli idi.⁶⁹

3.4.Osmanlı İktisat Zihniyetinde “Emek ve Mal”

İnsanın gerçek dünyada mülkiyet olarak kabul ettiği şey, kendisiyle eylemleri, güçleri ve organları arasında bulunduğu mülkiyettir. İnsan, kendisiyle ilgili özel bir düşünce taşır. Çünkü gerçekte bu düşüncenin varlığı kendisine dayanmaktadır. Eğer kendisi olmasaydı düşünce de olmayacaktı. İşte bu ilişkiyi kendisiyle organları arasında algılar.⁷⁰

İnsan bu bağlantının benzerini, kendisiyle sadece doğanın ürünü olan ya da emek ve doğanın ürünü olan, yahut emek, sermaye ve doğanın ürünü olan ürünler arasında da varsayar; varsayım ve görelilik evreninde varlığını yayar ve genişletir ve sosyal bir sözleşmeyle onu muteber sayar. Bu

⁶⁹ Sayar, A.Güner, Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması, Ötüken Yay., 2006,s.121-124

⁷⁰ Mutahhari, Murtaza, İslami İktisadın Felsefesi, Çev. Kenan Çamurcu, İnsan Yay., 1997 s. 40

varsayım ve sözleşmeden sonra insan kendisi ile bazı servetler arasında, başkalarının sahip olmadığına inandığı bir ilgi düşünür ve bu ilgi uyarınca kendisine o servet üzerinde her türlü tasarrufta bulunabilme, onu kendisi veya başkaları için harcayabilme yada gerekirse yok edebilme izni verir.⁷¹

Klasik teoride “emek, sermaye, doğal kaynaklar ve teşebbüs” şeklinde karşımıza çıkan üretim faktörlerine mukabil, İslâm medeniyetinde “**emek ve mal**” şeklinde bir tasnifin yapıldığını görüyoruz. Emek ve mal kavramlarını biraz daha açmak gerekirse; teşebbüs ve organizasyon ya da bilfiil çalışmanın emek, sermaye ve tabiî kaynakların ise mal kavramına dahil edildiğini söyleyebiliriz. Faizin yasak oluşu sebebiyle sermayenin emekten bağımsız bir üretim faktörü olarak üretim sürecine giremeyişi, zorunlu olarak mal sahibini emek sahibiyle aynı işte ortak haline getirmektedir. Bu şekilde işleyen bir üretim sürecinde emek sahibi, üretim faktörlerinden tamamen koparılabilir meta zincirinin doğal bir halkası, alınıp satılan bir emek-değer nesnesi değil; bu faktörleri işleten mal sahibi bir ortak ve aynı zamanda çalışan bir emekçi olarak üretim sürecine katılan bir öznedir.

Bu durum teorik ve pratik anlamda mümkün ve uygulanabilir bir işletme ve üretim tekniği olarak çok eski zamanlardan beri uygulanmıştır. Halbuki kapitalist sistemde emek-sermaye ve yatırımcı- tasarrufçu ikilemi şeklinde karşımıza çıkan yapısal durum, emek sahiplerini, üretim ilişkileri içinde sadece bir emek değer nesnesi olarak, alınıp satılan bir meta haline getirmektedir. Tasarruflarıyla ekonomiye katılma süreçlerinde kendilerine verilen faiz oranları bile, ancak sermayenin marjinal verimliliği sermaye maliyetinin üzerinde bulunduğu zaman talep edilmektedir. Bu haliyle kapitalist sistem, sermayenin her halükârda belirli ellerde yoğunlaşması ve sınıflı bir yapının oluşmasını zorunlu kılan bir ekonomik ilişkiler ağını ihtiva ediyor denilebilir.⁷²

Osmanlı iktisat zihniyetinden bahsettikten sonra maddeci zihniyeti ele aldığımızda aradaki farkı veya zihniyet farklılığı daha iyi ortaya çıkacaktır.

⁷¹ Mutahhari, Murtaza, İslami İktisadın Felsefesi, Çev. Kenan Çamurcu, İnsan Yay., 1997 s. 40

⁷² Tabakoğlu, Ahmet; Türk İktisat Tarihi, Dergah Yayınları, 2005,s.114-133

Maddeci zihniyet beslendiği kaynak ile amaç ve hedefleri tamamen Osmanlı imparatorluğunun sahip olduğu iktisat zihniyeti ile farklılık göstermiştir.

Maddeci kültür tipinde tamamen dışa dönük bir özellik taşır. Bu kültür anlayışına göre ihtiyaçların bastırılıp kontrol edilmesi yerine onu daha da artıran dünyevi isteklerin yerine getirilmesi için maddi dünyanın zenginleştirilmesinin zorunluluğunu söyleyen ve buna göre de “değer” lerini biçimlendirmiş olan kültürdür.

Diğer taraftan maddi dünyanın zenginleştirilmesi amacının gerçekleştirilmesi için toplumsal ahlaki düşüncelerin tamamen geri plana itildiği kültür tipidir. Madde ve mana arasındaki bütünselliği bozan, onlar arasında farkı meydana getiren bu kültür anlayışında, maddesel dünya değerleri hiçbir ahlaki kurala bağlı kalmaksızın mana dünyasının isteklerine tamamen uydurulmuştur.

Materyalist yaklaşıma göre; dünya görüşü ile ekonomi arasında öyle bir ilişki bulunur ki, ekonomi ve onun ve tarihsel biçimleri dünya görüşünü belirler. Ekonomi yegane gerçektir. O, tarihsel süreçte özgün yasaları sayesinde kendi kendini belirleyendir, diğer her şey ise insanın varlığında ekonomik şeylerin yalnızca işlevidir. Ancak gelinen noktada bu materyal yaklaşımın yanlış olduğunu görmekteyiz. Kültüre ve hatta ekonomiye biçim verenin tin olduğunu ve kapitalizmin bu durumun belli bir dünya anlayışının kaynağı olarak görülebilir.⁷³

Örneğin aşırı sanayileşme, bir taraftan yüksek gelir oluşturma sağlarken öte yandan da ortaya çıkan kirlenme ve çevre tahribatı başka ülke ya da toplumların çevresel kaynaklarını tahrip edebilmektedir. Sanayileşmiş ülkeler bu yaptığı tahribat sonucu vermiş olduğu zarardan hiçbir ahlaki rahatsızlık da duymamaktadırlar. Bu kültür tipinin emperyalist isteklere acık olan “değer” leri, toplumların sosyal yaşantılarında da yer bulması durumunda ise “iş, iştir” mantığı ile kendi yakınlarını dahi emperyalist sömürüye muhatap kılan bir “insan” tipolojisinin yaygınlaşması halinde, maddeci kültür kendini ortaya çıkarmaktadır.

⁷³ Sombart, Werner, Dünya Görüşü Bilim ve Ekonomi, Çev. F.Tepebaşılı, Çizgi Kitapevi, 2004, s. 5

Bunda ise maddi zevklerden kendini uzak tutma eğitiminin ne kadar önemli ve zaruri olduğu gerçeği anlaşılmaya başlanır. Bu yeni durumu algılayış, bazı bireyler üzerinde ahlaki bir idealizmin gerekli olduğu ve buna sahip çıkılmasının zaruretiye yönelik inancı geliştirir. Bu kesim nasihatlerini hep başkalarına yapıp buna kendilerinin uymadığı davranışları ortaya koymaları sonucu, gerçek yüzlerini halktan gizlediklerinden dolayı söylenenlerin söyleyenlerce yaşanmadığı “nasihatçi kültür”de maddeci kültür özelliklerini aynen devam ettirirler.⁷⁴

Genellikle batı toplumsal yapısında görülen liberalist- kapitalist sistem, gösteriş ve lüks tüketim eğilimi zihniyetini artırmasına dayalı olarak mevcut kendi insan gücünün yarısını, faydalı ve üretken alanların dışına itmektedir. Liberalist-kapitalist toplumsal yapılarda bireyler ile gruplar arasında kıyasıya ve amansız bir “rekabet” esasına dayalı ilişkilerin, güçlü olanın kazandığı bir ortamın meydana gelmesi mümkündür.

Dolayısıyla kapitalist toplumsal yapılar, bireyleri toplumsal işbirlikçi hedeflere değil, özel çıkar hedeflerine yönelterek, birey ve toplumsal grupları birbirleriyle çatışmaya ve çekişmeye yönlendirmektedir. Bu durum ise modern süreçlerde yeni bir insan (güçlü olanın kazandığı) özelliğini ortaya koymaktadır

Çağımızın içinde bulunduğu bunalımın ana kaynağının madde-mana bütünlüğünün sağlanamaması ve üstün moral seviyesini geliştiren değerlerden uzaklaşılmasıdır. Bunun sonucunda da insanlar sınırsız bir rekabet hırsı, tamah, bencillik, kıskançlık ve çekişme doğal sonucuna ulaşmaktadırlar.

Çağdaş maddi temelli tek boyutlu sistemler, insan tabiatındaki hırs ve kıskançlık duygularını tahrik ederek ilerlemektedir. Bu ise insanın, her şeyi olduğu gibi tam kapsamıyla ve tam bir bütünlük içinde görememesine yol açabilmektedir. Öte yandan bu noktada çatışmacı yaklaşımcılar, özellikle toplumu devamlı olarak parça parça düzeltmek istediklerinden dolayı kapsayıcı çözüm tarzını kabul etmemektedirler.

⁷⁴ Bilgiseven, Amiran Kurktan, Sosyolojik açıdan İslamiyet ve İslami Kavramlar, Filiz Kitapevi, İstanbul,1992, s.12-13,

Türk kültürel yapısının inşa etmiş olduğu iki boyutlu(bütünlükçü) insanın ideal kültür kodlarına göre zihniyet kurgusu ise; madde mana bütünleşmesine duyarlı, paylaşımcı, toplumsal üretimdeki araç-amaç dengesini toplumsal gelişme yönünde kullanan, egosantrik özelliklerini kontrol altında tutabilen, lüks tüketim-israf sarmalına düşmeden bu konudaki dengenin nasıl oluşması gerektiğini belirten kültür-inanç-ekonomi bileşkesinin rasyonel bir terkibi biçimindedir.

Ayrıca sınıf farkı gözetmeksizin adaletli bölümü teşvik eden, sömürü ve aşırı gelir farklılaşmasını önlemek için de ayırım yapmaksızın, yönetimi altındaki “tüm insanların” mutlu yasamaları ve onların da acımasız, can yakıcı sömürüyü geliştirmelerini önlemek için anti tekelleşmeye yönelik iktisat politikalarının uygulanmasını bir evrensel vazife olarak görüp, bunu özgün bir medeniyet-insan-toplum tasarımı şeklinde ortaya koymayı başaramıştır.

Söz konusu bu kültürel özellikler “her çağda” yeniden yorumlandığında, insanı ve toplumu başarıya götürecek insan-mana-madde içerikli bir kültürel zenginliktir. Ancak özellikle 1750’ler den sonra, medeniyet –insan bileşenini kültürünün orijinaline uygun bir şekilde yorumlayamayan ve böylece çağa yenilik getirme özelliğini kaybeden heyecansız, kendini üstün görme tembelliğine düşmüş bir insan tipinin ortaya çıkması, Türk toplumunu maddi alanda gerilemeye ve arkasından da taklit yolu ile milli şahsiyet kaybına uğratmıştır. Zihniyet bir toplumdaki insan eylemlerinin oluşmasını sağlayan, o toplumun değerlerinin (iç mana özellikleri), bireyin dış dünyadaki(madde alanında) davranış ve tutumlarını şekillendirmesi açısından pek önem taşır.

Örneğin Türk toplumunun kültürel sisteminin üretmiş olduğu iç değerler açısından “cömert olma” ve bu zihniyete dayalı “ikram etme”, hem ekonomik hem toplumsal-kültürel yönü bakımından insanlara önerilip teşvik edilirken bunun uygulanması sonucu dayanışmacı insan özelliğine dayalı toplumsal bir yapı sağlanırken yine bu cömert olma iktisat ahlakı, dayanışmacı insanın iktisat zihniyetinin belirlenmesinde etkin olmaktadır.

Batı medeniyeti kültürel sistemi ise madde iç merkezli bir değerler sistemini taşıdığından, “cömertlik-ikram etme” zihniyetini bir ekonomik sömürülme olarak algılamakta, bunun sonucu olarak bencilleşmiş ve

yalnızlaşmış bir egosantrik insan tipi ortaya çıkmaktadır. Bu yolla da madde merkezli iktisat ahlakı, egosantrik bir iktisat zihniyetinin gelişmesini sağlamaktadır.

Bu noktada ben merkezci düşüncenin insan-toplum, insan-kültür, insan ekonomi, insan-çalışma hayatı üzerinde belirleyici etkisi ortaya çıkmaktadır. Batı medeniyeti analizini yetkin olarak anlayabilmek için O'nun liberalist-kapitalist sisteminin oluşturduğu insanın, iç mana özelliklerinin de ben merkezleşmesi sonucu madde alanının da bu zihniyete göre belirlenmesi ortaya çıkmaktadır. Böylece batılı insanın materyalist, rasyonalist ve mekanistik anlayış ile güce sahip olma tutkusu, hem iç dünya hem de dış dünyada biricik "değer" seviyesine gelerek, toplumu "tek" boyutlu bir noktaya nasıl dönüştürdüğünün ortaya konması gerekmektedir.⁷⁵

⁷⁵ Bkz. Şimşek, Osman, <http://www.kamu-is.org.tr/pdf/837.pdf>

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SABRİ FEHMİ ÜLGENER'E GÖRE İKTİSAT AHLAKI, ZİHNİYETİ VE DİN

1. SABRİ FEHMİ ÜLGENER'E GÖRE İKTİSAT

Sabri Fehmi ÜLGENER insan oğlunun iktisat faaliyetini üç boyutlu olarak görmeyi uygun görmüştür. Bu konuda eksik yanlarının olacağını da belirterek insan ve iktisat konusunda bir bakış açısı ortaya koymuştur.

İktisadi faaliyet, insanoğlunun bedeni ihtiyaçların tatmini yolunda insanla madde, çevre ve zaman arasındaki çok yönlü ilişkilerin toplamı şeklinde tarif etmiştir. Çok temel olarak insan ihtiyaçları göz önünde tutularak bu değerlendirme yapılmıştır. En başta madde ile vazgeçilmez olan bağlantı, o bağlantı ile beraber dış çevreye açılış (ister iş birliği veya bölümü, ister rekabet vs. biçiminde toplum ilişkileri), ve nihayet kıt kaynakları bugüne ve geleceğe bölüştürme noktasında dar veya geniş zaman boyutlarına uzanış değerlendirilmiştir. İktisadi faaliyet bu haliyle insanı a) tatmin araçlarına, b) çevreye, c) yakın veya uzak geleceğe iten fiil ve davranışlar olarak tarif etmiştir. Tarifin üç unsuru sübjektif tavır ve değer yargıları ile değişik bir insanı ve ayrı bir ahlak anlayışını ortaya çıkaracaktır:⁷⁶ Bu çerçevede;

- iktisadi faaliyet temel anlamda insan ile madde arasında ilişkidir. Bu durumda tamamen göreceli bir durum ile karşı karşıya oluyoruz. Aynı madde karşısında çok değişik tepkileri görebiliriz.
- İktisadi faaliyet, başka bir görüntüsünde, kişiyi, üretici, tüketici ve mübadele tarafı olarak en yakın komşuluktan en uzak çevreye kadar başkaları ile ilişki kurmaya götüren fiil ve hareket olarak görmüştür. O halde, bütün bu ilişkiler önünde yine değer ölçüleri ve tercihleri ile standart olmayan bir tepki ile ayrı bir insan karşımıza çıkacaktır.

⁷⁶ Ülgener, Sabri F., İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası, Derin Yayınları, 2006, s. 29

- İktisadi faaliyet nihayet, bir başka açıdan, kıt kaynakları bu günkü ve gelecekteki ihtiyaçlara bölüştürme demek olduğuna göre, her insana veya her topluma göre değişik derecelerde gelecek kaygısı ve o noktada değer ölçüleri ve tercihleri ile ayrı bir insan portresi ortaya koyacaktır.

Sabri Fehmi ÜLGENER bu tanımlamalarda insanın tarihteki serüvenini değerlendirdiğinde insanların iktisadi tutumunu bu üç öğeye bağlamaktadır. İktisadi faaliyeti, maddeye, çevresine ve zamana (geçmiş, şimdi ve gelecek) yaklaşım olarak görmektedir. Bu yaklaşımın objektif olarak dıştan bir yaklaşım değil içten sübjektif bir yaklaşım olduğunu söylemektedir. Bu kavramlar kapsamında iki ayrı zamanda ayrı iki toplumu örnek göstererek kendi yaklaşımını pekiştirmektedir.

Böylece madde (kapitalist) öncesi ve sonrası yani modern çağ arasındaki farkları göz önüne koyarak iki ayrı zamanda ve toplumda maddeye yaklaşımın farklı olduğunu göstermek istemiştir.

Prekapitalist (kapitalizm öncesi) insan tanımında Sabri Fehmi ÜLGENER madde ile çok yakın ilişki içerisinde ve adeta maddeyi kendi vücudunun bir parçası gibi görüp değerlendiren, kesinlikle istediği zaman çok rahat bir şekilde takas yoluyla alışveriş yapabileceği bir durumdan çok uzak bir tip. Yaşadığı zamanı düşünen ve geleceğe dönük planları çok reel olmayan ve hesaplarında kendi yaşamı ile sınırlı bir hesaplama içinde olan bir tip ortaya koymaktadır.

Ancak modern zaman insan tipi ise tam tersi bir yaklaşım sergiler. Her an satış değeri taşıyan kendisiyle bağlantısı sadece ihtiyaçlarını karşılama değeri olan bir maddedir. Eşyanın rengi kokusu, geçmişi veya ailesi için değerinin çok çok uzağında sadece sayılar ile ifadeye dönüşmüş ve tüketime hazır bir madde olarak değerlendirilmektedir.⁷⁷

Bununla maddeci ve mekanik bir yaklaşım ile madde ötesinin varlığına inanan ve mekanikliğin ötesinde mantıksallığın dışında kuralların varlığına inanan iki ayrı insan tipinin karşılaştırılması olarak görmekteyiz.

⁷⁷ Ülgener, Sabri F., Zihniyet ve Din İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı, Derin Yay., 2006, s.30,31

Diğer bir ifade ile, kendi varlığının sağlıklı ve mutlu olabilmesi için diğer varlıkların sayısal veri olarak görülüp tüketen ve her ne uğurda olursa olsun harcanabilir olarak gören bir anlayış ile kendi varlığının sağlıklı ve mutlu olabilmesi için sahip olduklarının maddi ve manevi olarak bir bütünün parçası olarak gören ve onların kendi zamanlarında ve çevrelerinde olabilecek en uygun şartlarda bulunmalarının insanın kendi varlığı açısından en uygun olacağını düşünen insan.

Ülgener'in portrelerini çizdiği her iki yaklaşımda gördüğümüz insanın madde ile olan ilişkisinde temel ihtiyaçların giderilmesinde görülen farklılıktır. Aslında her iki insan da biyolojik ihtiyaçları ortak olmak üzere, pre-kapitalist insan biyolojik ihtiyaçların dışında diğer ihtiyaçlarının da giderilmesini önemli görmekte ve sadece kendisini düşünen bir yaklaşım arz etmemektedir. Ancak modern insan da ise biyolojik ihtiyaçların maksimum düzeyde giderilmesi hatta gelecek yılların ihtiyaçlarının da şimdiden hazır edilmesi ön plandadır. Bu konuda madde ile arasında kesinlikle duygusal bir bağ bulunmamaktadır. Madde sadece rakamlara tekabül eden değerler olarak görülmemektedir.

2. SABRİ FEHMİ ÜLGENER'E GÖRE İKTİSAT AHLAKI

Ülgener'e göre İktisat ahlakı, gündelik tavır ve davranışlarımız üzerine, doğru veya yanlış, yargılayıcı değer hükümlerinin söz ve deyim halinde bütünleşmiş, kavramsallaşmış halidir.⁷⁸

Ülgener, İktisat ahlakını, gerçekten hukuk ve şariat hükümleri ile dıştan çerçevelenmiş "kitabî" kaideler olarak kabul etmemiş ayrıca "muamelat" üzerine din ulemasının farklı görüş ve içtihatları toplamı olarak da değerlendirmemiş, bilakis insanın gündelik yaşayışında pratik değer ve tercih ölçülerine yönelik telkin ve motifler toplamı olarak görmüştür.⁷⁹

Faiz yasağı ve zekat, örneğini vererek bu konuların dosdoğru iktisadi – mali konu ile ilgili görünseler de, kişinin değer ve tercih ölçülerine yönelmeyip

⁷⁸ Ülgener, Sabri F., Zihniyet ve Din İslam, Tasavvuf ve Çözümle Devri İktisat Ahlakı, Derin Yay., 2006, s.19

⁷⁹ Ülgener, a.g.e., s.21

dinin tartışma kabul etmez yasak ve farizaları düzeyinde kaldığını ve böyle kabul edildiği sürece din ve şariat kuralları arasında yer aldığını ifade eder. Bu nedenle değiştirilmesinin mümkün olmadığı, pazarlığın kabul edilmediği bir durum söz konusudur. Tıpkı beş vakit ibadeti Tanrı buyruğu olarak yerine getirmek gibi bunların da icrası istenir. Ülgener açısından buraya kadarının iktisat ahlakı ile bir alıp veremeyeceği yoktur. Bütün bunlar ancak bir noktadan öteye, türlü motivasyonlarla insanın iç dünyasına yönelik bir telkin halini aldıktan sonra, ahlaki (etik) bir muhteva kazanmış sayıldığını ifade eder.⁸⁰

Burada ibadetlerin sorgusuz sualsiz kabulünden sonra iktisat ahlakının yerleşmesi durumunun ortaya çıkması ifade edilmektedir. Ancak gündelik hayatta sürekliliği olan veya olmayan ibadetlerde, sırf Allah emrediyor diye ibadeti yerine getirmek aslında ahlakın oluştuğu veya sağlıklı bir şekilde geliştiği ve zamanla oturacağı anlamına gelmemelidir. Çünkü yapılacak olan her ibadetin mutlaka ifa edilmeden önce bireyin kendi iradesi ile gerçekleşmesi sonucu anlam bulacağını bilmesi, kendi tercihi ile yapması ile ahlakın yerleşmesinin mümkün olacağını bilmesi gerekmektedir. İbadetlerinin mekanik bir şekilde tekrarı ile ahlakın temelini oluşturmanın sağlık sonuçlar doğuracağını düşünmemekteyiz.

Etkilendiği Weber de iktisat ahlakının hiçbir zaman tek bir etkenden beslendiğini kabul etmemiş, birden fazla kaynağının olduğunu ve bunlar arasında gözle görülür bir şekilde din faktörünün ön plana çıktığını ifade eder.

Ülgener açısından kendini kısa zamanda “dünyaya” uydurmayı başarmış bir din olarak İslam’ın, kendi dinamikleri açısından inananlarına karşı oldukça geniş bir yaklaşım payı tanıdığını ifade eder ve İslam’ın;

- Dünya malının, kibir, gurur ve tahakküm aracı olarak kişinin iç dünyasına hükmetmeye kalkışmadıkça hoşgörü ile karşılanmasına olanak tanıdığını, hatta İslam’ın dünya malını kazanmaya teşvik ettiğini,

⁸⁰ Ülgener, Sabri F., İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası, Derin Yayınları, 2006, s. 21, 22

- Çevre ilişkisi kan bağılılığına veya en yakın komşuluk münasebetine dayalı bir aşiret ve cemaat çerçevesinin üstünde ve ilersinde olduğunu, İslam'ın, düşman kabileleri dahi birleştirici rolü bir kenara, çile ve ruhbanıyeti kesin olarak ret etmekle sosyal ilişkileri kapalı hücre kadroları dışına taşırmakta belki en önemli rolü oynadığını söylemiştir. Bunun da ötesinde tebliğ ve cihat kavramlarının ağırlığı altında müminlerin kendi kabuğu içine çekilmesinin mantıklı bir yaklaşım olamayacağını söylemiştir.
- Ayrıca zaman bilinci diğer önemli kavramlarla eş değer düzeyde görmüş ve İslam'ın hazırlıklı olmak, sıkıntıya düşmeden önce önlemini alma ve dara düşmemek için bu günden ileriye düşünmeyi İslam'ın daima teşvik ettiğini ifade etmiştir.

Bu bağlamda Ülgener, İktisat ahlakı hangi zamana ve çevreye ait olursa olsun, ihtiyaç tatmini yolunda insanın madde, çevre ve zaman ilişkisi ile içten doğru bir hesaplaşmanın ifadesi olduğunu söylemektedir. Maddi eşyaya ne ölçüde ve hangi sınırlar içinde yaklaşabilir? Çevre ile ilişkinin derecesi ne olmalıdır? Bu günden yarına (geleceğe) hangi mesafe içinde uzanılacaktır? Şeklinde sorular sormaktadır.

Ülgener İktisadi analizde zayıf bir tarafımız olduğunu bunun da insanı çoğunlukla devre dışı bırakarak olup bitene sadece mal ve para akımı zihniyeti ile bakmayı alışkanlık haline getirmemizin olduğunu, olayları sadece dizi dizi rakamlar, formüller, göz doldurucu gösteri ve göstergeler olarak gördüğümüzü ifade eder. “Hepsi iyi ve hiçbirine bir diyeceğimiz yok! Ancak bütün bu dizileri ve matematik bağlantıları temelde ruh ve mana tarafı ile doldurup canlandıracak unsuru –insanı- hiç yokmuş gibi düşününce işin rengi değişiyor. Ekonomik, düzenin son kertede insan davranışımızla belirlenmiş olacağını kolaylıkla gözden geçiriyoruz. Aynı usuller, aynı teknoloji bir yerde istenileni verirken bir başka yerde tam aksi sonuçlara varıyorsa, farkın usul ve aletlerden çok onları kullananın vasıflarından gelmiş olabileceği bugün bile yeterince anlaşılmıştır denemez.”⁸¹

⁸¹ Ülgener, Sabri F., Zihniyet, Aydınlar ve İzm'ler, Derin Yayınları, 2006, s.7

Ülgener, davranış ve zihniyetin, öyle olsa da olur olmasa da gibilerden bir kenara itilip geçilecek bir mevzu olmadığının altını çizerek.⁸²

İktisadi büyüme ve gelişme analizinin, ileri geri oynamalarla beraber, bizi bir yerde kendiliğinden ve dosdoğru insan faktörüne götürdüğünü ve gidişin, objektif, elle tutulur ve sayılabilir unsurlardan gitgide ele gelmez ve sayılamaz fenomenlere doğru olduğunu ve bunun kaçınılmaz olduğunu söyler.

Özellikle yeni gelişen ülkeler günün konusu halini aldığı yıllardan bu yana insan faktörünün etkisi ile verilerin standart elde edilemeyeceğini, sübjektif bir hal aldığını görmüşlerdir. Kalkınma çabasındaki ülkeler ister kendi kaynakları ile, ister dış yardımlarla yeteri kadar sermaye ve teçhizata kavuştuktan sonra kalkınma ve gelişme için tüm şartlara haiz olduklarını düşünebilirler. Ancak burada insan faktörünün etkinliğini unutmamak gerekmektedir. Gelişmenin önündeki tek engel her zaman için ne tabii kaynaklar ve ne de sadece sermaye kıtlığı olmuştur. Yönetici arzındaki yetersizlik, sermaye arzındaki kıtlık kadar ve belki ondan da fazla etkinliğini hissettirmektedir.

Ülgener açısından, bir önceki iktisatçı nesillerinin böylesi açık bir gerçeğe gözü kapalı kaldığı söylenemez. İktisadi çabamızın merkezi olarak piyasanın dosdoğru ve sadece objektif miktar değişmelerine sahne olmaktan öte bir mana taşımadığını sanmanın yanlış olacağı çoktan su yüzüne çıktığını ifade eder. Ve yine aynı şekilde, ekonomik sayılar ve büyüklükler soyut rakam dizilerinden ibaret olmayıp beşeri arzu, istek ve tercihlerin bir yerde hacim ve miktar değişmelerine dönüşmesinden ibaret olgulardan başka şeyler değildir. Fiyat teşekkülü de aynı suretle piyasada arz ve talep olarak bilinen hacim ve miktarların ürünü gibi görünürse de altında türlü irade, istek ve ihtirasların karşılaşmalarının bir çeşit dışa yansımasından ibaret olduğunu, olup bitene o açıdan madde ve insan bileşimi gözü ile bakmanın da yanlış olmayabileceğini ifade eder.

⁸² Ülgener, Sabri F., Zihniyet, Aydınlar ve İzm'ler, Derin Yayınları, 2006, s.8-12

Ülgener, maddi tatmin araçlarının elde edilişi ve kullanılışı ile ilgili ferdi ve sosyal faaliyetimizin bilimi olarak iktisadın Marshall'e göre, bir yüzü ile madde ve servete açıksa eğer, öbür yüzü ile insana (insan davranışına) dönük olduğunu söyler. Ülgener açısından bu mesele bir yanda servet, bilgi ve araştırmasını öbür yanda, belki daha da önemli olarak insan araştırmasını tamamlayarak şekillendirici unsurlar olarak ön plana geçmiş olacaktır.⁸³

Ülgener açısından İnsan faktörünün önemi o kadar kendini gösterir ki; artık ekonomik göstergeleri insanın iç dünyasının bir yansıması olarak görür. Bu tezini kuvvetlendirmek için de Keynes'in yaklaşımlarından istifade eder.

"Kağıt üstünde görünüşü ile üç beş "rasyonel" karar şıkkı etrafında dönüp dolanan insan (ilk yaklaşım için belki vazgeçilmez bir basitleştirme yöntemi) daha ileri adımlar için çoktan gerilerde kalmıştır. Nitekim J. M.Keynes gelişme sürecini silik ve soyut şemalar arkasında canlı, dinamik faktöre –insana- ve onun hesaba kitaba gelmeyen "emosyonel" tepkilerine kadar götürmedikçe sonuç alınamayacağı konusunda ısrarlıdır. Yatırım kararı, ona kalsa, iyimser veya karamsar heyecan dalgaları ile iç dünyamızda şekillenen bir oluşum sürecinin ürünüdür. Karar mekanizmasını bu dalgalanmalar dışında bir dizi matematik ifade kalıbına dökerek o kadarı ile hepsine ve her şeye oldu bitti ile gözüyle bakabilen soyut teorik yaklaşım gerçeğin ve insan yaradılışının türlü girinti çıkıntıları karşısında yava ve yavan kalmaya mahkumdur."⁸⁴

Ülgener araştırmacıya düşen işin de, fiil ve hareketi, insandan bağımsız sadece dış dünya motiflerine bakarak değil de insanı merkeze dahil ederek yorumlayıp anlamaktan ibaret olduğunu ifade eder. Üstüne basarak herhangi bir fiil ve davranışı bizim için üstünde durmaya değer bir konu haline getiren derindeki yorumlanabilir ve anlaşılabilir mana, muhteva olduğunu vurgular. Sosyal fiil ve davranışı tanımanın bir bakıma onu dıştan eylem ve hareket tarafı ile görmek kadar içteki bu öz ve mana tarafı ile de anlamaktan ibaret olduğunu söyler.

⁸³ Ülgener, Sabri F., Zihniyet, Aydınlar ve İzm'ler, Derin Yayınları, 2006, s.10-11

⁸⁴ Ülgener, a.g.e., s.11

Ülgener, insanın iktisadi duruma müdahalesini daha iyi anlatmak için tam zıt kutuplarda olan iki ahlak dünyasının ferde yaptığı telkinlerle açıklık getirmeye çalışır. İktisat ahlakını zihinlerde daha da netleştirmek mümkün olabileceğini ifade eder. “Ahlak-ı Ala-i” adlı kitabın müellifi Kınalızade “bu merhalede iki gün elinde durmak fırsatı elinde varken zamanı hoşça geçir ki işte ömür ancak bundan ibarettir” diyerek benzer şekilde, fazla çalışmayı aşağılarken gerçek mutluluğun kaynağını naat’da görmektedir. Bu durgun iktisat ahlakının tam karşısında zaman nakit olarak (dakiklik) algılanmakta ve meslek yaratıcının “çağrısı” diye kabul edilmektedir. Kişinin gerçekten kendisinin kurtuluşuna inanabilmesi için kendisini işine yani bu “çağrı” ya adanması istenmektedir. Birinci anlayış orta çağa özgü iktisat ahlakını yansıtırken, beriki kapitalist dünya zihniyetini şekillendiren ahlak ortamının yüz hatlarını ortaya koymaktadır.⁸⁵

Bu çerçevede, dikkat edilmesi gereken diğer bir nokta ise iktisat ahlakının bir anlam ifade edilebilmesi için geniş ve yaygın bir çevrenin değer yargılarını kendinde toplamış olması gerekir. Örneğin sadece üst tabakada kıymet verilen değerlerin, doğmaların kütle ahlakıyla yakın ilişkisi olacağı zannedilmemelidir. Ayrıca Ülgenere açısından, iktisat ahlakının “kitabi kaideler” demek olmadığını bu hükümlerin ancak insanların iç dünyalarına yönelen telkinler olduktan sonra “ahlaki” bir içerik kazanacaklarını lüzumlu bir ayrıntı olarak kaydetmek gerekir.⁸⁶

3. SABRİ FEHMİ ÜLGENER’E GÖRE İKTİSAT ZİHNİYETİ

Ülgener ilk önce Zihniyet kavramı ile neler anlaşıldığını ve bir toplumun iktisat zihniyetinin ip uçlarını, beslendikleri kaynakları elde etmenin yollarını açıklayarak işe koyulmuştur.

Ayrıca Ülgener Weber’de kendi alanına uygulayabileceği yöntem ve çerçeve bulmuş; dahası bu yöntem ve çerçeveyi kendi çalışmasında dahi

⁸⁵ Ülgener, Sabri F., Zihniyet, Aydınlar ve İzmler, Derin Yayınları, 2006, s.15

⁸⁶ Ülgener, Sabri F., Zihniyet ve Din İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı, Derin yayınları 2006, s.22

incelikli ve işlenmiş bir hale sokmuştur. Sözelimi Weber'de sadece "iktisat ahlakı" kategorisi varken Ülgener "iktisat ahlakı" ile "iktisat zihniyetini" titizlikle birbirinden ayırır.

3.1. Genel Çerçeve

Ülgener İktisat zihniyetini;

"İktisat suje veya şulelerinin (ister üretici, ister tüketici veya yönetici olsun) benimsedikleri hareket ve davranış normlarının söz ve deyim halinde ve çoğunlukla telkin yolu açıklanışı. Değer hükümleri, tercih ve eğilimler toplamı!"⁸⁷ diye açıklar.

Ülgener'de iktisat ahlakı ile iktisat zihniyeti bazı durumlarda örtüşürken çoğu kez birbirinden ayrılmakta olan iki ayrı kategori olarak ele alınır. İktisat Ahlakı olması gerekeni gösterirken iktisat zihniyeti iktisadi davranışlarda sosyal aktörün harekete geçmesini sağlayan değerler bütünü olduğunu söyler. Ahlak olması gerekirken zihniyet gerçekte olandır. Ülgener'in iktisat ahlakı ile iktisat zihniyeti arasında yaptığı bu ayırım **"olan" ve "olması" gereken** ayırımına tekabül eder.⁸⁸

Ülgener'in iktisat zihniyeti anlayışına, dünyaya ve dünya ilişkilerine içten doğru bir tavır alış da diyebiliriz. Bu çerçevede, Ülgener'in cevabını aradığı bazı sorular şunlardır: Eşyaya ne gözle bakıyoruz? Çalışma ve kazanmaya takındığımız tavır nedir? Çevreye ve yabancıya nasıl bir gözle bakıyor ve geleceğe – uzak yada yakın- nasıl bir mesafe bilinci içinde karşı çıkıyoruz? Bütün bu bakış ve davranışlara içten katılan eğilim ve değer hükümlerinin söz ve deyim halinde ve telkin yollu dememiz de sebepsiz olmamalı: Zihniyet –hangi yönde ise- o yolda benimsenmiş değer hükümlerinin haklılığına gerek kendini, gerek başkalarını inandırmak ve o nokta da ilgiyi sıcaklığında tutmak üzere çoğu zaman ezbere tekrarlanan kaide ve kuralların toplam ifadesidir. Hangi devrin ve çevrenin zihniyetini alırsak alalım, hepsinin bir sıra söz ve deyim halinde kendine çıkış noktası ve dışa açılma aracı bulduğunu görürüz. Biri, söz gelişi, "vakit nakittir" derse, öbürü "

⁸⁷ Ülgener, Sabri F., Zihniyet, Aydınlar ve İzmler, Derin Yayınları, 2006, s.14

⁸⁸ Ülgener, Sabri F., İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası, Derin Yay., 2006, s.17-18

acele işe şeytan karışır!” diyecektir. Biri “bakarsan bağ olur!” derken öbürü “sana ısmarladılar mı bu yalan dünyayı!” diye kestirip atacaktır. Dışa boşalma ve kendini açıklama fırsatı bulamadan tamamıyla içe gömülü kalmış hisler ve duygulara zihniyet diyemiyoruz.⁸⁹ şeklinde ifade etmiştir.

Aynı konuya, aynı zaman çerçevesi içinde, belki birbirlerine çok yakın coğrafi bölgelerde tamamen birbirinden farklı yaklaşımlar mutlaka olmuştur. Maddeye, zamana ve geleceğe bakış açısındaki farklılık tüm çıplaklığıyla kendini ifade etmektedir. Ülgener bunu tamamen toplumun zihniyetinin bir sonucu olarak ortaya çıktığını, bu zihniyetin mutlaka bir amacının bulunduğunu ve bu amacın mutlaka kendine bir çıkış yolu oluşturduğunu ve toplumu da o yöne, bilinçli veya bilinçsiz, yönlendirdiğini söylemektedir.

Bu bağlamda Ülgener İktisat hayatını, klasik iktisatçıların soyut varsayımları ve modelleri bir yana, tarihçi okulun bir veya birkaç karakteristik etrafında basitleştirmeye çalıştığı şemalarla kavranamayacak kadar geniş, engin bir çeşitlilik gösterdiğini söyler.

Hangi zamanda dolaşıyor olursak olalım veya hangi coğrafyada bulunsak bulunalım Ülgener, kağıt üstünde görünen şekil ve madde yığınının sayısal ifadesi altında alabildiğine yaygın bir ruh ve zihniyet dünyasının bulunduğu inkar edilmez olduğunu söyler. Herhangi bir ticari sözleşmenin sadece formel – hukuki cephesi, yahut madde ve şekil yapısı ile üretim tekniği, geride onları uygulayacak olan aktif unsurla (insan faktörü ile) birlikte göz önüne alınmadıkça kayda değer bir mana ifade etmediğini söyler. Bu günde aynı üretim ameliyesini ve aynı hukuk tekniğini olduğu gibi kopya eden ülkelerde iktisadi hayat Batıdakinden farklı sonuçlar vermekte devam ediyorsa, sebebi altta zihniyet ve tutum farkından başka bir yerde aramamızın çok anlamsız olduğunu ifade eder.⁹⁰

Ülgener, bugünün iktisat tarihçisi sırf teknik veya hukuki açıya bağlı kalan tetkik çerçevesinin nefes tıkayıcı darlığını adeta adım başında

⁸⁹ Ülgener, Sabri F., Zihniyet, Aydınlar ve İzm’ler, Derin Yayınları, 2006, s.14,15

⁹⁰ Ülgener, Sabri F., İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası, Derin Yayınları, 2006, s.4

hissetmekte ve uzak problem ülkelerine açılan kapıları sık sık zorlamaktan kendini alamadığını ifade etmektedir.⁹¹

İktisadi yaşayış, sözün kısası, nerede ve hangi yüzyılda olursa olsun, yalnız dış verilerin bir araya gelişinden ibaret bir madde dünyası değildir. Bütün o yığınların altında ve gerisinde kendine has tavır ve davranışları ile insan gerçeği yatar. Buna günümüzde verilebilecek en güzel örnek olarak Kapitalizmi verir.

“Kapitalizmi, söz gelişi, kapitalizm yapan yalnız dış görünüşü ile para, sermaye akımı ya da o akımların gövdeleştigi kuruluşlar değil aynı zamanda ve belki daha önemli ölçüde çağın tipik insanının davranış biçimi, tercihleri ve bütün bunların toplam ifade olan yaşayış normlarıdır. Prekapitalist insan içinde aynı şey söylenebilir. O da içinde yaşadığı dış kalıpların basit bir fonksiyonu olmaktan çok, çevreye ve eşyaya belli bir bakış açısı ile, kısaca bütün bir iç dünyası ile karşımıza çıkar. ... kaldı ki hisler ve duygular tarihin akışına zaman zaman bir eserden daha fazla bir varlık, bazen gerçek bir “müessir” olarak katılmışlardır.”⁹²

Ayrıca bu konunun seçilmesi ile aslında kolay yolun seçilmediğini ifade eder. Zihniyet konusu ile aslında, iktisadi sosyal kuruluşların dış yapısından ayrılarak onların derinliğini yoklayan bir araştırmanın izleri üstünde yol alındığını ve bununla aslında göz ile görülmeyen, fiziki bir görünüşü olmayan bir veri üzerinden yolumuzu bulmaya çalıştığımızı söylemektedir. Ancak içtekilerin bir yansıması olan dış görünüm üzerinden bir varsayıma gidilebildiğini bu nedenle öncelikle göz ile görünenlerin öncelikle iyi analiz edilmesi sonucunda altta derinde olanların tespit edilebileceğini ifade eder.⁹³

Ayrıca Ülgener, nerede ve ne zaman olursa olsun, zihniyet meselelerine dokunmakla, hudutları o derece kesin çizgilerle belirtilemeyecek olan kaypak bir zemine ayak bastığını ifade eder. Bir kanunname veya esnaf statüsünün yürürlüğe girmesini veya çıkmasını günü gününe tayin eder gibi kestirmenin mümkün olmadığını söyler. Zihniyet

⁹¹ Ülgener, Sabri F., İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası, Derin Yayınları, 2006, s.3

⁹² Ülgener, a.g.e., s.5

⁹³ Ülgener, a.g.e., s.5

meseleleriyle uğraşan araştıracının, pozitif tarih tetkiklerinin dışında, sosyolojik bir toplu görüşle ve geniş bir tarih felsefesi ile konuya açıklık getirmeye çalıştığını ifade eder.

Zihniyet araştırmalarını yapacak olan için konunun iki nokta etrafında özetlenebileceğini, bunlarında; göz önüne alınan çağın ve çevrenin iktisat ahlakını ve zihniyetini az çok geniş ve toplu bir tablo halinde belirtebilmenin önemli olduğunu diğer önemli bir noktanın da o zihniyetin yüzyıllar boyu belirme ve şekillenmesinde değişik faktörlerin, özellikle din ve itikat zümrelerinin payını tayin etme olduğunu söyler.⁹⁴

Bu arada, gündelik hayata dahil ilk defa basit, iddiasız bir sadelikle karşımıza çıkan öyle fikirlere yahut halk dilinde alışkanlık haline gelmiş öyle sözlere ve deyişlere rastlanır ki, Ülgener, aslı araştırılınca, çoğunun başlangıçta veya formasyonu sırasında dini- mistik itikat kanallarından süzüle süzüle meydana çıktığını ve asırlar geçtikçe dini hüviyetini kaybederek içi boşalmış, çıplak kalıplar halinde zamanımıza devredildiğinin anlaşıldığını söyler. Bu nedenle, iktisat tarihçisinin kendi ihtisas alanına dahil meselelerin kökenini araştırırken iktisadi – rasyonel düşünce ile açıklanması mümkün olmayan faktörleri neredeyse adım başında hesaba katmak zorunda olduğunu söyler.⁹⁵

Ülgener, diğer bir ifade ile iktisat zihniyetinin bir bakıma toplu bir bütün halinde esasen bilince ve bilinç altına yerleşip sinmiş olan telkinler manzumesinin –dünya görüşünün- muhtelif köşelerinden biri, olsa olsa iktisadi faaliyetimize ve kuruluşlara bakan yüzü olduğunu kabul etmemiz gerektiğini, buradan da daha da ileriye giderek kısaca “kültür” diye ifade etmenin doğru olacağı kanısına varır.⁹⁶

Ülgener zihniyetin (ve özellikle iktisat zihniyetinin) yalnız içe dönük bir his ve duygu aleminden ibaret olmadığını, herhangi bir fiil ve davranışın içten doğru, dayalı olduğu motif ve değer hükümleri ile “anlaşılabilir” bir mana muhtevası taşıdığı kadar bizim için ilgi çekici olduğunu ve bu iç örgüyü

⁹⁴ Ülgener, Sabri F., İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası, Derin Yayınları, 2006, s.6

⁹⁵ Ülgener, a.g.e., s.7,8

⁹⁶ Ülgener, a.g.e., s. 6

oluşturan bu muhtevaya da zihniyet dediğimizi söyler. Bunun gerçekleşebilmesi için bütün o motif ve değerler toplamının tabanda bir gerçek yapıya, elle tutulur bir davranış temeline dayalı olması şartının bulunduğunu söyler.

Bu konuda Max Weber'in kapitalist zihniyete yaklaşımından örnek vererek açıklık getirmeye çalışır. Kapitalist zihniyetten söz ederken onu öyle dış dünya ile ilişkisiz ve sadece içe dönük bir duyuş ve inanıştan ibaret olmadığını kendini bir takım hareket ve davranış normları halinde açıklayan bir yaşama stilinin ifadesi olduğunu belirtmiştir. Harcama kültürü ile, reklam, tatil, para kazanma hırs ve kuralları ile tabanda kendine yer bulmuş ve hayatını sürdürebilen bir kapitalizmin varlığı çok açık bir şekilde fiziksel olarak yansımalarını gösterdiğini ifade etmektedir.

Bu noktaya varmışken Ülgener İktisat ahlakı ile İktisat Zihniyeti kavramları arasındaki farkın çok açık bir şekilde kendini gösterdiğini söyler. Kapitalizmin tabandaki gerçek: yaşama stili ile, bir takım normlarla kendini açıklayışı zihniyet tarafını meydana getirdiğini, zihniyetin, fiil ve hareketimizin iç ve öz malı olarak dokusu dışında değil, içinde olduğunu söyler. İktisat ahlakının ise belli bir hareket kuralının takipçi, yerine göre emredici faktörü olarak davranışımızın üstünde ve karşısında olduğunu söyler. Birinde ayrılık gayrılık diye bir şey olmadığını; öbüründe ise bir karşı karşıya geliş, bir çelişme , en azından bir diyalogun bulunduğunu söyler. Ayrıca Zihniyet tahlillerinde bir çok yanlışın gerçekte normatif olanı yeterince ayırt edememekten kaynaklandığını söyler.⁹⁷

Ülgener açısından zihniyeti etkileyen sebepler ile zihniyetin sonuçları ayrı önem taşımaktadır. Çünkü zihni yapıyı etkileyen faktörler doğal olarak kendi yapılarına uygun sonuçlar çıkarır. Zihin katlarına yerleşmiş değerlerin ne derece dış yapıya –fiil ve aksiyon tarafına- bağlı oldukları ve ne dereceye kadar bizzat onları yoğurup şekillendirdikleri sorusu uzun uzun tartışma konusu yapılabilir.

⁹⁷ Ülgener, Sabri F., İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası, Derin Yayınları, 2006, s. 9

Bu konuda Ülgener W.Sombart'ın, her çağın kendine göre hakim bir zihniyetinin bulunduğu ve çağın iktisadi yaşayışının da onunla biçimlenmiş olduğunu yani kapitalizmin nedeni olarak sahip olunan zihniyetin sonucu olarak ortaya çıktığını ifade eder;

“Atılğan teşebbüs zihniyeti ile (temkinli) burjuva zihniyetinin karışımından vücut bulan ruh ve mizaç: kapitalist zihniyet işte bu! Kapitalizmi yaratan da bu zihniyettir.”⁹⁸

Ülgener, zihniyeti yansıtan kaynakların elbette ki birden fazla olduğunu ve türlü yolları olduğunu ifade eder. Bu konuda W.Sombart'a göre zihniyeti yansıtan kaynakları 7 madde halinde sıralamıştır.

1- Zihniyeti vasıtasızca, yani dosdoğru ifadeye yarayan yollar:

Başta ilgili kişi ve gruplarla yürütülen temaslar, konuşmalar, tutulmuş hatıralar, otobiyografiler, notlar vs. zihniyeti dosdoğru tanıtan örneklerdir.

2- Zihniyetin bir çeşit gövde ve beden olarak dış görünümü: iş yerleri(fabrikalar), köy kuruluşları, limanlar, kanallar, vakıflar vs.

3- Hukuk kuralları: Rekabete dair hükümler; reklam ve fiyat teşekkülüne veya tespitine ilişkin kurallar.

4- Ahlak kaideleri(dini-dünyevi): Çağın dünya görüşünü eleştiren, alay ve mizah yanılla teşhir eden yazılar; ıslahat muhtıraları.

5- Kamu oyu yansımaları: Türlü mesleklerin, mesela ticaretin ve tüccarın toplumda veya belli bir toplum kesiminde itibarı, halk oyunda beğenilen veya beğenilmeyen, takdir gören veya horlanan tipler ve davranışlar.

6- Gruplar arası ilişkiler: değişik kesimlerin bir birlerine karşı tutum ve davranışı; barışçı veya kavgacı ilişkiler (iş ve işveren).

7- Politika seçenekleri (zihniyetin gün ışığına çıkmasına vasıta oldukları nispette): Cebir ve şiddet üzerine kurulu iktidarlar; müdahale veya serbestçilik yolunda tercihler.⁹⁹

⁹⁸ Sombart, Werner, “Der moderne Kapitalismus” 1928, Cilt 1, s 24, Çev. S.F.Ülgener Zihniyet, Aydınlar ve İzmler, Derin Yay.2006, s. 18

⁹⁹ Sombart, a.g.e., s. 29, Çev. S.F. Ülgener

Sombart'a göre zihniyeti tanıtmaya ve yansıtmaya sözü edilen yol ve usullerin başarı derecesi, etkinliği hepsinde bir değildir. Yukarıda vasıtasız denilenlerin (konuşmalar, hatıralar, notlar), çok sınırlı oldukları için, işimize fazla yarar tarafları yoktur. O arada dosdoğru iş adamları tarafından yazılmış hatıraların hepsinde değilse bile bir kısmında şahsi çıkarlardan çok topluma hizmet motifi ağır basıyormuş gibi bir tavır takınılmış olabileceği de unutulmamalıdır.

Geri kalanlar arasında en güvenli olanlar madde 2 de gösterilenlerdir ki bunlar çağın zihniyetini kristalleşmiş haliyle bir eser, bir yapı olarak göz önüne serer. Yalan söyledikleri görülmez. Hukuk ve ahlak kuralları olarak sıraladığımız kaynaklar (madde 3,4) çok önemli olmakla beraber kullanışları çoğu zaman yanıltıcı ve o bakımdan tehlikelidir. Ahlak kurallarını, belli bir davranış üzerine eğiliyor diye, o davranışı çağın gerçek zihniyeti diye almanın çok yanlış olacağını, hatta o yolda muhakkak hüküm vermek gerekiyorsa tam aksi yoldan gitmenin daha doğru olacağını vurgulamak gerekir.

Seçilmiş bir çağın ve ortamın zihniyetine bizi dosdoğru götürecek yollar, yukarıda sıralandığı şekliyle arttırılmaz belki. Üstelik zihniyet dediğimiz tavır ve anlayış kompleksini sayı ile ifade etmenin mümkün olmayışı bizi verilere doğrudan değil belki de dolambaçlı yollardan yararlanma durumunda bırakıyor. Yukarıda sayılan yollardan her biri kendi boyunda yararlı olmakla beraber Ülgener kaynak olarak çağın sanat ürünlerine ağırlık verdiğini görüyoruz. Ülgener belki sanatı belki ayrı bir madde olarak ifade etmek ister ancak sıralamada da görüldüğü kadarıyla kendi tahmini ile 5. sıraya konulabileceğini ve biraz arka plana itildiğini hissediyor.

Ülgener açısından, geçmiş zihniyet tablosu ile yeni baştan "inşa" etmenin yolu ve yöntemi, zihniyet araştırmaları ile sanat ve edebiyat tarihini bir çatı altında yan yana getirdiğini söyler. Ülgener, aralarında bir çeşit kader ortaklığı kuruyor. Bu ortaklıkta araştırmacı için önemli olan neyin neye bağlı ve nelerin sonucu olduğu değil, birinin yol boyu öbürünün dili ve anlatımı ile kendini izah ettiği olduğunu daha kısası: tek kanallı bir sebep-sonuç ilişkisinden çok, toplu ve derinlemesine bir ifade ilişkisi söz konusu olduğu

söyler. Ülgener'e göre önemli olanın çağın ve çevrenin sanat ürünleri içine dolup yığıldığı kadar, onların aracılığı ve tanıklığı ile zihniyetin belli deyim ve söyleşiler halinde kendini belgeleyişi ve yankılanışıdır. Bu vasıta ile bütün bu yankıları birinden öbürüne bağlayarak çağın insanını ve zihniyetini yeni baştan "inşa etmek", bütün riskleri ve zorlukları ile beraber , imkansız sayılmayacağını ifade etmektedir.¹⁰⁰

Ülgener açısından zihniyet dünyasını açıklamada sanat (ve özellikle edebiyat ürünlerinin) rolü iki açıdan incelenebilir: bir yanı ile şekillendirici, öbür yanı ile tanıtıcı olarak ilkinde sebep ikincisine ifade ilişkisi demek mümkün. Hakikaten de inandırıcı gücü ve renkliliği ile sanat eserinin muayyen bir tavır ve davranışı başka herhangi bir aracın başarabileceğinden kat kat fazlasıyla bilinç altına yerleştirdiği, hatta farkına varmayarak çağ görüşünün bir parçası haline getirmeyi başardığı görülmektedir.

Bu konuda T. Suranyi-Unger'in ifadelerini kendi görüşünü destekler mahiyette görür;

"Büyük felsefi sistemler geniş halk tabakalarına bizzat sokulamasalar bile bunlar üzerine diğer vasıtalarla, mesela edebiyat, sanat kanalı ile er geç etkili olmakta gecikmezler. Hatta bazen ilmi felsefenin laboratuvarında hazırlanmış metafizik bir fikrin, bir dünya görüşünün başarılı bir romanla veya tiyatro eseri, yada bir manzume ile, bir ressam veya heykeltıraşın kuvvetli çizgileri ile, dahiyane bir musiki parçası ile kütlelerin şuuru kadar hızla sokulabildiği ve akislerini gittikçe genişleterek nihayet çağ ruhunun bir parçası haline geldiği görülür. Nasıl bir kökenden geldiğinin farkına varmadan onu teneffüs ettiğimiz havanın zerrelere halinde içimize çekeriz. Çevreden aldığımız artık otomatik halde varlığını sürdürür, üzerimizde hükümdarlığını sürdürür. Her günkü, konuşmalarımızda, düşüncemizde olan hep odur. Çocuk bile gözlerini açtığı çevrenin ilk izlenimleri olarak o fikri veya tavrı adeta soluğu ile varlığı içine yedirmiş, sindirmiş olur."¹⁰¹

¹⁰⁰ Ülgener, Sabri F., İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası, Derin Yayınları, 2006, s.11

¹⁰¹ T. Suranyi-Unger, *philophle in der volkswirtschaftslehre*, s. 4, 1923, Çev. S.F. Ülgener, Zihniyet, Aydınlar ve İzm'ler, Derin Yayınları 2006, s.22

Ülgener sanat kaynaklarının, hangi türden olursa olsun , zihniyet dünyasına ve tarihine en büyük katkısının belli bir tavır ve davranışa kendi kendini açıklamak için gereken ifade kalıbını ve aracını vermiş olduğunu görür. Zihniyeti davranış normlarımızın söz ve deyim halinde toplam ifadesi diye tarif ederken anlatmak istediği de buydu. Ayrıca Ülgener dikkatli kullanılmak şartı ile, çağın ve çevrenin zevk ve tercihlerine dışa dönük haliyle ifade biçimi kazandıran kaynaklar (yerine göre şiir, roman, hikaye, notlar ve hatıralar) bize o zevk ve tercihlere ulaşmada yol boyu yardımcı olabileceğini söyler.¹⁰²

Ülgener'e göre sanat tarihçisi gözüyle hedef bir bakıma sanat eserinin özüne varmaksa, bir başka yönüyle de siyasi, sosyal ve ekonomik tarihin büyük çalkantılarına varmanın yolu ve yorumu olarak onu kullanmak, değerlendirmektir. Bir yandan taş ve tuval üzerinde, ya da bir dram veya romanın satırları arasında bizi sanatın ve sanatçının özüne, kişiliğine götürecek yolları ararken, öbür yandan o çizgi ve satırlar içinde devrin aşama stilini gözlerimiz önüne serilmiş bulabiliyoruz.

Ülgener'in ifadesi ile geçmiş çağı bununla dağınık unsurlarını bir araya getirerek yeni baştan inşa ediyoruz denilse o da yanlış olmayacaktır. Sanat eserine, sadece farklı bir göz ile bakınca, şurada bir tablo, burada bir dram, bir başka yerde şiir olarak sanatçı dehasının dışa yansımasından ibarettir deyip geçemeyeceğimizi, diğer bir ifade ile Sanat tarihçisinin fildişi kulesinden indiğini belirtir. Sanat tarihini soğuk bir yalnızlık içine itilmiş halde değil, sosyal tarih, siyaset tarihi ve nihayet iktisat tarihi ile çözülmez bağlarla kaynaşmış halde görürüz.¹⁰³

Diğer bir ifade ile sanat tarihçisi ve teknisyeni gözüyle konunun özünde değişiklik olarak görünen, kültür tarihçisi gözüyle baktığımız zaman sosyal bir grubun fikri zihni strüktüründe, zevk ve ideallerinde, değer anlayışında başkalaşmaların bir aynası olarak görünüyor. Bu durumda yeri ve sırası geldikçe, sanatçıdan yardım istemesi kadar tabii bir şey olamayacağını, hatta K. Marx'ın maddeci görünüşü ile beraber türlü

¹⁰² Ülgener, Sabri F., Zihniyet, Aydınlar ve İzmir'ler, Derin Yayınları 2006, s.23

¹⁰³ Ülgener, a.g.e., s.24

ekonomik verilerin –söz gelişi paranın- insan topluluğunda rolünü belirtmeye sıra gelince geçmişinin büyük yazar ve şairlerden yararlandığı görüldüğünü ifade etmektedir.¹⁰⁴

Bu konunun önemine binaen Ülgener İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası kitabının giriş kısmına A. Dopsch' in bir ifadesini eklemiştir. Esasında zihniyet kavramını en iyi göstergesi olarak kültür tarihinin önemini vurgulamıştır. “İktisat tarihi genel olarak kültür tarihi ile beraber çalışmak zorundadır. Fikir ve zihniyet tanımını göz önüne almadan iktisat tarihini anlamaya imkan kalmamıştır. Kapılar ardına dek açık gerek!”¹⁰⁵

Ülgener, adına ne denirse densin, sayı tarafı ile açıklaması mümkün olmayan bu karmaşık bütüne yaklaşmanın kendine has yolları olmak zorunda olduğunu söyler. Sanat eserinin de işte tam bu noktada yardıma yettiğini: kurulan gövdeye muhtaç olduğu sesi ve ses tonunu potası içinde pişirip kotarıp hizmete koştüğünü, bazen kelime ve cümle halinde, bazen renk ve çizgi olarak iç dünyamızın dışa yansımalarının bir araya getirerek kapalı ve tutarlı bir bütüne varma ve o yoldan yaşlanılan (veya yaşlanılmış) zihniyeti tek tek unsurları ile yeni baştan inşa edebilme imkanına o suretle kavuştuğumuzu ifade eder.

Ülgener'in Sanat eserleri ile devrin zihniyet dünyasını ifade etmede bu kadar önemi olduğunu ifade ettikten sonra kendi ifadeleri ile Bağdatlı Ruhi'den(?-1605) örnekler vererek yaşadığı devrin zihniyet dünyasına bir göz atalım:

“Birinde eşraf, ayan ve tarikat karışımı yarı feodal – yarı cezbeli bir üst sınıfın başını çektiği iktidar kervanını öbüründe yerine ve zamanına, göre kaftanlı ve kürklü; apoletli, kordon ve sırma işlemeli ve nihayet redingotlu bürokrat takım yürüyor....Her iki yanda yükselme ve mesafe almanın yolları da farklıdır. Merkezde bilinen yollar; Nüfuz, göze girme, türlü ve dolaylı usullerle intisap (evlilik dahil); feodal düzenin ise hemen hiç değişmeyen kuralı burada da geçerli: “ulu”ya –sahtesi ve uydurması da olabilir- çıkarma

¹⁰⁴ Ülgener,Sabri F., Zihniyet, Aydınlar ve İzm'ler, Derin Yayınları 2006, s.23,25

¹⁰⁵ A. DOPSCH, “Verfassungs und Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters, 1928, s.564, Çev. Ülgener, İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası, Derin Yayınları, 2006, s.3

yarışında başkalarından geri kalmamak!.... Ruhi ve Ziya Paşa o cihetten rasgele seçilmiş örnekler değildir. Biri bir kesimin, öbürü diğerinin adamı ve sözcüsüdür...

“Vardım seheri taat için mescide nagh,
Gördüm oturur halka olup bir nice gümrah”

Diye başlayan bölüm. Ruhi anlatır: Sabahın alacakaranlığında ibadet için mescide varmıştır. İçerisi bir kalabalık ki iğne atsan yere düşmeyecek. Cemaat diz dize, ama konuşulana kulak kesilir. Herkesin dilinde bir akçe hesabıdır yürüyüp gider. Şair nihayet dayanamaz:

“Dedim ne sayarsız ne alursuz ne satarsız
K’asla dilinizde ne Nebi var ne hod Allah”

Aldığı cevap şudur: Şehrin hakim-i vakti hayır işleme için sık sık mescide uğrar. Fakir fukarayı görüp gözetir, sevindirir.

“Sabreyle ki demdir gele ol mir-i felekcah!”

Ruhi işin iç yüzünü anlamıştır.

“Geldiklerini mescide bildim ne içindir.
Yüz döndürüp ondan dedim ey kavm olun agah”
“Kim sizden ırağ oldu ise Hakka yakındır,
Zira ki dalalet yoludur, gittiğiniz rah!”

Valisinden konak sahibine ve vekilharcına kadar kapısına ve ayağına düşülen takım! Hani şu meşhur “bu gün git yarın gel!” takımı. Taşra insanı gibi şairin boynu da büküktür:

“Matbahlarına aç varan adem değnek yer,
Derbanları var göz kapıda el değnekte”

Kapıdan itilip kovulmadan geçmenin tek yoluna yukarıda işaret ettik: İsim ve unvan! Ancak nam ve unvan ehli iltifat yüzü görebildiğine göre asıl ve nesebini hatırı sayılır bir kökene bağlayabilmek!....”¹⁰⁶

Ülgener’in bu cümlelerinde, ağa, konak ve inanç karışımı taşra feodalitesinin diğer bir yol ile ifadesini, bununla edebi belgeleri ve kaynakları devrin ve çevrenin zihniyetini belirtmede araç olarak nasıl kullanılabileceğinin

¹⁰⁶ Ülgener, Sabri F., Zihniyet, Aydınlar ve İzm’ler, Derin Yayınları 2006, s.29-46

bir uygulamasını gördük. Ülgener'in izlediği yol, yaşanan hayat tecrübelerini satır ve mısralara yansıdığı kadar konuşturarak onlarla kapalı bir bütüne varmayı hedef tutulan bir "anlayış"a kapı açmak ve kendi ifadesi ile hiç değilse aralamaktır. Kaynakların –kimi yerde dramatik, kiminde alaycı ve iğneleyici- bizi dosdoğru sahnenin ortasına çıkardığı görüldü. Hem de değme cilt ve sayfalar dolusu kitabın verebileceğinden çok fazla vuzuh ve aydınlıkla. Yola devam edildikçe, peyzajın gözlerimiz önünde perde perde daha da açıklık kazanacağı görülecektir.¹⁰⁷

3.2. Sabri Fehmi ÜLGENER'in Gelenekçi Bir Toplumun İktisadi Değerlerine ve İktisat Zihniyetine Yaklaşımı.

İktisadi gelişme, her yerde ve her toplumda, iktisadi olmayan unsurlarla örülü bir yapı manzarası gösterir. Yerine göre, dini, estetik, kültürel, sosyal kıymetlerle dokunmuş bir örgüdür. Sermaye birikimi, yatırım hareketleri ve sermaye/hasıla oranı bizi bir adım ötede bütün o hareketlerin, maddi akımların merkezindeki insana, onun kıymet anlayışına, zihniyet dünyasına kadar götürüyor.

Yeni gelişen ekonomilerin en büyük eksiği, kabul etmek lazımdır ki, yalnız madde ve malzeme tarafı değildir. Dış yardımlarla, borçlanmalarla işin bu tarafı az veya çok kapatılabilmektedir. Eksikliği en fazla hissedilen, teşebbüste olsun, sevk ve idarede olsun Batı ölçüleri ile rasyonel davranan insandır. Bu faktörün etkinliğinin fark edilmesi ve sayısal veriler, göstergelere verilen önem kadar veya daha fazla insan realitesine önem verilmesi gerekmektedir. Dış yardım veya borçlarına ile bugünden yarına "ithal"i mümkün olmayan gelişme faktörünü burada aramak lazımdır.

¹⁰⁷ Ülgener, Sabri F., Zihniyet, Aydınlar ve İzm'ler, Derin Yayınları 2006, s.46

3.2.1. Gelenekçi Yaşam

Geleneksel anlayış, değişmeye direnmekte, özellikle teknik gelişme, yer ve meslek değiştirmeyi ret etmektedir. Ülgener'in açısından Gelenekçiliğin iktisadi görünüşü ile, yüzyıllardan bu yana beslendiği iki kaynağa kısaca dikkat çekmek istersek. Bunlardan biri pozitif, diğeri negatif yöndedir. Birincisi prekapitalist devrin sanat ve zanaatçisinde kökleştiğini bildiğimiz ruh haletinden gıdalanır.

İşte ve meslekte olgunluk , sık sık ve rasgele yer değiştirmeden tutulan işte sabırlı, ciddi bir gayret neticesinde elde edilen bir durumdur. İhtisas ve olgunluk zaman işidir, yürünen yola, çizilen geleneğe harfi harfine uyma işidir. Bugünün bir çırpıda ve bir kılıkta piyasaya dökülen kütle mallarına mukabil eski bir kilimde, tezhip veya kitap kapağında hala zevkle seyrettiğimiz sanat inceliği bu tutumun ve davranışın günümüze kalmış örneğidir.

Negatif unsura gelince. Nüfus hızla artıp da geçim ve gelir çevresi zamanla daraldıktan sonra bir kısım meslek ve sanatların dışarıya doğru kapanma durumundan gelen bu etki, hareketsizliği toplumun vazgeçilmez yaşama kurallarından biri haline gelmiştir. Pozitif unsur huzur ve sükunun, negatif unsur bilakis huzursuzluğun yanı sıra yürüyen, fakat her ikisi de aynı neticede –hareketsizlikte- birleşen kuvvetlerdir. Ayrıca Ülgener açısından gelenekçiliği zamanımıza kadar sürüp getiren kuvvet birincisi değil, ikincisidir.¹⁰⁸

Ülgener, modern iş ve vazife insanının hiçbir yerde “garanti” görmeyerek her şeyi kılı kırk yararcasına hesaplamaya ve kazanmaya kendini mecbur hissettiği yerde, statik ve gelenekçi toplum insanı ister bu dünya üstünde, ister içinde var olan ile yetinir, fakat ilginç bir şekilde daima imdada hazır bir şekilde nasibinin garantilenmiş olduğuna inanır; bu konuda inancı da yeterli düzeyde olduğundan nefisini kritik, kontrollü bir davranışa zorlamak için herhangi bir zaruret karşısında olmadığını vurgular.

¹⁰⁸ Ülgener, Sabri F., Zihniyet, Aydınlar ve İzm’ler, Derin Yayınları 2006, s.-47,48

Ziraatçı toplumun alt kademelerini dolduran ve bugünün geçer ifadesi ile gizli işsiz denilen kütleyi göz önüne aldığımızda; sığındığı topraktan ilişkisini kesemediği müddetçe kısmetini daha dinamik ve verimli bir çalışmada değil, olsa olsa tarla sahibinin kaderine ve gök yüzünün “rahmet”inde aradığını görüyoruz. Tarla sahibi içinde durum bundan farklı değildir. Her ne zaman sıkışsa imdada süper bir kuvvetin yetişeceğine inanır. Bu kuvvet, ilkel toplumların sihirli varlıklara inanışını bir kenara bırakalım, bugünün maddeleşmiş dünyasında devlet, onun arkasına ziraat bankası gibi organizasyonlarda çoktan toprağa, yeryüzüne indirilmiştir.

3.2.2. Gelenekçi bir Toplumun “Eşya” ya bakışı

Ülgener açısından, gelenekçi toplum gördüğü işin ve hizmetin muhasebesine göre değil, kişiliğine göre değer kazanır. Tarla sahibi, gizli işsiz olarak boğaz tokluğuna çalıştırdığı adamı şahsı ile tanır, hüviyetinin bütünü ile bilir. Modern çağlarda ve toplumlarda olduğu gibi gün ve saat birimi ile göreceği işe bakarak şahıstan soyut bir değerlendirmeden ziyade, şahsa göre yer ve değer verme gelenekçi toplumun temel karakteristikleri arasındadır. Çiftçi, patron veya idareci çalıştırdığı adamı tarlasında, işlerinde ya ailenin bölünmez bir uzvu olarak tanıdığı için, ya da hatırlarını kıramadığı bir şahsın yardımı ile oraya yerleştirildiği için kayırmaya kendini mecbur saymaktadır. Bunlarda, ne iş gördüklerine, neye yaradıklarına göre değil, ne olduklarına göre kıymet taşır. Modern batılı insanın maddi tarafını adeta unutarak sadece soyut fonksiyonları ile gördüğü eşya burada bizzat eşya olarak katı, renkli tarafı ile ön planda durur.¹⁰⁹

Ülgener, insanın ve maddi eşyanın kimlik ve kişiliklerine göre değerlendirilmesini en az üç noktada değerlendirir:

- Eşya, kağıt üstüne dökülmüş muhasebe kıymeti ile imal ve istihsalcinin karşısına değil, rengi şekli, kısaca bütün hüviyeti ile, onun içinde ve benliğindedir. eşyanın şahsiliğini belki de en açık olarak tasarrufta

¹⁰⁹ Ülgener, Sabri F., Zihniyet, Aydınlar ve İzm’ler, Derin Yayınları 2006, s.51

görebiliriz. Din ve iman gibi, para da sahibinin şahsına, adeta iliklerine o derece işleyip sinmiş olmalı ki, meşhur bir atasözü ile, her ikisinin kimde olduğunu kestirmek her zaman kolay olmamaktadır.

- Mal ve servetin şahsiliği, başka bir görünüşü ile, tatmin şeklinde ve motiflerinde ortaya çıkar. Gelenekçi insan kullandığı eşyada, verim, hasıla tarafı bir kenara, dosdoğru şahsa hitap eden bir tesir arar ve bulur. Üretim vasıtaları (bir traktör, pulluk) tarifleri icabı, kendileri bir ihtiyacı doğrudan doğruya tatmine yarayıp asıl tatmin vasıtalarını üretmeye hizmet ettikleri halde, az gelişmiş bir insan bu vasıtaların kendilerinde direkt bir tatmin imkanını adeta yoktan var eder. Traktör ve pulluk, her biri üretimi çoğaltmaya hizmet eden ve ettiği nispette insanoğluna yararlı olan varlıklar olarak görülürler. Bunun üstünde yenilir, içilir bir tarafları yok ve olmaması lazım. Fakat bunların her birinin yaratacağı üretim artışına göre dolaylı değil, bizzat fizik yapısı ve cesameti ile direkt olan bir tatmin olarak görülmektedir. İleri ekonomilerde mal, tüketimi ile beraber tattıracağı haz ve tatmin derecesinde kıymet kazandırdığı halde, geri ve az gelişmiş ülkelerde gösterişe vesile olduğu derecede kıymetlidir.
- Eşyayı maddi ve adeta dört köşe tarafı ile görme ve değerlendirme alışkanlığı öbür yanda sayı ve rakam şuurunu tamamıyla gölgelemiştir.¹¹⁰

Az gelişmiş ekonomilerde insana, hatta en aydınına bile bugün en zor ve ağır gelen iş, eşyayı maddi tarafı ile görmekten vazgeçip altında ve gerisindeki sayı, rakam tarafı ile görebilmektir. Soyut işaret ve semboller, itiraf etmeliyiz ki, çok fazla hoşlandığımız, benimsediğimiz şeyler değildir. İşaretlerin “organik” ve yüksek sesli olanları bize daima daha çok şeyler ifade eder ve ediyor.

Bu ifade, belki farkına varmadan bütün yaşayışımıza işlemiş ve sinmiştir. Otobüsten inişte, şoförü sinyal ile ikaz yerine hemen daima gür ve

¹¹⁰ Ülgener, Sabri F., Zihniyet, Aydınlar ve İzm’ler, Derin Yayınları 2006, s.52-55

yüksek perdeden “inecek var!” diye haykırmalar; otomobil kullananlarda yine sinyal yerine kol ve el işaretleri. Bunlar gelenekçi toplumun soyut olmaktan kaçınan, görünüşe önem veren sembollerin varlığını temsil eder. Yine aynı şekilde çarşı ve pazarın manzarası da bundan pek farklı değildir. Etiket ve yafta ile teşhire rağmen, fiyatı veya kaliteyi gelip geçene yüksek sesle duyurma alışkanlığı, sembolik ve sessiz işaretlerden hoşlanmadığımızın açık delilidir.¹¹¹

A.Güner SAYAR’ da Osmanlı insanının eşyaya yaklaşımı konusunda Ülgenerin yaklaşımını destekler mahiyette Osmanlı insanın eşyaya, eşyanın istediği yaklaşma mesafesinin çok dışında yaklaştığını ifade etmiştir. Aynı şekilde insan-insan ve insan-madde ilişkilerinden hareketle ölçme ve hesaplasmaya karşı gösterdiği canlılığı çağın ve toplumun ihtiyaçları düzeyine getiremediğini, hatta bu tavır, yani sosyal verilere uzanmada sergilenen bu tutukluk devletin son demlerine kadar sürdüğünü ifade etmiştir.

112

3.2.3. Gelenekçi bir Toplumda İşgücü Mobilitesi

Gelenekçi toplumlarda hareketsizlik kavramını burada kullanamayacağız. Çünkü gelirdeki çok az bir gelişme iş gücünün mobilitesini aktif etmeye yetiyor. Köyde çalışanın asgari ücret olmasa dahi ona yakın ve sigortasız bir iş için köyden şehre göçmesi veya küçük bir şehir veya ilçeden metropol bir şehre göç etmesi yüksek olasılıklı bir durumdur.

Ülgener’in bu husustaki görüşü, az gelişmiş ülkelerde zihniyet bakımından eksik olan rizikoya katlanma, para kazanma arzusu değildir. Bu ülkelerin dününe ve bugününe göz gezdirince, kazanç hevesinin, kaderini çeşitli maceralarda deneme gayretinin hiçbir zaman eksik olmadığını görebiliriz. Fakat Ülgener açısından asıl mühim olan, bu çıkarıcı ve maceracı kuvvetin uzun zaman disiplinli bir çerçeve içine alınmadan dağınık ve savruk halde kalmış olmasıdır. Prekapitalist zamanlar, kazanma ve zenginleşme

¹¹¹ Ülgener, Sabri F., Zihniyet, Aydınlar ve İzm’ler, Derin Yayınları 2006, s.56

112 Sayar, A.Güner, Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması, Ötüken Yay., 2006, s.104

hevesinin kah soyma ve sömürme, gibi yerine göre kaba ve haşin, sinsi ve saklı, ya da hayal mahsulü yollarda akıp gittiğine şahit olmuştur. Ancak batıda modern endüstri kapitalizmi bu dağınık ve savruk kazanç hevesine, sağ sola taşmadan, rasyonel bir işletme çerçevesinde kontrollü ve disiplinli bir faaliyet sahası oluşturmayı başarmıştır.¹¹³

3.2.4. Gelenekçi bir Toplumun Değişme Şartları

Gelenekçi bir toplum yapısından gelişmiş bir toplum yapısına geçmenin kolay olacağını kimse söyleyemez. Ancak bir toplumun refah bir ortamda gelişmesini sağlamak, fertlerini daha sağlıklı, eğitilmiş bir yaşam sunabilmesi için kendisine zarar veren unsurlardan kurtulması gerekmektedir. Kazanç hevesi hiçbir devirde eksilmemiştir. Normal bir işletme çerçevesinde hareket ve tatmin imkanını yakalamak için kazanç hevesinin yanında macera gayretine ve yeterli düzeyde mobiliteye ihtiyaç vardır.

Ülgener bunu başarmanın başlıca şartlarını ise, üç maddede izah etmeye çalışmıştır.

- “1. Serveti ve parayı şahsa bağlı, onunla adeta içli dışlı bir varlık gibi görmekten vazgeçip ferah ve açık yürekle piyasa ekonomisine çıkmayı her türlü eğri ve kuytu kazanç şekillerine üstün sayabilmek.
2. Kazancını yine şahsa statüye bağlı olarak göstermelik tüketim veya verimsiz yatırıma harcayacak yerde profesyonel iş adamı olarak üretken yol ve şekillerde verimlendirebilmek;
3. Bütün bu faaliyetlerde disiplinli, kontrollü bir hesap ve muhasebe şuurunu tesis edebilmek!”¹¹⁴

Ülgener son iki şartı, kusursuz bir şekilde ve kolay elde edilemeyeceğini ancak, şehirleşme ile beraber piyasa ekonomisi genişlerden, profesyonel iş adamının ve rasyonel muhasebe şuurunun da aynı hızda ve ölçüde değişeceğine inanmak kolay olmayacağını söyler. Ülgener’in ifadesi ile “Şehir dışardan görünüşü ile muayyen bir yaşama kadrosu ve çerçevesi

¹¹³ Ülgener, Sabri F., Zihniyet, Aydınlar ve İzm’ler, Derin Yayınları 2006, s.57,58

¹¹⁴ Ülgener, .a.g.e, s. 58,59

ise, altta ve derindeki şuuru ile katı ve somut kıymet anlayışından soyut bir düşünce ve muhakeme tarzına yönelmiş zihni bir ünitedir.”¹¹⁵ Köy ve kasaba insanı değişim geçirmesi durumunda şehir hayatına adapte olduktan sonra maddi cisimleri dört köşe görmekten uzaklaşır; sayı ve rakam halinde düşünme melekesini elde eder. Tarla, çiti ile, ağacı ve suyu ile bir “mülk” olmaktan çıkar; hektar ve verim hesabı ile soyut bir rakamsal “servet” kılığına girer.¹¹⁶

Ancak bu Şehirleşme ile beraber onun gerektirdiği soyut düşünce melekesi nerede elde edilebilir? Hemen bir gecede elde edilebilecek bir melekemi dir.? Veya kısa süreli bir eğitim sonucu elde edilebilen bir melekemi dir?

Ülgener, hiçbir yerde, söz konusu olan meleke bir hamlede elde edilemediğini. İşletme ve idaresinin üst kademelerini işgal edecek olanları teknik ve mesleki eğitimin imkanları ile teçhiz ederek bir dereceye kadar doldurmanın mümkün olacağını söyler. Fakta daha fazlasını, çarklar bir kere dönmeye başladıktan sonra bizzat iş adamının hayat tecrübesi ve bu işe samimiyetle inanması sağlayacaktır.¹¹⁷

3.3. Osmanlı İmparatorluğu Çözülme Devri İktisadi Uygulamalarında Din-İktisat İlişkisi.

S.F.Ülgener çözülme dönemi insanımızın din-iktisat kavramları çerçevesinde değerlendirirken bazı sorular ile konuya giriş yapmak ister.

- İnsanımızın mizaç ve karakter çizgileri adım adım geriye izlenebilse, neleri ve ne kadarını din faktörüne bağlayabiliriz?
- Çevre ve evrene bakış açımız kısmen olsun –eskisi kadar net ve açık görünmese de din ve inanç katına götürüp bağlanabilir mi?
- Altılı üstlü toplum katlarının, özellikle merkezden taşraya açıldıkça derece derece sertleşmek üzere bağımlılık bilincini ve ilişkilerini sürüp

¹¹⁵ Ülgener, Sabri F., Zihniyet, Aydınlar ve İzm’ler, Derin Yayınları 2006, s.59

¹¹⁶ Ülgener, a.g.e., s. 60

¹¹⁷ Ülgener, a.g.e., s.61

götürmelerinde saf ve öz İslam'ın değilse bile tasavvuf ve tarikat ahlakının izlerini görmezlikten gelmek mümkün müdür?

- Bu izlerle beraber, diğer yandan, dinin o yolda kendisi yapıcı ve inşacı olmaktan çok mevcut duruma sadece uyum sağlayan ve olsa olsa gerekli ideolojiyi “imal” eden bir üstyapı kurumudur deyip geçilebilecek midir?¹¹⁸

Gerçektende bir toplumun dinamikleri arasında dinin olup olmadığı veya din menşeli bir kaynaktan beslenip beslenmediği önemli bir konudur.

Ülgener açısından kadercilik söz gelişi , dinin ve hele İslam'ın getirdiği bir anlayış olarak görülmemesi gerektiğini ifade eder. Bilakis çöl ve bozkır adamının eğip bükmediği tabiat zoru karşısında aczin ifadesi olduğunu söyler. Bu anlayışa sahip insanların teslimiyet adı ve maskesi ile dine – İslam'a- kapağı atıp varlığını onun desteğinde ve üstelik de kutsallaşmış olarak sürdürmenin kolayını bulmanın mümkün olabileceğini söyler. Ülgener'e göre din, hareketlerimize yalnız ihtiyaç duyulan yerde meşruluk kılıfı geçirmekle kalmaz; aynı zamanda kendi de etken olarak gereken itici kuvveti verir. Ülgener'e göre şu veya bu faktörü hangi hallerde meşrulaştırıcı, hani durumlarda bizzat kurucu ve inşacı olarak devreye girdiğini peşin hükümle kestirmek elde değildir. Çünkü şurada sebeptir dediğimiz bir adım önce başkalarının sonucu; sonuç dediğimiz de kendinden sonrakilere yüklenişi ile sebep olarak karşımıza çıkıyor. Ele alınan dizide nelerin sonuna kadar sebep ve nelerin sonuna kadar sonuç olduğunu gösterecek bir ölçü yoktur; ve bulunabileceğini de söylemek imkansızdır. Ülgener bir yere kadar “eser” dediğimiz şeyin, bilinmelidir ki, bir yerden öteye “müessir” olduğudur. Aynı şey din içinde rahatlıkla söylenebilir.¹¹⁹

Ülgener'in bu husustaki görüşü, ayrı dünyalar olarak din ve iktisat-ikisi de aynı paralelde yol aldıkları sürece- ortada bir mesele yoktur. Ortaçağ insanının statik dünya bakışı ile ne de olsa dünya ötesine dönük değer ve

¹¹⁸ Ülgener, Sabri F., Zihniyet ve Din İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı, Derin yay. 2006, s.9

¹¹⁹ Ülgener, a.g.e., s.10

kuralların toplamı demek olan din arasında, hangisinden öbürüne olursa olsun, bağlantı kurmanın şaşırtıcı bir tarafı olamayacağını ifade eder.

Ülgener açısından gelenekle bütün bağlarını koparıp her şeyi aklın denetimine ve hesapçı mantığına uyduran çağ anlayışı, dikkat edilirse hepsini ortak bir prensip etrafında toplamış olduğunu, bunların da: ilim ve sanat olduğunu söyler.

Hukuk, kaprisli kişisel uygulamalardan çok, eşit vakalara eşit biçimde uygulanacak kuralların toplamı olduğuna göre, Din reformu, yine rasyonalizmin başını çektiği yenilenme akımı içinde geçmişin donup kalmış, akıl dışı hurafe ve dogmalarına aklın ayaklanması olarak görülebilir ve nihayet iktisat: her türlü görenek ve alışkanlık bağlarının üstünde piyasa şanslarını akıl ve hesap yoluyla değerlendirme olarak görülebilir.¹²⁰

Ülgener'e göre dinin iktisat ahlakını ve o yoldan topluma etkilerini, yerine göre toplum hayatı ile etkilenişini incelemeye yönelik her araştırma bir noktada kaçınılmaz olarak Max Weber adı ile yüz yüze gelir. Geniş perspektifi içinde din sosyolojisini ve özellikle din ve iktisat ahlakı ilişkisinin açıklanmasını birinci planda Weber'e borçlu olduğumuzu ifade eder.

Ülgener'in bu husustaki görüşü İktisat ahlakı ile Din ilişkisini ifade etmek, ayrı dünyaları bir çatı altına getirip aralarındaki yakınlığı ve ortak çizgileri açıklamaktan ibarettir. Ayrı dünyalar derken, kültür ve tarih açısından, eş yönde ve yapıda karakter çizgilerinin bir araya gelerek bir kültür kompleksini oluşturacak şekilde gruplaşmalarını anlatmak istemektedir. Söz gelişi kapitalizm, diğer sistemler gibi, belli ve birbiri ile uyumlu karakteristiklerin seçilip bir araya getirilmelerinden vücut bulmuş bir bütün olduğunu ifade eder Ülgener.¹²¹

Burada Ülgener din ile iktisat arasındaki ilişkide Weber'den yararlanır ve bir anlamda kendi görüşüne paralellik arz ettiğini ifade eder.

"İktisat ahlakı iktisadi organizasyon şekillerinin basit bir fonksiyonu olmadığı gibi, o şekilleri kendi başına ve kendi içinde yoğurup biçimlendirdiği

¹²⁰ Ülgener, Sabri F., Zihniyet ve Din İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı, Derin yay. 2006, s.11

¹²¹ Ülgener, a.g.e., s.12

de söylenemez. İktisat ahlakı hiçbir zaman yalnız din ile tayin edilmiş değildir.; bilakis ekonomik –coğrafi faktörlere ve tarihi olgulara geniş ölçüde bağlı olmak üzere kendine has bir kuruluşa sahiptir ve bu haliyle insanın dini veya diğer türlü manevi etkenlerle dünyaya karşı takındığı tavır ve davranıştan ayrı ve bağımsız bir varlık sürdürdüğü söylenebilir. Ama yine de, iktisat ahlakının determinantlarından biri –dikkat edilsin, ancak biri, yaşama tarzını düzenleyen dini motiflerdir. Bu motifler de tabiatıyla coğrafi, politik, sosyal, milli sınırları içinde ekonomik ve politik faktörlerle derinden etkilenmiş olabilirler. Bütün bu bağlantıları teker teker göz önüne sıralamaya kalkmak işi sonsuza sürmekten başka bir şey olmaz.”¹²²

Sabri Fehmi Ülgener madde ile olan ilişkinin “dünya” olarak görülmesinin ve bu kavram etrafında değerlendirmenin uygun olduğunu düşünmektedir. Çünkü din ile bağlantılı olan insanoğlunun, aile bağları, yakın ve uzak çevre, servet ve mülkiyet bütün bunların peşinde ekonomik çıkar ve ihtirasları, kısacası dinin tanımladığı ilişkiler “dünya” kavramında toplanmış görünüyor.¹²³

Ülgener, selamete varmanın dünya karşısında belli bir tavır almakla mümkün olacağını ilan eden dinlerle beraber “dünya” probleminin ortaya çıkmış olabileceğini savunur. Burada, genel çizgilerine bakarak, büyük dinlerin hiç değilse kuruluş çağlarında dünyaya az çok dönük ve açık bir tavırdan yola çıktıklarını söyleyebiliriz. Ülgener’e göre dünya ile hesaplaşma önce dünyanın dışına çıkmakla değil, içinde olmayı bir gerçeklik olarak kabul etmekle başlatılabilir. “dünya ve ahiret selamet!” kütleye seslenişte uzun zaman aynı sırayı tutmuş iki söz ve mükafat. Dengenin tarih boyu aynı çizgiyi sürdürebileceği elbette düşünülemezdi. Dışa açık tavır bir süre sonra türlü etkenlerin itiş-iyle içe dönük bir kapanışla gerilerde bırakıldıktan sonra dünya ile daha ciddi bir hesaplaşmanın zamanı gelmiş olacaktır. Yollar birinden öbürüne şüphesiz farklıdır. Ülgener tanımlamayı, dünyayı maddi varlığı ile

¹²² Weber,Max, Die Wirtschaftsethik der Weltreligionen, s.238, Çev. Ülgener, Zihniyet ve Din İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı, Derin yayınları 2006, s.26

¹²³ Ülgener,Sabri F., Zihniyet ve Din İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı, Derin yay. 2006, s.28

toptan inkara yönelen ya da sadece varlığı ile dünyayı kabullenen iki ayrı görüş olarak ifade eder.¹²⁴

Ülgener, iktisadi anlamda İslam'ın dünyaya nasıl bir bakış açısı getirdiğini, dünya nimetlerine dıştan ve içten ne ölçüde bir yaklaşım arz ettiğini sorgulamıştır.

Ülgener, İslam'ın kirli ve günahkar bir varlık olarak “dünya”yı dışta yani eşyanın maddesinde değil, içte, ilgi tarafında aradığını ifade eder. Bir hadiste de denildiği üzere: “Dünya sevgisi her çeşit hatalı davranışların başıdır. Bir şeye olan sevgin seni kör ve sağır yapar”¹²⁵ öylece, uzağında durulması gereken bir süfli varlık –dünya- varsa o içimizde aranacak demektir. İlgi tarafı ile arada gerektiği kadar bir temas boşluğu bırakmaya özen gösterdikten sonra, dış görüntüleri olarak mal mülk tarafı ile ilişki kurmanın herhangi bir sakıncası olduğu söylenemez. Ülgener, iç dünyamıza hükmetmeye kalkmadıkça, yiyecek, içecek, giyecek vs. olarak madde tarafının haram kılınması için bir sebep olmadığını vurgular. Kur'anı kerimin Araf suresinin 32. ayetinde “De ki Allah'ın kulları için çıkardığı ziynetleri ve tertemiz rızıkları kim haram kılmış?”.¹²⁶ Ülgener, uzağında durulması istenen kirli ve günahkar “dünya” eşyanın maddesinden kişinin iç alemine kasıt ve niyetine aktarılmış olduğunu ifade etmektedir.¹²⁷

Nitekim, dünya malı kalem kalem sayılıp dökülecek olsa, her birinin kendi maddesinden çok peşine taktığı hırs ve ihtirastan dolayı aşağılandığı görülür. Ali İmran suresinin 14. ayetinde “İnsanlara kadınlar, oğullar, yüklerle altın ve gümüş yığınları, salma atlar, davarlar, ekinler kabilinden aşırı sevgiyle bağlanılan şeyler çok süslü gösterilmiştir. Halbuki bunlar dünya hayatının geçici faydalarını sağlayan şeylerdir. Oysa varılacak ebedi hayatın bütün güzellikleri Allah katındadır.”¹²⁸ denmiştir.

Ülgener yukarıda geçenlerin hepsini şüphe yok, dünya malı olarak değerlendirir. Fakat Ülgener açısından hepsi de, dikkat edilsin, kadın oğul,

¹²⁴ Ülgener, a.g.e, s.33

¹²⁵ Canan, İbrahim, Kutub-i Sitte Tercüme ve Şerhi, Akçağ Yayınları:7/242.

¹²⁶ Kur'anı Kerim, Araf Suresi 32. ayet, Çev. Elmalılı M.Hamdi Yazır, Dergah Yay.,2007, s.110

¹²⁷ Ülgener, Sabri F., Zihniyet ve Din İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı, Derin yay. 2006, s. 65

¹²⁸ Kur'anı Kerim, Ali İmran Suresi 14. ayet, Çev. Elmalılı M.Hamdi Yazır, Dergah Yay.,2007, s.43

altın ve gümüş vs. oldukları için değil, hizmetine koşuldukları dünya hayatının türlü ihtiraslarını karşılama sıfat ve yeteneğine sahip nesneler oldukları için kirli ve günahkardır. Dünya hayatı ki, yine Kur'an ifadesiyle, Hadid suresi 20. ayetinde " Biliniz ki dünya hayatı bir oyun, bir eğlence, bir süs ve kendi aranızda övünme, mal ve evlat çoğaltma yarışından ibarettir."¹²⁹ Dünya malı dediğimiz de, bir bakıma, bütün o his ve ihtiras taşkınlığının bir yerde soyut halden çıkıp gövde ve cisim halinde somutlaştırılmasından ibarettir. Şurada sürü ile evlat ve ayal, burada kantarlarla altın ve gümüş, ötede besili at ve davar sürüleri... hepsi de kutsal kitabın "meta-ı gurur" dediği nesneler. Ve bunlar Ülgener'e göre yine hepsi cahiliyye devrinin İslam'a devrettiği toplum yapısının kolay silinemeyen dekoratif unsurlarından başka şeyler değil. İslam mala mal varlığından değil kibir ve gurur metai, çokluk yarışı olduğundan karşıdır; ve de işin o yanı söz konusu oldu mu öyle çekingen ve tereddütlü değil, sonuna kadar sebatlı ve kararlı olarak karşı olduğunu gösterir.¹³⁰

Ülgener, insan davranışının günlük hayatın bir bölümünde olsun muntazam disiplinli harekete alıştırdıktan sonra aynı intizamın diğer yaşam tezahürlerine yön ve şekil vermemesinin mümkün olmadığını söyler. Nitekim düzenli ve disiplinli yaşamının önce kapalı duvarlar arasında gerçekleştiğini ve oradan başlayıp derece derece yaygınlaştığını gösteren örnekler pek çoktur: Çile ve ibadet, günlük yaşayışın hiçbir dalında görülmedik bir saat düzenlemesi ile intizama bağlanmış; ibadetten arta kalan saatler çile ve hücre erlerini, hele kapı eşiğinden eksik olmayan gelip geçici konukları doyurup ağırlamak üzere aynı intizam ve disiplin içinde bağ ve bahçe işlerine, mutfak ve kiler çalışmalarına ayrılmıştır. Örnekleri bizim tekke ve tarikat dünyamıza yabancı değildir.

Ülgener açısından, İslam'ın her halde kendini kısa zamanda "dünya" ya uydurmayı başarmış bir din olduğuna şüphe yoktur. Bu uyumu, önünde hazır bulduğu toplum yapısına körü körüne teslimiyet manasına kadar

¹²⁹ Kuranı Kerim, Hadid suresi 20. ayet, Çev. Elmalılı M. Hamdi Yazır, Dergah Yay., 2007, s. 397

¹³⁰ Ülgener, Sabri F., Zihniyet ve Din İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı, Derin yay. 2006, s. 65-66

vardırmamakla beraber, dinin dünya nimetleri karşısında mü'mine oldukça geniş bir yaklaşım payı tanıdığı rahatlıkla söylenebilir.¹³¹

“Dünya” kavramına daha Ülgener’in değindiği üçlü yaklaşım ölçüsüne dönerek o yoldan bazı ayrıntılara varabiliriz.

a. Dünya malı kibir, gurur ve tahakküm aracı olarak kişinin iç dünyasına hükmetmeye kalkışmadıkça hoşgörü ile karşılanır, hatta teşvik görür.

b. Çevre ilişkisi kan bağıllığına veya en yakın komşuluk münasebetine dayalı bir aşiret ve cemaat çerçevesinin üstünde ve ilersindedir. İslam, düşman kabileleri dahi birleştirici rolü bir kenara, çile ve ruhbanıyeti kesin olarak ret etmekle sosyal ilişkileri kapalı hücre kadroları dışına taşırmakta belki en önemli rolü oynamıştır. Nihayet, düşünmeli ki, yayılma ve yerleşmesini cihat ve propagandaya bağlamış bir için kabuğu içine çekilmek söz konusu olamazdır.

c. Zaman bilincinin dahi bugünden ileriye aynı tolerans ölçüleri içinde tutulduğunu söylemekte hata yoktur. Geleceğin görünen ve görünmeyen ihtiyaçlarına bir miktar tasarrufla hazırlıklı olmak ve o sayede dara düşmemek (ve düşürmemek) için bugünden ileriye –yarını- düşünmeyi İslam daima teşvik etmiştir.¹³²

İslamın ilk yıllarından öteye ağırlık merkezi bir gruptan öbürüne kaydıkça dinin itikat veya en azından uygulama tarafında da ona uygun değişimler gözden kaçmayacaktır. Değişikliğin izlerini sure ve ayetlerin sıralanışına kadar uzatmayı düşünebiliriz.

İlk Mekke ayetlerinin derin vecd ve üluhiyeti yanında; işlek bir ticaret dünyasına hakkını vermek üzere özenle çizilmiş liberal bir piyasa düzeni ve üstelik dünya malını hem de bol tarafından yiyip içmeyi helal kılan ayetler mevcut idi. Medine devri ile beraber ayetlerin konusunda farklılıklar olmuştur: Meydan, şan ve şeref yolunda mümine fetih kapılarının açıldığını müjdeleyen ayetler nazil olmuştur. Cesaret, mürüvvet ve el açılığı tarafında (kadın ve

¹³¹ Ülgener, Sabri F., Zihniyet ve Din İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı, Derin Yay. 2006, s..67

¹³² Ülgener, a.g.e., s.67

şarap bir yana) cahiliye edebiyatını aratmayacak bir kabile hümanizmi çöl mücahidi gözüyle fetih ve gazayı değer anlayışının en ileri ucuna götürüp oturtmuştur.¹³³

İslamiyet tekrar Mekke'ye ayak bastığı zaman artık kapalı bir zühd ve takva dini değildir. Yeni dine ilk zamanlar gönülsüz, belki kılıç zoru ve korkusu ile girmiş ve henüz yeterince ısınmamış olan Mekke ulularının gözlerini kamaştırmak gerekiyordu. Peygamber, Mekke fethinden sonra Kureyş'in başı Ebu Süfyan'ı yanına amcası Abbas'ı katarak İslam ordusunun zırh ve miğfere bürünmüş geçidini seyretmeye gönderir. Ülgener'e göre gösterişle beraber ganimet maldan rütbe ve dereceye göre pay dağıtımının rolü de o arada küçümsenmemelidir: "Feth-i Mekke'den sora yeni Müslüman olanların henüz kalplerinde imanları kuvvet bulmamış olanlara.... Resulü Ekrem emvali ganaimden ziyadece hisse çıkardı.... Birinci derecede eşrafı Kureyş'den olanlara yüzer deve ve bir miktar gümüş ve ikinci derecede eşraftan olanlara kırkar deve ve ona göre bir miktar gümüş!"¹³⁴ İslam, kabul etmek lazımdır ki, kuruluşundan kısa zaman sonra ve hele Emevi saltanatının baş döndürücü ihtişamı içinde Mekke devrinin zühd ve takva dünyasına git gide yabancılaşmış oluyordu.¹³⁵

Ülgener, İslam'ı bir şehirli dini olarak görmüştür. O haliyle de çöle ve göçebelige teslim olmayı hiçbir zaman düşünmemiştir. Olsa olsa, o da gerçeği sonuna kadar zorlamak bahasına, şehrin ve çölün üstün taraflarını bir çeşit birleştirme, kaynaştırma halinde bir araya getirip kaynaştırdığı söylenebilir. Şehirlinin zeka ve organizasyon gücü ile çölün vurucu kuvvetinin kaynaşımı olarak görülebilir. Ülgener açısından İslam'ın kuruluşu ile beraber akıl almaz hızda yayılma ve genişlemesini bu nadir birleşimin sonucu sayanlara hak vermemek mümkün değildir. Ama o da bir ölçüde ve bir noktaya kadar. Onun ötesinde, İslam'ın çöle teslim olduğu söylenemeyeceği

¹³³ Ülgener, Sabri F., Zihniyet ve Din İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı, Derin Yay. 2006, s.71

¹³⁴ Ahmet Cevdet Paşa, Kısas-ı enbiya, 451 vd. 1306, İstanbul

¹³⁵ Ülgener, a.g.e. s. 70-72

gibi, feodal hayat düzenine ve değerlerine gövdesi ile teslim olmuştur da denemez.¹³⁶

Bu açıdan değerlendirmeye devam edersek, göçebe-feodal insanın ufak taviz veya göz yummalarla önünde aralanmış bulduğu kapıyı omuzlayıp taşkın bir israfa doğru büsbütün açmaya yeltendiğini veya vurucu kuvvetini “batıl”ın hizmetine koşmaya hazırlandığını sezdiği anda İslam o tarafa ağırlığını koymakta gecikmemiştir. Bir yanda, adına ister taviz, ister hoşgörü denilsin, dünya haz ve nimetlerine göz kırpan bir ölçü genişliği; ama hemen yanı başında taşkınlığa gidebilecek bütün gedikler kapamaya kararlı bir uyarı görmekteyiz. Bir yerde “iyi, için” diyorsa, emin olmalı ki, arkasında “israf etmeyin!”¹³⁷ tembihi hazırdır.

Ülgener’in bu yaklaşımlarından çok rahat şu sonuçları çıkarabiliriz. Bir yanda yeme içmeye, cinsiyet hayatına gereken hoşgörü ile beraber bunların makul ve katlanılabilir ölçüleri aşıp taşma haline vardıkları noktada sert ve katı bir baraj ile önlerine dikilme gayreti İslam’a feodal ve savruk bir yaşama taraflısı olmaktan çok feodalizme ve feodal değerlere karşı mücadelecî bir hüviyet kazandırmıştır.

Gerek elde ediliş, gerek kullanış açısından malın meşruluk şartları İslam bilgin ve müçtehitlerini bir hayli meşgul etmiştir. O yolda Gazali iyi bir örnektir. Batıl’ın ne olduğu ve ne olmadığı onunla biraz daha gün ışığına çıkmış olacaktır. Malın meşru ya da batıl sayılma sebebi, buna göre, ya eşyanın kendinden veya elde ediliş biçiminden gelir. Birinciye örnek: kesimi ve yenilmesi caiz olmayan hayvanların eti veya caiz olup da usulü dairesinde kesimi yapılmayanların eti helal değildir. Öyleleri bir yana, elde etme yönünden meşru sayılan usul ve yollar şunlardır.

- I. İrade ve ihtiyar dışı (miras)
- II. İrade ve ihtiyara bağlı; ona göre:
 1. başkasından alınmış olmayarak (bizzat istihsal edilerek);
 2. başkasından alınmak suretiyle; o takdirde:

¹³⁶ Ülgener Sabri F., Zihniyet ve Din İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı, Derin Yay. 2006, s.79-80

¹³⁷ Kur'anı Kerim, Araf Suresi 30-31. ayet, Çev. Elmalılı M.Hamdi Yazır, Dergah Yay.,2007, s.110

- a. Cebren: Harp ganimeti ; yada alanın meşru bir istihkakını tahsil
- b. Rıza yoluyla; orada da:
 - i. Bedeli ödenerek
 - ii. Karşılıksız olarak: bağış ve vasiyet.¹³⁸

Görüldüğü üzere, bir yanı ile piyasa ekonomisi ölçü ve göstergelerine- fiyat, ücret, tarafların rızası vs.- dayalı, öbür yanı ile harp ganimetinden zekat ve nafaka borçlarının tahsiline kadar cebir ve kahr(cebir) üzerine kurulu bir ekonomi modeli ile karşı karşıya bulunuyoruz. Ne sadece cebir ve kahr, ne de sadece serbest irade ve rıza tarafının ağır bastığı bir karma model olarak görünüyor.¹³⁹

Ülgener açısından İslam, seçilen ve vurgulanan karakter özelliklerine bakılırsa, bir taraftan piyasa ekonomisinin ve onun serbest rızaya dayalı işleyişinin yanında, diğer taraftan insan ve toplum varlığımız üstüne sivrilme istidadını taşıdığı hallerde tam karşısında yer alıyor demektir. Ağırlık, duruma göre, kah birine, kah öbürüne kayıyor. Katı ve dümdüz bir gelişme çizgisi söz konusu değildir. Esasında her büyük din, değişik durumlara ve ihtiyaçlara göre farklı ve bazen birbiri ile çelişir görünen hüküm ve iddialarının bulunduğu karmaşık bir gövde olarak düşünülebilir.

Ancak Ülgener'e göre İslam da bu kuralın dışında kalmıştır denemez. Yalnız piyasa düzeni değil, iktisadi faaliyetin motoru demek olan irade ve teşebbüs yanı da aynı kuralın hükmü altındadır. Sırası gelir Kuranı Kerimin Necm suresinin 39. ayetinde olduğu gibi "Doğrusu insana çalışmasından başka bir şey yoktur."¹⁴⁰, ama bir başka yerde yine sırası gelir, Şura suresi 19. ayetinde "Allah kullarına çok lütfkardır. Dilediğine rızık verir"¹⁴¹ ayetlerle karşılaşılır.

Birinde emeğe ve çalışmaya, öbüründe takdire yer veren ayetler. Mesele burada da bildiğimiz denge kavramına gelip dayanıyor demektir.

¹³⁸ Ülgener, Sabri F., Zihniyet ve Din İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı, Derin Yay. 2006, s.85

¹³⁹ Ülgener, a.g.e., s.86

¹⁴⁰ Kuranı Kerim, Necm Suresi 40. ayet, Çev. Elmalılı M. Hamdi Yazır, Dergah Yay., 2007, s.386

¹⁴¹ Kuranı Kerim, Şura Suresi 19. ayet, Çev. Elmalılı M. Hamdi Yazır, Dergah Yay., 2007, s.353

Ülgener'e göre, ilk ve öz kaynakları ile İslam gerek doğduğu çevrenin -ticaret dünyasının- özelliğine hakkını verme, gerek dinin yayılmasına yeni ve taze kuvvetler katma heyecanı içinde aktif tarafa daha fazla ağırlık vermiş olabilir.

Bu bağlamda Ülgener dengenin bir tarafa kaydırılmasını, İslam'ı sonraları pasif ve atıl bir din olarak tanıtmak isteyenlerin dil ve kalemlerinden düşürmedikleri kavramlarda, özellikle kader ve tevekkülde dahi açıkça görmek mümkündür. Ülgener ilk şekliyle tevekkül olsun, kader olsun atalet ve teslimiyet tarafına değdirmeden iradeci – aktif çizgide tutmaya özen gösteren temayüllerin bir süre ağır bastıklarını ifade eder. İman sahibi için ilahi takdirde en küçük şüpheyi yer yoktur. Allah her şey için bir had ve miktar tayin etmiştir.¹⁴²

Bu çerçevede olup bitenin o kontrolün dışında vücut bulmasına ihtimal verilemez. Ne var ki, sınır tayininde ilahi takdirin rasgele zuhur etmeyip daha başında kişinin (yada eşyanın) istidat ve kabiliyeti miktarınca tecellisini esas olarak kabul edince, beşer iradesi de bir yerde kendiliğinden sisteme dahil ediliyordu. Ülgener rızıklandırmada olsun diğer türlü tasarruflarda olsun, son söz elbette Tanrı iradesinindir denecek. Fakat öyledir derken arkasından yüce takdirin de kulun fiil ve hareketlerine, hatta gönlünden geçene önceden tam ve kesin bilgi sahibi (alim) olmak yoluyla belirlenmiş olacağını ifadeye bunca özen gösterildiğine bakılırsa miktar tanininin yine de kişi iradesinden ayrı düşünölemeyeceği ortaya çıkar.¹⁴³

Tanrının yüce sıfatlarından biri de, her şeyden tam haberli ve her şeyi eksiksizce gören olmasıdır. Kader ve takdirden söz etmek, kısacası, irade ve eylem tarafına açılan kapının da sonuna kadar bağlı olduğunu söylemek demek olmayacaktır. Aynı şey tevekkül içinde geçerlidir. O da her şeyden elini çekip başa geleceklere pasif bir teslimiyet değil, gereken tedbirleri alıp sıkıca azmettikten sonra gerisini ilahi takdirin tecellisine bırakarak neticeyi

¹⁴² Ülgener, Sabri F., Zihniyet ve Din İslam, Tasavvuf ve Çözölme Devri İktisat Ahlakı, Derin Yay. 2006, s. 87

¹⁴³ Ülgener a.g.e. s.87

güven ve huzur içinde beklemekten ibarettir. “bir kere de azmettin mi artık Allah’a dayan.”¹⁴⁴

Ülgener açısından bütün bunlar, ne var ki, uzun ömürlü olmamıştır. İlk yıllarında her büyük din çevresini genişletmeye uğraşırken “dünya “ kavramını mümkün olduğu kadar basit ve sade tarafından alır. Zühd ve riyazet, çile ve ona ait ağır, külfetli gerekçeler arkadan gelir. İslam’da da başka türlü olmamıştır. Üstelik, her din gibi ve belki de hepsinden hızlı olarak İslam yayılıp uzandığı çevrenlerin yol boyu düşünce ve inanç unsurlarından dişe dokunur ne buldu ise hepsini gövdesinde eritip massetmiştir. O kadar ki, çoğu İslam öncesi, hatta arkaik itikat unsurlarının İslami inançlarla yoğruluşundan vücut bulan karmaşık gövde, yerine göre, skolastik-ortodoks din anlayışından ayrı bir İslam imajı yaratmakta gecikmeyecekti.¹⁴⁵

Ülgener farklı bir İslam imajının ortaya çıktığını ifade eder. Değişikliği belki her noktada aynı derece net ve açık çizgilerle görmek mümkün olmayabilir. Ancak, tarihin akışı ileri geri oynamalarla beraber içe dönüş ve kapanış yönündedir. Din bir yanda kitabî - şer’î kurallarını sürdürür dursun; toplum belki de bambaşka köklerden sürüp gelen sebatlı eğilimlere, o arada su katılmamış haliyle kaderciliğe, din katında destek ve dayanak bulmak için hepsini devşirip toparlayıp öbürleri arasına katmış, hatta önlerine geçirmiş olabilir. Ülgener, İslami inançların aslında aktif-iradeci tarafına rağmen kaderci görünümünü bunca zaman sürdürüp götürmelerini de bu noktaya bağlamak yanlış olamayacağını söyler .¹⁴⁶

Bu bağlamda Ülgenere göre , dıştan içe ve derine dönüşü Emevilerin başını çektikleri dünya saltanatına karşı güçlü bir tepki ve protesto hareketi olarak yorumlayan araştırmacılara hakkını vermek gerekir. Ayrıca Suriye, Babil ve Mısır’da Hristiyanlıkla ilk temasların İslami inançlara zühd ve çile kapılarını açmakta gecikmeyeceği de düşünülebilir. İslam aslında zikri günün belli saatlerine hasrettiği halde tasavvuf Kur’an’ın “Allahı çok zikredin!”

¹⁴⁴ Kuranı Kerim, Ali İmran suresi 159. ayet, Çev. Elmalılı M.Hamdi Yazır, Dergah Yay.,2007, s.56

¹⁴⁵ Ülgener,Sabri F., Zihniyet ve Din İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı, Derin Yay.

2006, s. 88

¹⁴⁶ Ülgener,a.g.e., s. 88

buyruğundan giderek konulan süreyi kaldırmış, hücre ve çile dünyasına açılan kapıyı öylece aralamış oluyordu.

Bu çerçevede Ülgener, Tevekkül bahsini de farklı değerlendirmenin de mümkün olamayacağını vurgulamaktadır. İslam'ın biraz önce özetlediğimiz tevekkül kavramını büyük sufiler de alışılmış çizgide sürdürmekle beraber, çoğunlukla tabanı muhatap alan basit sofiyane telkinler kelimeyi İslam'ın bıraktığı noktadan öteye, tam ve katıksız teslimiyete götürmüşlerdir. Tevekkül artık her türlü tedbire baş vurup sonunda sebep ve vesilelerin yaratıcısı sayılan Allah'ın iradesine rıza göstermek şeklinde bağlanışın ifadesi olmaktan uzaklaşmış, maalesef olup bitene seyirci olmaktan ibaret pasif bir teslimiyete bağlanmıştır. Tevekkül bununla atalet ve kayıtsızlığın savunması ve belki felsefesi halini alıyordu¹⁴⁷.

Ülgener'e göre peşinden getirdiği ve getireceği sonuçlar da daha az önemli sayılamazdı: her şeyden önce emek, artık gerektiği kadarına katlanılacak bir külfet olarak, değer basamaklarının en altına itilmiş oluyordu. Gelecek kaygısı da onunla boştaki ve açıktadır: Tanrı'ya hakkıyla tevekkül eden artık yaşadığı An'ın (ibnu'z-zaman) çocuğu sayılır. Ne geçmiş ve gelecek gözünde değildir artık.¹⁴⁸

Ülgener açısından fakr kavramının içeriği bile değiştirilmiş ve Tevekkül eden kişiyi her türlü tedbirin dışına ve uzağına çekmekle, dünya gailisine bulaşmamayı hedef tutan manevi doygunluk yerine gerçek ve katı anlamına, yani tam yokluk ve yoksulluk düzeyine indirilmiştir. İlk Hristiyanlığın zühd, çile ve keşişlik idealini, aynen İncil'den alınmışçasına, sürdürüp götüren sözlere hemen adım başında rastlamaktadır: Kuşlar ekip biçmedikleri, ambarlarını doldurmadıkları halde Tanrının inayeti ile pek ala karınlarını doyuruyor, geçinip gidiyorlar anlayışı ile Cenabı Hakkın ummadık yerde ve zamanda rızık kapılarını açması müminin değer ölçülerinde ön sırayı tutuyor. Bu alışkanlık yüzyıllar geçmesine rağmen canlılığını aynen sürdürüyor.¹⁴⁹

¹⁴⁷ Ülgener, Sabri F., Zihniyet ve Din İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı, Derin Yay. 2006, s. 89

¹⁴⁸ Ülgener, a.g.e., s. 90

¹⁴⁹ Ülgener a.g.e. s.90

3.4. Gelenekçi Toplumda Tasavvuf ve “Dünya”

Ülgener İslamiyet’in ilk yılları ile daha sonra değişik kültürlerin katılımı ile meydana gelen İslam arasında önemli bir farkın bulunduğunu ifade eder. İlk ve öz İslam’dan zamanla geniş bir kavisle İslam mistisizmine sapıldığını ifade eder.¹⁵⁰

Bununla içe ve derine kapanışın uzun ve zahmetli yolu olarak da ifade etmektedir. Bu hareketin başını çeken güçlü akım ise tasavvuf olduğunu ileri sürer. Tasavvufu şöyle tasvir eder: “Orta Asya ve kısmen Hind ve İran karışımı (arada belki İlk Yunan ve Hristiyan etkileri de eksik değil) inançların İslami unsurlarla yoğrulduğundan vücut bulmuş bir gövde akımı olarak görür. Aynı zamanda Sünni ulemanın başını çektiği iktidar kervanına karşı güçlü ve silkeleyici bir protesto hareketi olarak da görmüştür.”¹⁵¹

Bu bağlamda Ülgener, yerden bitercesine üretip peşine taktığı tarikatlarla beraber 12 ve 13. yüzyıllardan bu yana Anadolu insanının çilesi ile içli dışlı olmuş, Moğol istilalarının, ardı arası kesilmeyen sürgün ve baskınların yerinden yurdundan ettiği perişan kütleler karşısında bir huzur ve güven köşesi, kuvvetli bir çekim merkezi halini almıştır.

Bu hareketin içten ve dıştan yanmış yıkılmışların bir ucundan tutunmaya çalıştıkları hareketin kısa zamanda elde ettiği aygınlığa şaşmamak lazım geldiğini söyler. Sufiler, dinin yer yer taşıyıcı ve tanıtıcıları arasında en faal olanlarıdır. İslam’ı yumuşatılmış haliyle uç boylarına, en ücra köşelere kadar taşıyan ve yerleştiren hep onlar olmuştur. Monoton şer’i kurallar ve tartışmalara karşı kişiyi en duyarlı tarafından, adeta can evinden yakalamayı bilen bu derece şahsi, öylesine güçlü bir seslenişe sahip olduklarını ifade etmiş bu durumda bulundukları toplumunda kayıtsız kalmalarının mümkün olamayacağını ifade etmiştir. Ülgener’e göre manzara, neresinden bakılırsa, heybetli ve göz doldurucudur: Dış dünyanın baskısı ile

¹⁵⁰ Ülgener, Sabri F., Zihniyet ve Din İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı, Derin Yay. 2006, s.91

¹⁵¹ Ülgener a.g.e s.92

beraber çığ halinde büyüyen bir kütle, dışardan ve uzaktan görünüşü ile neredeyse bir ordu meydana gelmiştir.¹⁵²

Ülgener açısından böylesine yaygın ve bu derece toplum ile iç içe girmiş bir kütle hareketinin din ve sanat anlayışı ile beraber günlük davranış normlarına hiçbir şey katmadan çağını doldurmuş olacağına ihtimal vermek kolay değildir. Dünya hazlarına ve nimetine hiçbir zaman kayıtsız olmamakla beraber o uğurda acele, telaş ve gelecek kaygısı ile ömür tüketmekten hoşlanmayan; otorite ve gelenek kayıtları ile çepçevre kuşatılmış; hesabında, yol yordamın da götürü insan olarak kendini göstermiştir.¹⁵³

Ülgener, en başta, hangi koluyla olursa olsun tasavvufun temel ilkesi ve belki ilk adımı olarak: ayrılık gayrlığı kaldırarak Tanrı katında nefsinin yok etmek ve o yoklukta varlığı bulmak olarak görmüştür. Kişi, çevrenin ve dış dünyanın verdiği eziklik de dahil, boydan boya yabancılaştığı, kendine ait olmayan bir alemde yaşamının bilinci içindedir. Nefsin de yokluk ve hiçlik unsurunu yenip tekrar “vatanına rücu” etmenin sabırsızlığını sürdürür. Tanrı katına varmayı engelleyen ayak bağı ise, her türlü maddi-nefsani ilişki ile beraber, olup bitende kendi fiilini görmek ve ona itibar etmek olduğuna göre, yolun ucu bir yerde – önünü boş ve açık bulduğu kadar- fiil ve iradeyi inkara varmaya kadar getirecektir. Ülgener, Sufi'lere göre Kul-Tanrı iradesinin yer yüzünde aleti ve icrası değil, kaza ve kaderin pasif taşıyıcı ve belki seyircisi hükmünde gördüğünü ifade eder.¹⁵⁴

Bütün bunların, mücerret ve içe dönük tarafı bir yana, pratiğe açılan yüzü bizim için daha manalı, anlaşılır görülmektedir. Ülgener burada Sufi yaşantısının iktisadi hayat açısından negatif yönlerinin ön plana çıktığını söyler. Göze ilk çarpacak olan ağırlık ve yavaşlıkla beraber, bağımlılık ve teslimliğin ön sıraya geçmiş olmasını Sufiliğin özelliği olarak ifade eder.

Ayrıca Ülgener, Tanrının kendinden ayrı ve erişilmesi imkansız bir varlık olarak nefsi dışında bulunduğu sürece yol ve iz gösterene ihtiyaç duymayan mümin şimdi Tanrı ile tek varlık halinde birleşmeye yönelince ayrı

¹⁵² Ülgener Sabri F., Zihniyet ve Din İslam, Tasavvuf ve Çözölme Devri İktisat Ahlakı, Derin Yay. 2006, s..92

¹⁵³ Ülgener, a.g.e s. 92

¹⁵⁴ Ülgener a.g.e. s. 93

bir yeteneğe ve özel bir tekniğe ihtiyaç duyacaktır. O yolda hazırlığı ve yeteneği yeterli olmayan için tek çare bir rehber (pir, şeyh) bulup ona teslim olmaktan ibarettir.¹⁵⁵

Tek yol bu olunca gerisi kendiliğinden geliyor. Rehberin çevresinde sıkı sıkıya halkalanma ve bunun doğal sonucu olarak ardından büyük gövde hareketinin oluşmasının kaçınılmaz olduğunu ifade eder. Ülgener'e göre Tarikatlar, İslam düşüncesinde artık "ben" in yerini sıcak bir "biz" in aldığını ifade eder. Esnaf toplulukları için geçerli olmak üzere iktisadi hayat açısından bu "biz" havası içinde kişiliğin gerek irade, gerek bilinç yanı ile Ülgener aşağıda nasıl bir düzlüğe indirilmiş olacağını sıralamaktadır.

1. Önce irade ve teşebbüs yanı: varlığını tek renkli bir bütün içinde eritmiş insan teşebbüs gücünü de o bütün veya onu temsil eden üstün irade lehine asgari çizgiye indirmiş olacaktı. Tarikatların ve onlarla aynı kaderi ve karakteri paylaşan esnaf topluluklarının geniş tabanı için selamete varmanın başka yolu ve yöntemi olamazdı.

2. Zihin ve bilinç tarafı da öyle: Sufi için Hakk' a ve hakikata ulaşmada ortadan kaldırılması gereken engellerden biri eşyanın düz ve kuru mantığına varma çabasıdır. Eşyaya içten ve derinlemesine bir "murakabe" yerine dıştan yanaşma ve yaklaşma kişinin nefesine yükleyeceği en lüzumsuz, hatta zararlı bir külfetten başka bir şey olamazdı. Şark mistisizmi fert ve evren arasında bütün mesafeleri silen, idesini mutlak bir vahdet aleminde eritip birleştiren düşünce tarzı ile dış alemin bir manada ne kadar içinde ise biçim verebilir ve ölçülebilir unsurlarını zihnen yoğurup işlemek cihetinden o kadar uzağında ve ötesindedir.¹⁵⁶

Ülgener'in yukarıdaki ifadelerinden de anlaşılacağı gibi Tasavvufla beraber ölçüler değişiyor ve "dünya" artık sadece soyut bir ilgi ve ilişkiden ibaret kalamamaktadır. Zikir ve çile tarafına ağırlık verdikçe o da içten dışa – maddi eşyaya- taşmış, "dışarılaşmış" olmaktadır. Ülgener, "dünya", kavramının kısacası, artık içten de dıştan da uzağında durulması gereken

¹⁵⁵ Ülgener, Sabri F., Zihniyet ve Din İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı, Derin Yay. 2006, s. 94

¹⁵⁶ Ülgener, a.g.e., s.95,96

ölümlü bir varlık olarak görüldüğünü; daha doğrusu “var görünen bir yokluk!” olarak düşündürücü bir noktaya varıldığını ifade eder. Ülgener daha da ileri giderek ilgin bir tespitte bulunur. Tarikat ehlinin sürekli istila, sürgün, takip ve anarşi ortamında her şeyi bugün var yarın yok olmuş görme alışkanlığının hiç yadırgamadan ısınacağı bir bakış açısı olarak görmenin mümkün olacağını ifade eder.

İslam dini, dünya karşısında genel olarak olumlu ve aktif bir tutum içerisinde yer almaktadır. Kuran ve Sünnet, çalışıp çabalamaya, kazanca olumlu olarak bakarken, bu olumlu tavrın Müslümanlar tarafında pozitif anlamda pratiğe dönüştürüldüğünü söylemek pek mümkün değildir. Tasavvufun genel olarak dünyayı aşağı görmesi, mal ve mülke karşı mesafeli duran bir birey tipini ortaya çıkarmıştır. Geniş halk kitleleri Kuran ve Sünnetin emirleri doğrultusunda değil tasavvuf büyüklerinin tavsiye ve yaşantılarına bakarak hayatlarını yönlendirdikleri için, İslam toplumlarıdaki iktisadi ataletin birinci derecede kurucu ve meşrulaştırıcı unsuru dinin bizzat kendisi olamamıştır.¹⁵⁷

Ülgener, Weber’e dayanarak, dini bir “üst yapı” kurumu olarak algılayan yaklaşımı eleştirir: Din sadece ekonomik alanın ve faaliyetlerin bir eseri değil; aynı zamanda, çoğu kez bu alanda ve faaliyetlerde etken durumunda olduğunu ifade etmiştir.¹⁵⁸

Varlığın hikmetini vakti ve zamanı gelip yok oluşunda aramanın ve yokluktan başlı başına bir şeref payı çıkarmanın, Ülgener, patentinin tasavvufun taşıdığını belirtir. Doğal olarak çevre ilişkisinin de öyle olduğunu, dışa ve uzağa ne kadar mesafeli ise içerdeki ile o derece sıkı ve yoğun kader ortaklığı içinde olduğunu söyler. Ülgener, dışa yabancılaştığı kadar huzur ve güveni içte aynı kaderi paylaşanlarla saflarını sıkılaştırma ve bir çatı altında bütünleşmede aramıştır. Tarikatların altlı üstlü kademe bölünüşü ile toplumun siyaset ve ahlak anlayışına (iktisat ahlakı dahil) ilk İslam’ın tanımadığı yeni bir boyutun-otorite ve geleneğin- ilave edildiğini vurgular.

¹⁵⁷ Nişancı, Şükrü, 15-16. Yüzyıllarda Osmanlı İktisat Zihniyeti, Okumuş Adam yay., 2002, s. 44

¹⁵⁸ Ülgener, Sabri F., Zihniyet ve Din İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı, Derin Yay. 2006, s. 44-48

Ülgener zaman için de yukarıdakilerden farklı olmayacağını, çevre gibi o da en yakın mesafeye göre ayarlı olduğunu, geçmişin ve geleceğin ikisinin de sufi için aynı derecede manasız olduğunu ifade eder. Sufiye göre bir eli gerilerde, öbürü yetmeyeceği kadar uzaklardadır ve tek manalı olanın “bugün” olduğunu Tanrı’ya ibadet ve zikir yolunda müminin sonuna dek kullanacağı tek sermaye olduğunu söyler. Geçmişten ve gelecekteki ilişkisi koparılıp dara dar “bugün” sığdırılmış bir zaman değerlendirmesi ki, aslında o da geleceğe ait bütün hesapları boşa çıkaran güvensiz ortamla tam uyum halindedir.¹⁵⁹

3.5. Osmanlı Toplumunda İktisat Zihniyetinin Etki Alanı Ve Etkileşme Şekli

3.5.1. Esnaf Ve Tasavvuf

Günümüz iş ve meslek çevresinde tasavvuf izlerinden bir kısmının elle uzanıp tutulacak kadar açık ve ortada olduğunu görürüz. Eldeki kaynaklar tarandıkça her iki tarafa ait ortak yanları bulunup göz önüne sermekte hakikaten fazla zorluk çekilmiyor. Ülgener’e göre tasavvuf ve tarikat ahlaki esasında yaşanan dünya ile ilişkisini alt ve orta sınıflar (küçük burjuvazi) üzerinden yürütmüştür. Şariat hükümlerinin ve ince mistik ayırımların tavanda ve doktrin katında bıraktığını tasavvuf sade, samimi ifade ve temsilleri ile esnaf ve partizan katlarına kadar taşımakla ahlak kurallarına sağlam bir taban, bir çeşit pratik işlerlik kazandırmış oluyordu.¹⁶⁰

Esasında çağın bir çok siyasi çalkantı ve esintilerini tasavvufun ve özellikle Batını hareketlerin dışında anlamanın mümkün olmayacağı çoktan gün ışığına çıkarıldığı gibi, esnaf topluluklarını da tasavvuf ve tarikatlardan soyutlayarak tek başına tanınmanın mümkün olmayacağı açıkça görülmektedir. Çağın iktisadi teşkilatı ile dini-mistik akımlar arasındaki

¹⁵⁹ Ülgener, Sabri F., Zihniyet ve Din İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı, Derin Yay. 2006, s. 105-110

¹⁶⁰ Ülgener, a.g.e., s.111-112

bağlantıyı kurmak ve açıklamak için fazla uzağa gitmeye gerek yoktur. Her iki tarafın aynı kuruluş prensibinde ve aynı temel çizgi etrafında buluştukları bilinmektedir.¹⁶¹

Birine vücut veren sebepler nelerse (huzursuz ortam, devamlı baskı ve takip) öbürüne hayat veren sebepler de aynıdır. Tarikatların barındıkları toplum olarak özellikleri hakkında derli toplu bir şeyler söylemek gerekirse; Tarikatların hitap ettikleri kütlenin sözü edilen hareketle beraber orta ve ortadan yukarı tüccar olmayıp mütevazı ve basık ölçüleri ile çarşı esnafından oluştuğu gözden kaçmamış olacaktır.

Tasavvuf onlarla hemhal, onlarla kaynaşmış bir durumdadır. Ülgener açısından tasavvufu iş hayatına bakan yüzü ile ilk İslam'dan ayıran çizgiyi o noktada aramak gerekecektir. İslam'ın Allah'ın sevgilisi ilan ettiği "el-kasib" şehirler-arası tüccardan yerleşik çarşı esnafına dönüşmüştür. Ölçünün daralıp basıklaşması ile beraber çarşı ve pazara akış açısı da değişmiştir. Pazar, ilk İslam'ın aldığı ölçülere nazaran çok daha ağır bi töhmet veya hiç değilse şüphe altındadır. İslam ki Cuma namazından sonra dahi Allah'ın fazlından rızık talebi için çarşı pazara dağılmayı emrediyordu.¹⁶² Kul'a yüklenen ibadet farızası da nihayet belli ve sınırlı bir zamana hasredilmişti.¹⁶³

Tasavvuf ise tekke ve zaviyelerin özellikle tabanına zikir, murakabe ve hizmet yolunda oldukça ağır ve külfetli görevler yüklemiş olduğundan günün belli saatlerinden fazlasını çarşı ve Pazar işine ayırmayı hoş karşılamayacaktı. Pazar, çoğunluk gözünde bir hacet ve ihtiyaç için uğranacak ve iş tamamlanır tamamlanmaz acele dönecek, şeytan ve ehlinin takım takım kol gezdiği "yalan yemin, haset ve kavga yeri" olarak görülmüştür.

Genel hatlarına bakarak İslam'ın doğuştan şehirler arası ticaretin ve büyük tacirin dini olduğunu, tasavvufun ise yine geniş hatları ile esnaf ve zanaatkarın dünya görüşünü aksettirdiğini Ülgener söylemekte bir sakınca olmayacağını ifade eder. Ortaçağ sonlarından bu yana Yakın Doğu

¹⁶¹ Ülgener, Sabri F., Zihniyet ve Din İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı, Derin Yay. 2006, s. 117-119

¹⁶² bkz. Kuranı Kerim Cuma Suresi 10. ayet

¹⁶³ Ülgener a.g.e., s., 113

şehirlerinden pek çoğunun eski parlak ticaret devrine kıyasla küçük, basık birimler halinde ufalıp durgunlaşmışlardır. Çarşı ve Pazar boyutlarının basıklaşması ile birlikte üretim birimlerinin de sıcak ve samimi bir topluluk-cemaat- şuuru etrafında halkalanmaları da hemen hemen bir zamana rastlar; ve o noktada tasavvufun payı inkar edilemeyecek derecede açık ve ortadadır.

12 ve 13. yüzyıllardan beri Anadolu şehirlerinin bir kısmında esnaf ve zanaatkar topluluklarının fütüvvet (ve yerine göre Ahi teşkilatı) adı ile başlı başına birer tarikat havası sürdürdükleri bilinir. Fütüvvet, söz konusu toplulukların umde ve esaslarına verilen addır; mensuplarına da çoğu kez – derece ve kademe farkları ile beraber- ahi unvanı verilmiştir.¹⁶⁴

Topluluğun davranış ve hareket kurallarının yazılı toplamı ise fütüvvetname olarak bilinir. Fütüvvetler başından beri tarikat havasını sürdürdükleri için temsil ettikleri ahlak anlayışı da tasavvufun ve geniş ölçüde Batınileşmiş haliyle tarikatların bir yan dalı ve belki tamamlayıcı bir cüzü görünümünü korumuştur. Yapı ve kuruluş şartları iki taraf için de aynı özellikleri taşır. Dış dünyanın kahr ve zulmü karşısında saflarını sıklaştırarak tarikatlar halinde el ve gönül birliği etmek sahipsiz ve korunmasız kütle için nasıl bir ihtiyaç halini almışsa, aynı sonuçlar hiç şaşmadan meslek kadroları için de aynı sonucu doğurmuştur. Dış baskı eş yönde olunca iç tepki de başka türlü olamazdı. Sufi, söz gelişi, Hakk'a ve hakikate varmada nefsin ve fiilini görmekten uzak durmayı tarikat şartlarının başına mı geçirmiştir; esnaf töresi de aynı şeyi tekrarlamıştır. Fütüvvetin şartı nefsin ve fiilini görmemek ve yaptığı işe karşılık beklememektir. Tarikatlar gibi fütüvvetlerin de alttan üste sağlam bir mertebeler silsilesine sahip oldukları bilinmektedir: mürit ve yiğit; şeyh ve pir... şecerelerini geride bir pir veya azize ulaştırma noktasında da taraflar birleşir.¹⁶⁵

Ülgener, dünyevi kuruluşların uzun hayat yolculuklarının bir dönemecinde dini- mistik ifade kalıplarına sığınarak onların sağlayacağı

¹⁶⁴ Ülgener, Sabri F., Zihniyet ve Din İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı, Derin Yay.

2006, s. 114

¹⁶⁵ Ülgener, a.g.e., s. 114-115

dokunulmazlık havası içinde varlıklarını bir süre koruyabildikleri gibi, esnaf teşkilatı da, pek mümkündür ki, kurallarına daha etkin ve daha bağlayıcı bir kuvvet vermek için üzerlerine dini – tasavvufi bir kılıf geçirmişlerdir. Gerilerden uzanıp gelen hamaset ve yiğitlik menkıbelerine pir ve aziz kıssaları ile el değiştirterek çağın mistik – tasavvufi iklimi içinde her türlü hücumlara boy hedefi olmaktan kurtulmanın mümkün olacağı düşünülebilirdi. Prekapitalist toplumun ve üretim tarzının vazgeçilemez olan diğer bir özelliği –gelenek ve otorite- dahi iş ve çalışma hayatına en etkin ve inandırıcı biçimde yine aynı yoldan, pir ve aziz kıssaları ile taşınmıştır. Bu notada Ülgener açısından asıl önemli olan, otorite merkezinin tasavvufla beraber soyut ve soğuk bir yükseklikten iş ve üretim tabanına indirilmiş olmasıdır.¹⁶⁶

3.5.2. Tasavvuf Bağlamında Tüketim Toplumu ve Sınıflı Toplum Ve Tasavvuf

Ülgener, Tasavvufun izlerini esnaf toplulukları açısından yapılan incelemede ilişkinin o kadro içinde dönüp dolaştığını, orada başlayıp orada bittiğini sanmak yanlış veya en azından eksik olacağını ifade eder. Tasavvuf ve tarikatların etkisini çok daha geniş bir satıh üzerinde ve özellikle Batınıliğe yönelişin hız aldığı yol kavşağından bu yana görünen ve görünmeyen tarafları ile bütün bir toplum gövdesine kadar uzatıp anlatılabilir. Bilindiği gibi gövde genel hatları ile yabancımız değildir. Taşraya açıldıkça daha da belirgin hale gelmek üzeredir. Geniş bir rant tabanı üstünde, değer ve tercih ölçüleri çoğunlukla tüketime ayarlı, alt ve üst ilişkileri otorite ve gelenek kalıpları içinde dondurulmuş bir sınıflı toplum olarak ortaya çıkmakta. Modelin, kesit olarak, göze ilk sereceği çizgiler olarak görebiliriz.¹⁶⁷

Belirtilen çizgileri çağın dini- mistik akımları ile yan yana koyunca arada bir takım düşündürücü ilişkilerin göze çarpması mümkün değildir. İlişki birinden öbürüne türlü kanallarla etkileme ihtimalini de gündeme getirir. Otorite ve geleneğin söz gelişi tasavvuf ve tarikatlar kanalı ile toplum

¹⁶⁶ Ülgener, Sabri F., Zihniyet ve Din İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı, Derin Yay. 2006, s.119-120

¹⁶⁷ Ülgener, a.g.e., s.121

katlarına aktarıldığını biliyoruz. Tekke ve zaviyelerin ve onlarla bir çizgide saf tutan esnaf topluluklarının tabanından pir ve şeyh imajını ve o yolda tasavvufun aralıksız ısrarını bir an için çekip devre dışı bıraktığımızı düşünsek toplum yapısının önemli bir köşesinden elimize pek bir şeyin kalmaz. İlişki, üst ve alt bağıllığından çok daha ileridir. Tasavvuf, daha önce de ifade ettiğimiz gibi, sade, külfetsiz kıssalarla basit halk idrakine uzanabildiği kadar kütlenin hal ve tavrını, onun da üstünde çevre ve evrene bakış açısını yoğurup şekillendirecek bir yaygınlık kazanmıştır.¹⁶⁸

Bu çerçevede çözülme devri insanımızın mizaç ve karakter yapısı ile tüketime açık ve yatkın bir eğilim taşıdığını görülmektedir. Gücü yettiği kadar bol yaşama hesaplı ve temkinli yaşamanın önünde geliyor. Bir lokma bir hırka yolunda en fazla ısrarlı olanlar bile en yakın ve mahrem çevreleri ile baş başa kaldıkları an bütün o ayak bağlarının çözülverdiğini görüyoruz.

Ülgener'e göre hadsiz hesapsız yaşamayı, evlat ve mal çokluğunu, gösterişi, bir kelime ile ağaca yaşama biçimini aşağılayan sözler birden kağıt üstünde kalmış gibi görünüyor. Ortaçağ ve çözülme devri düşünürü israfa daima karşı olmakla beraber hesaplı yaşama ve tasarrufa hemen hiçbir zaman bir burjuva fazileti gözüyle bakmamıştır. O kadar ki, aynı sembolün Batıda ve Doğuda bambaşka, hatta biri öbürüne taban tabana zıt manalar taşımasına hayret etmemek gerekir: kışlık geçimliğini durup dinlenmeden yuvasına taşıyan karınca birinde çalışkanlığın ve uzak görüşlülüğün timsali, öbüründe hırs ve aç gözlülüğün örneği olarak görülmektedir. Maalesef, neresinden bakılsa, yıpranıp hırpalanmadan rahat, sıkıntısız bir ömür, gücü yettiğince bol harcama ve tüketme insan davranışımızın neredeyse dokusu altına işlemiş, onun ayrılmaz bir parçası olmuştur.¹⁶⁹

Ancak bütün bunların şu veya bu akımla ilişkisinden söz etmeye sıra gelince ölçüyü gereğinden fazla taşırmamaya dikkat etmek gerekir. Tüketim tutkusunu değer sıralanışının üst basamağına çıkarıp oturtan elbette tasavvuftur diyemeyiz.

¹⁶⁸ Ülgener, Sabri F., Zihniyet ve Din İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı, Derin Yay. 2006, s. 121-123

¹⁶⁹ Ülgener, a.g.e. s. 123

Ülgener açısından bütün Ortaçağ dünyası, nerede olursa olsun, belli bir seviyeden üste bol ve ferah yaşama ve harcama tutkusunun esip savurduğu zamanlar olarak bilinir. Üst tabaka ve özellikle yönetici sınıf bol yaşama ve onun gereği olan haşmet ve gösteriş araçları için aradığı desteği ilk ve Ortaçağların siyaset felsefesinde çoktan bulmuştur. “Mülk durmaz eğer olmazsa rical- Lazım amma ki ricale emval” o noktada tasavvufa düşen pay, olsa olsa, ilk kat üzerine ikinci bir meşruluk tabakası çekmekten ibaret kalmış olabilir. Fakat dahası var: “Profan” dediğimiz dünyevi ahlak ve siyaset anlayışı üste ve yukarıya tüketim ve harcama kapılarını sonuna kadar açarken, alta ve aşağıya doğru sıkı sıkıya bağlı tutunmakta kararlı ve ısrarlı olmuştur. Hanedan, rütbe ve statü şartları yeterli olana kapı açıktır. Orta ve ortadan aşağısı o halde gereken desteği bir başka yerde ve başka kaynakta arayıp bulabilirdi.¹⁷⁰

Bu çerçevede Ülgener'e göre bu başka kaynak, kademe ve mesafe almayı sert, katı statü şartları ile bağlı görmeyen bir akımdan –tasavvuftan-başkası olamazdı. Cezbe ve telkin yolunda istidadı yeterli olana, “kimlerden” olursa olsun, kapı ardına kadar açıktı. Tarikatların kütle üzerinde muazzam çekim kuvveti, toplayıcı etkisi büyük ölçüde buradan geliyor olmalıdır. Üstelik de, tabana açıldığı nispette Batini çeşnisi ağırlık kazanan tarikat adabı nasıl giyim kuşamı ile, saç sakalı ile “ehli tasavvufa amiyane taklit” den vücut bulmuş bir dış görünüşe yol açmışsa, iç aleminde dahi tüketime yatkın bir yaşama felsefesine aynı yaklaşımla kapıyı aralamaktadır.¹⁷¹

Kaldı ki, hırs tarafı bir yana, dost ve derece farkları ile beraber tüketim tarikat adabına ve pratiğine büsbütün ters görülmedi. Tasavvuf ve tarikatların bizim için ilgi çekici yanlarından biri, zikir ve çile yoluyla (ve o manada yokluk ve açlık pratiği ile) tokluğa ve doyumuğa giden yolun tam kavşağında yer almalarıdır. Bütün o karışıklık ve kısmetsizlik yıllarında fakr ve fena, aza kanaat tarafı ile beraber kütleye yine de iyi kötü tokluk sağlayan tek yolun tarikatlardan geçtiğini görmekteyiz.

¹⁷⁰ Ülgener, Sabri F., Zihniyet ve Din İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı, Derin Yay. 2006, s.125

¹⁷¹ Ülgener a.g.e., s.127-130

Ülgener'in de ifade ettiği gibi insan davranışının tek kaynakta yoğunlaşmış olduğunu söylemek mümkün değildir. Şu kadarını söylemekle sanırız hata edilmemiş olacaktır: Ahlak ve zihniyet dünyamıza mal olmuş nice inançlar vardır ki ifade tarafı ile çizgi çizgi tasavvuf gövdesinde şekillenmişlerdir.

Dünya malının gelip geçiciliği, acelenin kötü bir huy oluşu, yol atasının sözünden ve izinden çıkmanın hüsranlı sonuçlar yaratacağı tasavvufun çoğu kez manzum ahlak risale ve nasihatnamelerinde hem de en sade kıssa ve temsillerle dile getirilmiştir. Fakat, öyle olması ifadenin yanı sıra davranış tarafının da gerçek yüzüyle muhakkak aynı kökten kaynaklandığı manasına gelmeyecektir. Manevi unsurun hadiselerle başlı başına sebep olmaktan çok maddi- reel etkene gerekçe hazırlamak yönünden olsa olsa bir gölge –faktör sayılabileceğı iddiasına dün olduğu kadar bugün de rastlanır.

İddiaya ilk bakışta haklılık kazandıran durumlar az değildir. İrade ve teşebbüsü, söz gelişı, dar bir çember içine hapsedmenin gerek iktisadi, gerek politik yönü ilk planda maddi –reel etkenle alakalıdır. Ekonomik açıdan gelenek ve otorite, her türlü yeniliğı daha başında bastıran ve bastırmakta çıkar sahibi olan çevrelerin ürünü; politik yönü ile kulluk ve teslimlik, geri toprak rejimlerinin ve genellikle Ortaçağı has feodal tahakkümün sonucu olarak karşıımıza çıkmaktadır. Her iki etkinin izleri elle tutulacak derecede açık ve gözler önündedir. Ancak, bütün bu etki ve izleri yıllar boyu sürüp gidecek olan söz ve ifade kalıpları ile zihinlere işleyip perçinlemede en mühim rolü tasavvuf ve tarikat ahlakının oynadığına şüphe yoktur. Hem de sadece bir üstyapı kurumu değil, gerçek anlamı ile bir etken olarak kendini göstermektedir.¹⁷²

¹⁷² Ülgener, Sabri F., Zihniyet ve Din İslam, Tasavvuf ve Çözölme Devri İktisat Ahlakı, Derin Yay. 2006, s 138

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

SABRİ FEHİMİ ÜLGENER'İN OSMANLI İMPARATORLUĞU ÇÖZÜLME DEVİRİ İKTİSAT AHLAKI VE ZİHNİYETİNE YAKLAŞIMI

1. OSMANLI İMPARATORLUĞU ÇÖZÜLME DEVİRİ İKTİSAT AHLAKINA BAKIŞI

Ülgener, çözölme devri insanının geçim yollarının azalması ile daha farklı yollara (gayri ahlaki) saparak geçimlerini sağlamaya çalışırken, ahlak kurallarının da Ortaçağ değerleri ile (kısmet, kazaya rıza, kadere teslimiyet vs) bu tehlikeli taşmaya daha sert bir tepki göstermekten geri kalmadığını ifade eder. Ancak küçük toplumlarda Ahlaki yapının devamının varlığı inkar edilemez durumda ise de aynı oranda daha büyük yerleşim yerlerinde bütün bir toplumun Ahlaki yapının devamı doğrultusunda toplamayı başardığını sanmak da yanlış olur.

Burada Ülgener tarafından ortaçağ değerleri olarak ifade edilen kavramların aslında, esas anlamları ile kavrandığı sürece toplum için çok şey ifade ettiği görölmektedir. Bahsi geçen kavramlarının Osmanlı imparatorluğunda toplumu ayakta tutan, uzun süre ayakta kalabilmeyi sağlayan değerler olduğunu biliyoruz. Yoksa Ülgener'in ifadeleri ile sanki fakir ve küçük bir toplumun değerleri bulunduğu özellik itibari ile (küçük ve fakir) normal karşılanabilir denmemelidir. Ticaret yollarının değişmesi ile toplum bazında oluşacak değer değişikliğinin normal karşılanması doğru kabul edilmesi mümkün değildir. Osmanlı imparatorluğu buna en iyi örnektir. Küçük bir devlet iken sahip olduğu değerleri yine dünyanın kaynakları eline geçince taviz vermeden sahip olduğu ilkeler ışığında devam etmesi imparatorluğun yaşam süresini uzatmıştır. Ülgener aslında sahip olduğumuz kavramları esas manalarından uzaklaşarak kendi çıkarımız doğrultusunda yeniden

değerlendirdiğimiz için çözülme devri denen bir dönemden geçtiğimizi anlatmaya çalışacağız.

Ülgener'in çözülme devri Osmanlı iktisat zihniyetinin analizi büyük ölçüde Max Weber'in görüşlerinin izlerini taşır. Ülgener, Weber'le arasındaki ilişkiyi şu satırlarla özetlemektedir: "Dinin iktisat ahlakını ve o yoldan topluma etkilerini (yerine göre toplum hayatı ile etkilenişini) incelemeye yönelen her araştırma bir noktada kaçınılmaz olarak Max Weber adı ile yüz yüze gelir. Geniş perspektifi içinde din sosyolojisini ve özellikle din ve iktisat ahlakı ilişkisinin açıklanmasını birinci planda Weber'e borçluyuz."¹⁷³

Bu çerçevede "Başta Max Weber ve Wener Sombart olmak üzere batılı bilim adamlarının kendilerine en yakın medeniyet çevresinde denedikleri çalışma planını, ufak tefek temaslar haricinde henüz el atılmamış bir sahaya yaymak ve genişletmek her halde ilgi çekici araştırma olacaktır. "¹⁷⁴ der. İktisat zihniyeti ve ahlakı konularındaki açılımları Weber destekli olmuştur.

Bu bağlamda Ülgener'e göre, yolunu ve kolayını bulanlar normatif değerlerin üstüne ve dışına taşma ve tırmanmayı bilmişler, başarmışlardır. Ülgener, çözülme devrinin iktisat ahlakı ile iktisat zihniyeti arasındaki uyumsuzluk, hatta birbirine ters düşme buradan kaynaklandığını söyler. Bir yanı zapt edilmez bir hırsla önünü açmaya çalışırken, öbür yanı kendi içinde o derece katı bir müsamahasızlığa gömülüyor. Ortaçağ ahlakı da her büyük ahlak sistemi gibi, insan yaşayışına şekil ve düzen vermek üzere alt alta sıralanmış normlardan kurulu homojen bir bütün manzarası gösterir. Dışarıdan bakınca ayrı ayrı unsurları mantıklı bir sıra içinde birbiri ile örölüp dokunmuş ve hepsi birden tam ve çelişkisiz bir ifade topluluğu içinde ahenkleştirilmiş bir bütün olduğu görülür. Ülgener'e göre bu ahengi kuran ve yöneten ana fikir, devrin karakteri icabı, din ve ilahiyattır.¹⁷⁵

İşte burada da Ülgener'in bahsettiği gibi toplumda bahsi geçen dengeyi kuran ve yöneten ana fikir olarak din ve ilahiyat gösterilmiştir. Din ve

¹⁷³ Ülgener, Sabri F., Zihniyet ve Din İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı, Derin Yay., 2006, s. 15

¹⁷⁴ Ülgener, Sabri F., İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası, Derin Yayınları, 2006, s.8

¹⁷⁵ Ülgener, a.g.e., s.58

ilahiyat kavramlarının sağlıklı değerlendirilmesi toplumun dengesini ve ahengini bozmayacağı gibi toplumun daha sağlıklı nesiller yetiştirerek uzun süre yaşamasına fırsatlar sunacaktır.

Ülgener'e göre Ortaçağda bütün hayat, kişinin nazarında, hudutları malum, ölçülü ve kapalı, bir kainatın çerçevesi içinde olup biter. Bu kainata başından sonuna kadar kişinin hayatına hakim olan da dindir. Her hadise gibi fert ve topluluk münasebetleri de bu ana fikrin ışığı altında yerini ve manasını bulur. Değer ölçüleri de, aynı fikre uyarak, dünya kaygısının ve maddi alakalarının mümkün olduğu kadar uzağında dar ve kapalı bir inziva aleminin huzur ve sükunu içinde toplanmıştır. Ortaçağ ahlakını kendi içinde çevrili, dış aleme mümkün olduğunca mesafeli bir dünya görüşü olduğu, dini ve mistik duygular ile örülü ifade topluluğu olarak tanımlayabiliriz.

Aslında Ülgener'in bu ifadelerine Ortaçağ zamanı içerisinde Osmanlı imparatorluğu dışındaki diğer ülkeler için söylememiz mantıklı olabilir. Osmanlı toplumu için; dış aleme mümkün olduğunca mesafeli bir dünya görüşü olduğu, dini ve mistik duygular ile örülü bir topluluk olduğu yargısı gerçeği yansıtmaktan uzak bir değerlendirme olarak görülmektedir. Dış aleme kapalı bir toplum ne kadar genişleyebilir ki veya dini ve mistik bir yapıya sahip devlet bulunduğu çağın sorunlarına çözüm sağlayabilir ki. Ama biz biliyoruz ki Osmanlı Toplumu Ortaçağ döneminde dış aleme olabildiğince açık ve sahip olduğu dinamizmi de din'den alan bir yapıya sahiptir.

Ülgener açısından ortaçağ ahlakı uzun bir oluş ve yoğruluşun sonucunda çatısını oluşturmuştur. Fakat bu yoğrulma, dış hayatla ilişkisi olmadan sade kendi unsurlarıyla örülüp tamamlanma demek değildir. Genellikle herhangi bir devrin ahlak sistemi dışarıya doğru ne kadar kapalı görünürse görünsün, normlarını yalnız kendi içinde hazırlayıp yoktan var eder gibi meydana koymaz; belki geçmişten devraldığı veya çevresinde hazır bulunduğu bir sıra kıymet ve ideal üzerine temellendiğini söyler.¹⁷⁶

Bu çerçevede Ülgener açısından, ahlak doktrinlerine düşen hisse, tabiatıyla, o idealleri kendilerine aktarıldığı gibi ifadelendirmekten ibaret

¹⁷⁶ Ülgener, Sabri F., İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası, Derin Yayınları, 2006, s. 58

olmadığını, onları geniş bir sistem içinde renk farklarını eritircesine yoğurmak olduğunu görmek gerekir. Ayrıca bu doktorinlerin düzeltilmeye muhtaç taraflarına rastladıkça bu yönlerini değiştirip kendi iddialarına uydurmak, zararlı olabilenlerini değiştirip kendi iddialarına uydurmak, zararlı olabilenlerini söküp yerine yenilerini koymanın işin asıl zor ve ehemmiyetli tarafını meydana getirdiğini söyler. Ülgener bu nedenler ışığında, ahlak sistemlerinin oluşu, bir bakım, kıymet ve ideal unsurlarında zamanla üst üste birikip yığılma, fakat bir o kadar da çetin ve zorlu bir yoğrulma manzarası gösterdiğini söyler.

Bu çerçevede Ülgener'e göre ilk bakışta Ortaçağ ahlakının kapalı ve kendi içine çevrili bir düşünce sistemi gibi görünmemekle beraber, dış hayatın icaplarından, hususiyle içtimai çevre şartlarından hiçbir zaman temassız kalmamıştır. Her şeyden evvel, asırlar boyu devam eden kapalı hayat formlarının (baş tabiatıyla sınıf ve tabaka düzeninin) belirsizce şuur altına yığıldığı öyle eğilimler ve alışkanlıklar vardır ki, devrin ahlak tezahüründe bir çeşit "alt yapı" vazifesini görmüşlerdir. Bu eğilimler mistik dogmalara henüz bünyesi örselenmeden evvel, toplu hayatın gerçek icaplarından, hayati güdülerinden kopup gelmişlerdir. Yine o sebeple çoğu skolastik düşünceden, ilahiyat sistemlerinde daha eskidir. ¹⁷⁷

Bu sınıfsal yapının sonuçları daha sonraki dönemlerde bazı olumlu gelişmelere sebep olmuş olabilir. Ancak sınıfsal yapı, insan özgürlüğünü elinden alan, bireyselliği ikinci plana iten bir yapıya sahiptir. Bu nedenle bazı insanlara doğuştan imtiyazlar sunarken diğerlerine de bilgi ve yetenekleri ne olursa olsun hiçbir zaman bulundukları sınıftan daha iyisine sahip olamayacaklardır. Onları tanımlayan ve onlara hayatlarının amacını dikta eden bir yapı. Kimlikleri ile var olmanın mümkün olmadığı bir yapı.

¹⁷⁷ Ülgener, Sabri F., İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası, Derin Yayınları, 2006, s.59

1.1. Ortaçağ Ahlakına Toplu Bir Bakış

Her devrin ahlak sistemi belirli bir hayat görüşünden hareket eder ve çeşitli unsurlarını o görüş etrafına sıralayarak kendi içinde az çok düzenli, kapalı bir bütün teşkil eder.

Dünya dinleri müminin ruhani hayatını öte dünyasal yada aşkın amaçlar uyarınca yeniden yönlendirme potansiyeline sahiptir. Doğal olarak bu manevi yeniden yönlendirme sonuçta kişinin dışsal davranışlarını değiştirebilir. Bundan dolayı din, toplumun sahip olduğu iktisat zihniyetini yeniden şekillendirmeye muktedir olabilir.¹⁷⁸

Ortaçağ ahlakı dayandığı kıymetlerin maddi-iktisadi hayat ötesine çevrili olmak vasfını aynen muhafaza etmiştir. Fakat tabiatıyla hepsi bundan ibaret değildir. Asıl önemli olan noktayı burada da bir kere daha hatırlamadan geçmeyelim. Toplumsal kıymet ve idealler, uzun ve çetin bir olgunlaşma sonunda asıllarındaki hayatiyetten adım adım uzaklaştırılarak, kuru bir dogmatizme, hatta bir çok noktalarda mutlak bir dünya inkarına çevrilmektedir. Madde alemine karşı ferdin vicdanında daima geniş mesafeleri şart koşan, kendi içine kapalı sakin, kanaatkar bir yaşayış tarzı hakim olmaktadır. Din, iktisat dışı kıymetlere bağlanmak ihtiyacı ile insan, fert ile maddi eşya arasında kolay kolay aşılmayan ve aşılması da uygun görülmeyen bir temas boşluğunu şart koşacaktı. Ortaçağ ahlakını, bu manada olmak üzere mesafe şuuru diye tanımlamak yanlış olmayacaktır.

Bu bağlamda Ülgener madde alemi karşısında takınılan bu pasif tavır, her şeyden evvel iktisadi faaliyetin mekan ve zaman kadrolarını sınırlamak noktasından dikkatimizi çeker.

- Mekan itibariyle: en yakın komşuluk temaslarını aşan toplumsal ilişkilerin çözülme ve gevşetilmesi. En yakın komşuluk derken aile, sanat ve tarikat topluluklarını kast edilir. Bu dar kadrolar içindeki münasebetler ne kadar sık ve toplu olmak gerekirse, onların dışında kalan temasların o derece dağınık ve gevşek kalmaları şarttır.

¹⁷⁸ Ralph, Schroeder, Max Weber ve Kültür Sosyolojisi, Çev. Mehmet Küçük, Bilim ve Sanat Yayınları, 1996, s.28

Ülgener dikkat edilirse cemiyetin edilgenliği ve ürkekliğinin bulunduğunu ve bunun kaynağının da; sadece madde dünyasıyla ilişiksiz kalmak isteyen mücerret bir ahlak nazariyesinin gereklerinden kaynaklanmadığını, sebebinin toplumsal hayatının, dosdoğru kendi içinde aramamız gerektiğini söyler. En yakın komşuluk münasebetlerini aşan temasların hüsranlı neticelerini çeşitli örnekleriyle görmekteyiz, bir nevi alışkanlık peydahlayan ahlakçı, “nas ile istinas alameti ifalas”, yahut kısaca “ihtilatı nas afettir”, durumu açıklayan örnekler olarak görülmektedir. Bu durumda olgun ve akli başında insan, bu anlayışa göre ancak cemaate gider. Bir yanda alabildiğine dağılma ve çözölmeye öte yandan, kapalı meslek ve tarikat kadrolarında, sımsıkı bir kaynaşma ve bütünleşme, bir kelime ile “cemaatleşme” arzusu karşı geliyor. Ülgener’e göre dini tarikatlar gibi fütüvvetler de bu arzudan doğmuşlardır.

- Zaman itibariyle: Ülgener, ortaçağ ahlakının önemli özelliklerinde birinin de gelecek kaygısızlığının son safhada olduğunu ifade etmektedir.¹⁷⁹

Toplumsal münasebet bağları gibi, geleceğin zaman kayıtları da kişinin önünden kolay kolay doldurulamayacak bir boşluk içinde silinip kaybolmaktadır. Ülgener’e göre yarını düşünmemenin sadece bu dünya ile ilişkisini kesmek isteyen, kendi içine çevrili bir ahlak sezişinin tezahürü olmadığını; Ortaçağ insanının ruh yapısına, teknik imkanlarına ve hukuk nizamına tıpatıp uygun olduğunu ifade eder. İleri bir zaman için ihtiyaçları şimdiden hazırlanmasının akıldan bile geçmediği, ihtiyaçların çok temel olarak belirlenip onun dışındakiler için kafa yormanın gereksizliği ve nihayet uzun vadeli hesapları daima boşa çıkaran emniyetsizlik faktörü! Bütün bu amillerin daralttıkları zaman çerçevesi içinde yapılacak tek bir şey kalıyor ki, o da en yakın geleceğin ihtiyaçlarını “hazzı acil” i temine yeter bir zahmete katlanmaktan ibarettir. Daha ilerisini düşünmek gereksiz ve hatta zararlı idi.

Ayrıca din ve ilahiyat sistemlerinin de bahsi geçen ruhi ve maddi nedenlere katılarak zaman kayıtsızlığını şuur altına birkaç misli daha

¹⁷⁹ Ülgener, Sabri F., İktisadi Çözölmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası, Derin Yayınları, 2006, s.77-80

perçinlediklerini görmekteyiz. Önerilen izah ve tefsir yolu bellidir. İnsanı, asıl lüzumlu ve faydalı meşguliyet çeşitlerinden (özellikle ibadetten) alıkoymamak için, iktisadi faaliyeti içinde yaşanan anın “bugün”ün ihtiyaç ölçüsüne uydurmak yeterli görülmüştür. Bir sonraki günü veya daha ilerisini iktisadi anlamda kaygılanmak, ortaçağ ahlakçısıncı, hoş görülmez bir ruh sapıklığı şeklinde görülmüştür.

Ülgener açısından ortaçağ ahlakının asıl dikkate değer tarafı, o dış çizgilerin gerisinde, derinliğinde aramak gerekir; buna kısaca durgun, atıl hayat anlayışı diyebiliriz. Böyle demekle, hemen işaret edelim ki, yukarda anlattıklarımızdan büsbütün ayrı bir noktaya dokunmuş olmuyoruz; bilakis aynı prensibin devamı, yahut değişik bir ifadesi üstündeyiz. Madde üzerinde bu kadar rahat düşünebilen, arasındaki mesafeyi olabildiğince uzak tutmaya çalışan bir anlayış doğal olarak durgun bir hayat anlayışı olarak karşımıza çıkar. En yakın komşuluk temaslarından ötesine değer vermemek, yahut “bugün”den ilerisini düşünmemek... bu özellik zaten olabildiğince dünyadan elini ayağını çeken durgun bir hayatın izlerini taşımaktadır.

Bu bağlamda Ülgener Doğunun ruhunda sınırsız bir kaza ve kadere imanı, yani her şeyin ferdin iradesine ve arzusuna izin vermeden en mükemmel biçimde düzenleyen kadir ve mutlak bir kuvvete bağlanış, sa’y ve faaliyeti dahi bir kıymet olarak en düşük seviyesine kadar azaltmaktan geri kalmadığını ifade eder. Ülgener mal ve servet gibi say de hiçbir zaman kendi başına ve kendi cevherinde mutlak bir kıymet taşıyamaz; ancak kendinden üstün bir gayenin gerçekleşmesine vasıta olduğu nispette değerli sayılır.

Bu üstün gaye yerine göre değişir. Din ve şariat noktasından, nefsi ibadete ve kulluğa hasretmek üzere bedeni ayak üstü tutabilmek yahut daha mutedil ve insani bir kaygı ile başkalarına yük olmadan kendini yakınlarını geçindirebilmek; yapılabilecek en yararlı ve faydalı bir faaliyet olarak görülür. Ancak hareket noktası bunlardan hangisi olursa olsun, kıymet sırasını tersine çevirip kazanmayı ve biriktirmeyi amaç ve ömür sürmeyi ona araç kılmak ancak sakat ve sapık bir ruhun sonucu sayılabilir. Ülgener, Sadi’nin şu sözü ile bir devrin kıymet anlayışını kısa ve öz bir şekilde bir cümleye sığdırdığını söyler “Mal ömrün huzuru ve asayışı içindir; ömür mal cem’eylemek için

değildir!” işte Ortaçağ ahlakçısına göre kurtuluşun ve yükselişin tek yolu sabırla yaşamak ve var olana kanaat getirerek şükretmek olarak görülmüştür.¹⁸⁰

Ancak bu durumda sanki iktisadi faaliyet tamamen yasaklanmış gibi görülmemesi gerekir. Elbette ki bunun belirli bir sınırı bulunmaktadır. Bu seviyeye göre, iktisadi faaliyetin meşru görülebileceği sınırları da yine bir cümle ile söylemek mümkündür. Kendini ve yakınlarını geçindirmeye yetecek kadar emek ve gayret! Bu kadarı meşru ve hatta lüzumlu; fakat ondan fazlası lüzumsuz ve üstelik zararlı görülür. Ortaçağ ahlakçısının dar ve mütevazı ölçüleri aşmak isteyen kazanç gayretinde aslında mutluluk anlamda hakiki yükseliş yolunu değil, bilakis sayısız dertlerin ve ızdırapların kaynağını elde etmeye çalıştığını ifade eder.

Ortaçağ insanı için en ideal tip olarak madde dünyasıyla devamlı temasların doğuracağı her türlü ihtiras taşkınlığından, hatta gelecek kaygısından uzak, iç alemine çekilmiş, telaşız ve rızkından emin bir insan tipi görülmektedir.

Ülgener farklı köklerden gelen ahlak telakkilerinin, renk ve menşee ayrılışlarına rağmen, aynı ölçüde – itidal ve vasatta- birleşmelerinin basit bir tesadüften ötürü olmadığını; belki hepsinin el birliği ile karşı koymaya ve devirmeye çalıştıkları hedefin aşağı yukarı aynı olmasından ileri geldiğini ifade eder. Her şeyden evvel, ilk göçebe devirlerden kalma büyük tip aile ile feodal yaşayışın ihtilatından doğan konak ve malikaneler, büyük merkezlerin boydan boya ihtişam ve debdebe hevesi üzerine kurulu cemiyet hayatı, ağalık ve efendilik şuuru, bol yaşama ve bol harcama hevesi, Kuran’a akseden tarafıyla “Kadınlardan, oğullardan, kantarlarla altın ve gümüşten, at ve davarlardan, ekinlerden” nasibini almak. Aynı emeller peşinde koşanların gücüyle, hile ve tuzaklarına göğüs germek; bitip tükenmeyen bu gayeler ve maksatlar uğruna, kaldırılabildiğinden fazla borç altına girmek. Ortaçağ

¹⁸⁰ Ülgener, Sabri F., İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası, Derin Yayınları, 2006, s. 83-84

ahlakının, aslı ve menşei ne olursa olsun, yıkmaya ve devirmeye çalıştığı hedef bundan başka bir şey değildir.¹⁸¹

Ülgener açısından aklı selimin normal ve tabii saydığı ölçülerden taşarak insanın maneviyatına hakim olacak bir maddesinin verdiği korku Ortaçağ ahlakçısını ideal hayatı, pek tabii olarak, kapalı ve dar ölçülü topluluklarda aramaya götürecekti. Bu topluluklar büyük konaklar ve malikaneler yerine küçük aile hayatı, büyük işletmeler yerine küçük aile ve köy işletmeleri, yahut basit esnaf işletmesi. İktisadi faaliyette ölçsüzlüğe düşmek korkusu, şuur altına sinmiş bir ürkeklik halinde o gün bugün, her türlü büyüme ve serpilmenin karşısına dikilmektedir. Ortalama ölçüyü aşmak endişesi, hemen büyük dinler tarihi ile beraberdir. Çiftlik ve umumiyetle büyük işletme, sahibini asıl gaye uğruna hizmetten – ibadetten – alıkoyduğu için, daima şüpheli gözle görülmüştür. Şu halde gerek dini, gerek pratik yönden tutulması gereken tek yol, kendi eliyle kazandığından başka bir şey olamazdı.

Burada biraz farklı düşünürsek. Ülgener'in gelişmeyi, büyümeyi engelleyen bir yapının topluma zarar verdiği şeklindeki yaklaşımı aslında çok sağlıklı olmadığı görülür. Toplumun faydasına olacak şekilde bireyin-şirketin sınırsız bir şekilde büyümesini desteklemenin ne kadar sağlıklı sonuçlar doğurduğu(!) günümüz kapitalist dünyasında kendini çok iyi göstermektedir. Yapının kendisini dengeleyeceğini ifade ederek girişimciyi her türlü rekabetin meşru olduğu bir dünyada, istedikleri manevraları yapmalarını sağlamak ve bunun sonucunda da arz-talep dengesinin sistemi koruyacağını söylemek günümüz tecrübeleri ile mümkün görülmemektedir. Nitekim Osmanlı İmparatorluğunun son dönemlerinde Avrupadaki teknolojiye yetişemeyen Osmanlı girişimcileri, gerekli önlemler alınmadığından çökme noktasına gelmiş ve İmparatorluğun çöküşünü hızlandırmıştır.

Ülgener, ölçsüzlük korkusunun yalnız büyük çiftliklere has olmadığını, ahlakçının zarar gördüğü büyüme en fazla ticaretle yaşandığından en fazla şüphe ve tereddüt buna yöneldiğini ifade eder. Kendini ve yakınlarını geçindirmeye yetecek “insafli” ticaret değil de, mal biriktirme ve yığma

¹⁸¹ Ülgener, Sabri F., İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası, Derin Yayınları, 2006, s.80-90

peşinde koşan açgözlü ve istismarcı ticaret eskiden beri en ağır eleştirilere hedef tutulmuştur. Kendisine ve ailesine yetecek kadar bir ticaretten daha fazlasına göz dikmenin şeytani vesvese sonucu olduğu kanısı vardır. Kanaat etmek her zaman için ulvi bir özellik olarak ön plana çıkmıştır.

1.2. Esnaf Terbiyesi ve Lonca Ahlakı

Büyük sufilerden çoğunun el işçiliği ile hayatını kazandığı düşünülürse din ve sanat şuurunun başlangıçtan beri birbirlerine bu derece yakınlık göstermelerinin sebebi kolayca anlaşılır. Aslında şehir medeniyetinin bir parçası olan Ortaçağ ahlakı, yine yüzde bir şehir müessesesi olan esnaf teşkilatına öz malı gibi gururla bakmakta, aslı ve nesebi belli olmayan gezginci tüccara ve sermayeciye karşı sanatkarı el üstünde tutmuştur.¹⁸²

Bu sebeple el işçiliği ani kazançların çok üstünde bir değere sahipti; hatta sahibini aza kanaate, sabıra ve tevekküle zorlamakla bir çeşit terbiye edici, nefis körletici fonksiyonu bulunuyordu. Ortaçağ boyunca kazanç imkanlarının çoğu –gündelik kısımete razı olmayarak sivrime ve zenginleşme peşinde koşanların hırsıyla- zorlu ve hileli yollara çevrilmiştir. Gasp ve yağma, riya, gömülü hazineler peşinde koşma veya altın bulmak ümidiyle ömür tüketme gibi ne olduğu bilinmeyen karanlık ve dolaşık kazanç yolları karşısında ahlakçı “kişinin sanatı hazinesidir.” diye dikkati daima mazbut bir iş ve sanat hayatına çekmekte şüphesiz haklı idi. El işçiliği, sahibini soygun ve vurgun peşinde koşturmayan, dilencilikle yüzünü yere getirmeyen, “vasat ve itidal” ölçüsüne en fazla yaklaşan ve o yüzden de en çok övülmeye hak kazanan geçinme tarzı olarak görülmüştür.¹⁸³

1.3. Durgun-Kapalı Sanat Kavrayışı

Ülgener’e göre ticaret ve genellikle kazanç faaliyeti, esasen el işçiliğinin mahiyeti gereği, dar ve basit ölçülü olmakla birlikte, lonca

¹⁸² Ülgener, Sabri F., İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası, Derin Yayınları, 2006, s. 94

¹⁸³ Ülgener, a.g.e., s.95

tatbikatında büsbütün sıkı kayıtlar altına konmuştur. Ahlakçıyı, önce nazari olarak, böyle bir endişeye sevk eden iç kaygıdır. Yerine göre dini kıymetlerle örtülü bir hayatın sükun ve huzurunda nasibini alabilmek, ancak kazanma ve çalışmayı günün belirli saatlerine sıkıştırmakla mümkün olabilirdi. Bunun için, iş başına ne kadar geç gidilir ve oradan ne kadar erken dönülürse o kadar hayırlı ve selametli bir yol tutulmuş olurdu. Maksat, esnafı belirlenen iş saatlerinden fazla çalışıp komşu kısmetini ayağına düşürmek gibi kirli ve zararlı bir rekabet yolundan uzak tutabilmektir. Sebep ister dini, ister ameli olsun, netice çalışma müddetinin kısılması şeklinde ortaya çıkmaktadır.

Ülgener açısından ortaçağın iş bölümü kazanç yollarını birbirinden mutlak surette çözüp ayıran, aralarından adeta su sızdırmayan kapalı bir çalışma tarzı olmaktan pek de ileri gitmemiştir. Sanat erbabı, alışılmış meslek çevresinden ve geleneklerinden kıl kadar ayrılmalarına göz yummayan bir taassupla ayrı ayrı ihtisas kollarına bölünmüş, her zümre kendi hücreleri içine kapatılmıştır. Sanatkar, babadan veya ustadan kalma sanat çerçevesi içinde gözlerini hayata açmıştır ve yine onun içinde kapayacaktır. Siyasi ve içtimai hayatta muhtelif zümreler nasıl ayrı ayrı sınıf ve tabakalar halinde bölünmüşlerse, iktisat hayatında da yine sınıf adıyla anılan meslek ve sanatları aşılmaz setlerle birbirlerinden ayrılmışlardır. Ülgener'e göre bu ayrılma, başka hiçbir fayda sağlamasa, sadece muhtelif sanat kolları arasında içtimai dirliği ve denkliliği korumak noktasından ehemmiyetli bir istikrar unsuru olarak dikkate alınmaya değer görülmüştür.¹⁸⁴

Ülgener, ortaçağın sanat anlayışının; kendine uygun bir sanat seçmek, fakat bir kere oraya ayak bastıktan sonra sabır ve teenni ile tam bir olgunluğa, kelimenin hakiki manasıyla sanatkarlığa ermek olduğunu ifade eder. Ortaçağ sanat anlayışında sanatkar ise, maddi ve manevi varlığı ile katıldığı, adeta ferdiyetini içinde erittiği sanatın şerefini her şeye üstün tutmakla mükelleftir.

Ortaçağ sanat anlayışında, her birinin ayırt edici vasıfları ve özellikleri gözden silinerek tek tipe ve tek kalıba uydurulmuş eşya üretimi, basit teknik

¹⁸⁴ Ülgener, Sabri F., İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası, Derin Yayınları, 2006, s. 97-98

seviyeye uymadıktan başka, sanatkar ruhuna da aykırı görülmüştür. Ortaya koyulan eser, yeni zamanların fabrika imalatında olduğu gibi, kişilikten ve ona has ince farklarından çözülmüş, tabir caizse işportalaştırılmış değildir. Üretilen mal, bilakis, kişiliğe o derece bağlı, onunla öylesine iç içe girmiştir ki, kendisi ile beraber sanatkar dehasının bir parçasını adeta kristalleşmiş şekilde yeryüzüne çıkardığını söylemekle hata edilmiş olmaz.¹⁸⁵

1.4. Osmanlı Dönemi Ortaçağ Zihniyetinde Görenek ve Otorite

Her sanatın ve kademenin kendine göre örf ve adetleri, merasimi, müşterek davranış ve yaşayış kaideleri vardır. Sanatkar, üst kademelere yükselmek için, bu müşterek kaidelere harfiyen riayet etmekle mükelleftir. İşte uzun asırların yığıp biriktirdiği örf ve adetler, usul ve kaideler, aynı zamanda dini – mistik kaynaklardan edindikleri telkin kuvvetiyle bir kat daha pekleştirilerek, ihatalı bir ahlak disiplininde, kısaca gelenekçilik diyebileceğimiz hayat ve meslek anlayışında toplu ifadelerini bulurlar.¹⁸⁶

Üretim tarzı ve tekniği noktasından: her türlü yeniliğe, değişmeye ve başkalaşmaya kapılarını sımsıkı kapamış bir üretim ameliyesi ve tekniği ile karşı karşıyayız. Sanat ve meslek adabı nesiller boyunca aynı kaldığı gibi, o usullerin tatbikine yarayan teknik araç ve ameliyelerde de “olagelmiş”den en küçük bir değişime göz yummak imkânsızdı. Esnaf ahlakı, geniş tasavvuf edebiyatı ile el birliği ederek, bu basit, deneyerek öğrenilmiş tekniği olduğu gibi muhafaza etmek yolunda hiçbir gayreti esirgememiştir. Bu durumda, babadan ve ustadan kalma usullerle yetinmeyip atadan kalma teknikleri bırakıp, yeni ve değişik usuller peşinde koşmanın boş bir zahmetten ve üstelik affedilmez bir bidatten başka bir şey olmadığı aşıkardır. Eşyanın renginde, biçiminde en küçük bir değişiklik, mesela kunduranın bir dikiş eksik veya fazla dikilmesi, yahut ne suretle olursa olsun “olagelmiş” ten farklı şekilde imalı onların derhal yeni icat ve eski olan saygı değer olanın yılması diye takibe uğramalarına, ve hemen hakkından gelinmeleri için arka arkaya

¹⁸⁵ Ülgener, Sabri F., İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası, Derin Yayınları, 2006, s.98-105

¹⁸⁶ Ülgener, a.g.e., s.106

hüküm ve ferman çıkarmaya yeterli sebepti. Üretim tarzına, vasıtalarına ve tekniğine meşruluk kazandıran, onların ancak pir ve usta elinden veya dilinde öylece sadır olmalarıdır. O sebeple, fütüvvet büyüklerinin – usta, kalfa veya “yol atası”nın- sözünden ve izinden dışarıya en küçük bir adım atmak en ağır bir bidat olarak damgalanmaya mahkumdur. Bir bidat ki, onu göze alanı eninde sonunda lanete çarpılmışçasına felaket ve musibete uğratmaktan hali kalmayacaktır; çünkü sanat hayatında her türlü uğursuzluğu sebebi usta sözünden dışarıya çıkmak olarak görülmüştür.¹⁸⁷

Üretim tarzı ve tekniği notasından görenekçilik, rütbe ve kademe itibarıyla alttan üste bağlılık ve teslimiyet olarak kendini gösterir. Biri mevcut olanı bilindiği ve belletildiği gibi muhafaza, diğeri onu öğretene hürmet ve riayette kusur gösterilmemesidir. Esasen sonuncusu olmadan ilkinin tasavvura bile imkan yoktur. Görenekçi, ampirik iş ve üretim tarzı bu suretle sıkı bir disiplin ve otorite nizamı ile baskı altına alındıktan sonradır ki, hakikat haline gelmiş ve tamamlanmış olmaktadır. Otorite ve hiyerarşi. İkisi de, denebilir ki, Ortaçağ hayatının ve içtimai düzeninin vazgeçilmez şartlarından ve temellerindendir. Araya vasıta (şeyh, mürşit) koymadan hakka ve hakikatte varmak tarikat ahlakınca ne kadar imkansızsa, pir ve ustaya bağlanmadan sanatta olgunluğa ermek de o kadar imkansızdır. Bunun içindir ki, sanat ve meslekler de tıpkı tarikatlar gibi alttan üste muntazam bir mertebeler silsilesi halinde kurulmuş ve tertiplenmiştir.¹⁸⁸

Çırak, Kalfa ve usta; bu kademeler arasındaki fark yeni zamanların iş hayatında olduğu gibi bir sınıf ayrılığı değil, bilakis aynı yol üstünde yaşama ve tecrübeye göre tertiplenmiş birer merhale farkından ibarettir. Mutlaka bu aşamalardan geçerek son merhaleye varılması gerekmektedir. Bu merhaleler esnasında hakkını vermek, bir sonraki aşamaya geçmeyi hak etmek gerekmektedir. Bu ilişki tıpkı bir ailenin kendi içinde yerleşmiş disiplinini barındırır. Az tecrübeli olanın, tecrübesi fazla olana saygısının hiçbir zaman azalmaması ve belli bir disiplin içinde yürütülmesi gerekmektedir.

¹⁸⁷ Ülgener, Sabri F., İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası, Derin Yayınları, 2006, s.107

¹⁸⁸ Ülgener, a.g.e., s. 107-108

Ortaçağın diğer müesseseleri gibi esnaf teşkilatı da kendilerine dini kıymetlerin derinliğinde dayanak noktaları arayıp bulmak ve sözü geçen mertebeler silsilesine dini bir renk ve hüviyet kazandırmak suretiyle topluluğunu asırlarca koruyabilmiştir.

Her sanat, alttan üste doğru bütün kademeleri birbirine zincirleme bağlanmış, kendi içine çekilmiş, kapalı ve disiplinli bir topluluk manzarası göstermektedir. Zanaat, Ortaçağ esnafınca, bu kapalı zümrelere ait bir sırdır. Ve nesilden nesile yine bir sır olarak devamlı, ihtimamlı bir bakımla nakledilir. Bunun için de kendinden yetişme olmayıp bir müddet bir usta yanında hizmet eyleyerek sanatın esrarını öğrenmek şarttır. Ustalık ve maharet bu suretle “sır” perdesini açıp oraya girebilenlere nasip olur; fakat bir kere ayak bastıktan sonra da perdeyi dışarıya doğru tekrar sımsıkı kapamak gerekir. Bu kapanış, Ortaçağ sonlarına gelir ve geçim imkanları daraldıkça büsbütün sert bir sanat kıskançlığı halinde esnaf şuuruna yerleşip sinmiş olacaktır. Meslek hayatında “sır” tutmayı haklı çıkaracak gerekli sebepler de eksik değildir. Sanat, yorucu bir terbiye neticesinde, kamil kimseler elinde değer ve mana kazanabileceği için onu ehliyesiz ellere vermek bağışlanmaz bir suç, hatta düpedüz zulüm sayılmıştır.¹⁸⁹

Sanat ve marifet hiçbir zaman akıl ve zekayı işleterek öğrenilmez; ancak onları dışarıya doğru kalın bir perde arkasında saklayan pir ve üstadın önünde hizmet kemeri kuşanmak ve uzun yıllar emrinde çalışmakla elde edilir.

Ülgener şahsi irade ve teşebbüsün bu derece arkaya atılmış olması sadece fütüvvet ve tarikat ahlakını alakalandırmakla kalsa idi bu kadar önem vermeye gerek kalmayabilirdi. İşin boyutunun o kadarla kalmadığını, aynı hali duraksamadan bütün bir cemiyet ahlakına mal edebileceğini; bir devrin ve muhitin insanı, kısaca Ortaçağ insanına mal edilebileceğini söyler. Ayrıca Ülgener her türlü reaksiyon kabiliyetini kaybetmiş, daima boyun vermeye alıştırılmış bir alt tabaka karşısında bulunduğumuzu, teslimlik ve namuradlık yolundaki öğütlerle yalnız tarikat ve esnaf teşekküllerinin alt kademeleri değil,

¹⁸⁹ Ülgener, Sabri F., İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası, Derin Yayınları, 2006, s. 110-112

aynı zamanda manevi nüfuz ve iktidar sahiplerinin diledikleri tarzda kolayca işleyip yoğuracakları bol, uysal bir insan malzemesi hazırlanmış ve önlerine serilmiş bulunduğunu ifade eder.

Ülgener şu gerçeği göz ardı etmememiz gerektiğini ifade eder. Ülgener lonca ahlakı ve siyaseti, tahakkukuna çalışıldığı iddia ve gerekleri ile, hiçbir zaman dar bir zümre ahlakı gibi kalmamış, belki geniş ve umumi bir fikir bütününe –Ortaçağ ahlakının- kalıpları içine ustalıkla yerleştirilmiş ve sindirilmiştir. Dayandığı prensipler, mesela durgun-kapalı sanat kavrayışı ve onu tamamlayan ikinci kaide: görenekçilik, ağır ve atıl hayat görüşünün devamından ve belki esnaf şuurunda inikâsından başka şeyler olmadığını ifade eder.

Farklı zümrelerin ve sınıfların ahlak anlayışlarında elbette derin farklar ve ayrılışlar vardır; fakat bu farklar olsa olsa o anlayışların kaynağında ve nedenlerinde aranabilir; varmak istedikleri netice ise aslında hepsinde birdir. Ortaçağ ahlakı işte fikrimizce bu yönden, yani netice ortaklığından dolayı bütünlük vasfına hak kazanmış olabilir.

Ortaçağ ahlakının özelliklerinin farklı zümre ve sınıflarda da karşımıza çıkmasının, onlarla aynı kaynaktan beslendiği anlamına gelmeyecektir. Farklı bir din ve geleneksel yaşamdan kaynaklanan bu özelliklerin sonuçta birbirine benzer toplumları oluşturduğu aşikardır. Bu toplumları etkileyen kavramları biraz açmaya çalışırsak;¹⁹⁰

Kanaatkarlık : gelecek günlerin rızkı için tasalanmayı yeren, her günün kısmetini değişmez ve şaşmaz bir alın yazısıyla hemen kapısı önünde hazır sayan bu sakin ve müsterih hayat anlayışı muhtelif zümre ve sınıflarda karşımıza çıkmakla beraber, nedenleri ve hareket noktaları çok farklı olabilmektedir. Bir yanda din ve tasavvuf ahlakı; dayandığı neden, ibadete ve ahret hizmetine bol vakit ayırmak olmakla birlikte, öte yanda, saray ve vezir konaklarının hadsiz hesapsız nimetlerinden aldığı iç genişliği ile rızk için telaşlanmayı lüzumsuz bir külfet sayan anlayış.

¹⁹⁰ Ülgener, Sabri F., İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası, Derin Yayınları, 2006, s. 115-118

Ancak güttüğü gaye; kismetinden emin bir kayıtsızlık içinde ömür sürmek .

Geleneğe bağlılıkta da dikkatimizden kaçmayacaktır. Hareket noktası burada da ayrı sınıf ve zümrelere göre fark eder; hatta aynı zümre içinde asırdan asra değişmiş olabilir. İlk tarikat ahlakına bakarsak: Geleneğe riayet burada daha ziyade dini bir cezbeden ve onun doğurduğu cemaat ruhundan kuvvet almış görünmektedir.¹⁹¹

Gelenek iddiasına aynı satırlar zarfında fütüvvetlerin ve arkasından esnaf loncalarının da sım sıkı sarıldıklarını biliyoruz. Fütüvvetler, bir çok hususlarda olduğu gibi burada da tarikatlarla aynı gaye peşindedir. İkisinde de yarı dini, yarı hamasi bir cezbenin maziden alıp kutsallaştırdığı kıymetler ön plandadır. Fakat asırlar geçtikçe gelenekçiliğin kaynağı da bir hayli değişmiş olmaktadır.

İlk defa dini, siyasi çalkantılarla dolu bir atmosfer gerginliğinin yarattığı cemaat ruhu yerine bu sefer, o gerginliğin nispeten yatıştığı asırlarda, iktisadi rekabet kaygısı geçiyor. Maksat, iş hayatının kurulu düzenini ve ahengini, bir nevi türedi nazarıyla bakılan gezgin esnafa ve yeniçeri ve benzeri sınıflara karşı korumak ve sanat erbabına alışık oldukları geçim imkanlarını sağlamaktır. Bu suretle, tatbikatta geleneğe itibar kazandıran yön derin ve samimi bir cemaat ruhundan ayrılarak daha ziyade sanat kıskançlığı ve hatta hasisliği halini almış bulunmaktadır.

Ülgener ayrıca yönetimde İktidar ve mevkiini dışarıya ve bilhassa aşağıya doğru tıkamanın yolu herkesin bulunduğu yerde kalması, hal ve mevkiinden hoşnut görünmesi şartıyla gerçekleşebilirdi. Bu yönüyle incelenince, üstten alta kanaatkarlık ve teslimlik yolunda yapılan telkinlerin manasının kendiliğinden ortaya çıkacağını ifade eder.¹⁹²

¹⁹¹ Ülgener, Sabri F., İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası, Derin Yayınları, 2006, s. 120

¹⁹² Ülgener, a.g.e., s. 117-120

1.5. Osmanlı Dönemi Ortaçağ Zihniyetinde Temel Kıymetler Ve İdealler

Ülgener'e göre ortaçağın hayat anlayışı prekapitalist devirlerde mutad olduğu gibi, manasını ve hedefini henüz maddeleşmemiş bir dünya görüşü etrafına sıralanmakta bulunduğunu ifade eder. Ülgener'in burada maddeleşmemişten kastı, gündelik hayatın her türlü hareket ve faaliyet şekillerini iktisadi düşünceden gayrı nedenlere göre ayarlanmış görmek isteyen bir cemiyet anlayışı olarak düşünebiliriz. Bu nedenler yerine ve sırasına göre değişir fakat hepsi de, iktisadi düşünceye ve onun icaplarına sırtını çevirmek noktasında birleşirler. Ülgener Sosyal hayatın üst ve alt tabakalarına ayrı ayrı bakılsın; hepsinin hayatın renkli tarafını kuru iktisadi tartışmalar üstünde tutan bir görüş ve anlayış etrafına sıralandıkları görüleceğini ifade eder.¹⁹³

Ülgener, asırlardan beri devam edip gelen ağalık ve efendilik şuurunun bu tabaka arsında hayat ve cemiyet anlayışını gündelik iktisadi kaygıların dışına ve uzağına taşırdığına şüphe olmadığını, ancak bundan üst tabakanın maddi endişelerden uzak bir hayat sürmediğini, bilakis, servetin ve hele altın tutkusunun bu tabakalardan ne kadar büyük bir rol oynadığını ifade eder. Ancak mal ve servete düşkünlüğün hakiki nedeni olarak, mutad iktisadi faaliyetlerden biri ile zenginleşmek, sermayesini ve onun getirdiği geliri arttırmak olmadığını söyler. Ancak Ülgener'e göre nüfus ve iktidar sahiplerini oldum olası mal ve servet peşinde koşturan nedenleri alelade kâr ve rantabilite ölçüsünden büsbütün başka maksatlarda aramamız gerektiğini söyler.¹⁹⁴

Ülgener'in burada sıklıkla ifade ettiği alt tabaka-üst tabaka kavramları aslında Osmanlı gerçekliğinde varlığını sürdürmekle beraber Ortaçağ Avrupasındaki sınıfsal yapıdan hiçbir ilgisi olmadığını biliyoruz. Sanki alt tabaka insanları ile üst tabaka veya orta tabaka insanları şeklinde bir sınıfın resmi olarak bulunduğu söylenemez. Coğrafi, siyasi, ve dini yapıya bağlı olarak bazı insanların diğer insanlardan farklı imtiyazlara sahip olması

¹⁹³ Ülgener, Sabri F., İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası, Derin Yayınları, 2006, s.60

¹⁹⁴ Ülgener, a.g.e., s. 61

mümkün olmuştur. Ancak bu insanların sahip oldukları imtiyazları kaybedemeyecekleri anlamına da gelmemektedir. Bu nedenle oluşan bu yapı doğal bir yapı olmakla birlikte, bunun daha sonraki nesillere bu şekilde aktarmak mümkün olmamıştır. Toplumun sahip olduğu değerler buna izin vermemiştir.

Ülgener bunların yerine göre, siyasi hayatta paye ve itibar sahibi olmak, debdebe ve saltanat sürmek, unvan ve asalet satmak, “nam ve nişan” peşinde başkalarıyla yarışmak vs. hepsi de feodal cemiyet düzeninin asırlarca üstüne yağılıp biriktirdiği ağalık ve efendilik şuurunun dışarıya vuran yansımaları olarak görmektedir. Mal ve para bu şuurun icaplarına, bilhassa paye asalet ve gösteriş teminine vasıta oldukları nispette değerlidir; yoksa böyle bir üstün gayenin emrinde olmaksızın, kendi cevherlerinde herhangi bir kıymete sahip oldukları düşünülemez. Bir asilzade elini paraya sürerse, bu ancak bir haceti karşılamak (mesela saray ve konak hayatının zaruri ihtiyaçlarına harcamak) yahut bir musibeti savmak için olabilir. Sadece kâr temini için sarf edilen gayretler hiçbir zaman asil ve saygı değer sayılamazdı.

Ülgener ayrıca orta tabakayı (özellikle ticaret ve sanat erbabını) dahi uzun zaman iktisadi – rasyonel olmayan bir takım kıymet ve idealler etrafına sıralanmış görür.¹⁹⁵

Tüccar örneğinden hareketle Ülgener bir karşılaştırma yapar ve bugün ile ortaçağ tüccarı arasındaki farkı göstermeye çalışır. Ülgener’e göre bugün rasyonel bir ticaret işletmesine en fazla yakıştırdığımız vasıflar, mesela dakik bir hesap ve defter tutma alışkanlığı, normal bir kapital yatırımın ve işletmesinin vereceği kâr şanslarını hesaba katarak faaliyetlerini ayarlamak alışkanlığı vs. bütün bunlar ilk tüccar filolarını ve kervanlarını donatanların hakiki nedenleri ve kaygıları karşısında ne kadar sönük kalır. Macera hevesi, ayak basılamamış memleketler görmek, umulmadık servetlere kavuşmak merakı, hatta sırası gelince vurgun ve baskın arzusu bunlar ortaçağın unsurları olarak karşımıza çıkmıştır.¹⁹⁶

¹⁹⁵ Ülgener, Sabri F., İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası, Derin Yayınları, 2006, s.62

¹⁹⁶ Ülgener, a.g.e., s.63-64

Ancak Ülgener'in anlatmak istediği bu “iktisat dışı” karakter, iktisadi zümrenin ve teşkilatın belki hiçbir kolunda esnafta ve özellikle “ahiler” da olduğu kadar dikkatimizi çekmediğidir. Ahiler, bilindiği gibi bir sanat ve meslek topluluğu olmakla beraber, asıl iktisadi vasıflardan ziyade renk dini, içtimai, politik kıymetleri nefsinde toplayıp bir araya getirmekle kendilerini tanıtmışlardır. Şu bir gerçek ki, dış muhitin türlü sarsıntıları, fırtınaları arasında sanat erbabı sınıksı birleşip kendi aralarında kapalı bir “cemaat” dünyası vücuda getirmekle varlıklarını koruyabilirlerdir. Bu hal yalnız esnaf topluluklarına has bir özellik değildi. Fütüvvetler yanında tarikatların da aynı suretle kapanma ve cemaatleşme ihtiyacından doğduklarını biliyoruz. Bu idealler, umumiyetle kapalı ve disiplinli bir topluluk ruhunun taşıdığı kıymetlerdir. Yerine göre birbirini kollamak ve yardımlaşmak, dış tehlikeye karşı –bazen cengaverlik ve bahadırılık derecesine varan- bir topluluk gayretiyle beraberce savunmak, kendilerine sığınanlara, başka bir dinden ve topluluktan olsa bile kapılarını açmak vs. hepside alelade iktisadi – hesapçı mülahazalardan çok daha derinlere sarkan ruh ve zihniyetin tezahürleridir. Ülgener, bu ve benzerlerinin, esnaf şuurunda ne kadar derinleştiğini anlamak için yine ahi teşkilatından daha iyi bir örnek olmadığını söyler¹⁹⁷.

Ahilik, 12 ve 13. asırların harp, isyan ve istila dalgaları arasında sanat erbabı için dinlendirici, huzur ve emniyet verici bir ocak başından başka bir şey değildi. Bu sebeple ahi zaviyelerine dar ve gerçek manasıyla birer iktisadi teşekkülden ziyade, fertleri arasında sıcak ve samimi bir topluluk ruhunun tecessüm ettiği – tabir caizse kristalleştiği- müesseseler nazarıyla bakmak daha doğru olur. Asıl iktisadi fonksiyonlar bu kabil sosyal duyguların o derece gerisinde kalmış, öylesine küçülmüşlerdir ki, ahi teşkilatının gerçekten bir sanat ve meslek topluluğu olduklarına akıl erdirmek bile zordur.

Özellikle merkezi otoritenin kurulmadığı veya işlemekten aciz kaldığı asırlarda esnaf teşkilatı bu beli kılıklı ve “eli bayraklı” karakterini olanca şiddetle muhafaza etmiştir. Bu karakteri, daha umumi bir tabirle, siyasi – politik diye vasıflandırırsak, işin aslına biraz daha yaklaşmış oluruz. Siyaset,

¹⁹⁷ Ülgener, Sabri F., İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası, Derin Yayınları, 2006, s.60-63

denebilir ki, Ahiliğin ruhuna işlemiş ve sinmiştir. Zaten , İlk ve Ortaçağ şehirlerinin çoğunda ehemmiyetli bir yer tutan politik yüzünün esnaf teşkilatına da örnek tutulması ve fırsat düştükçe “sanat ve kılıç ittiadı” şeklinde kendini açığa vurması kadar tabii bir şey olamaz.

Öyle olduğu içindir ki, esnafın öteden beri toplu olarak yaşadığı han ve emsali yerler çok defa muhkem, kapalı birer kal’a manzarasını göstermişlerdir: "Her gece ba'del'ışa tabilları çalınıp kapıları sed olunur. Taşrada kalan giremez; giren merd, ehli derd olsa da çıkamaz. Sabah olunca kapısı açılıp herkes kârına dükkanına gider, işleriyle meşgul olur, mazbut yerlerdir."¹⁹⁸

Ortaçağın toplum hayatı, iktisadi faaliyete en fazla bağlı olmaları gereken sanat ve ticaret erbabı da dahil olmak üzere, kıymet ölçülerini henüz maddeleşmemiş bir dünya görüşünden alıyor. Bu görüş bir tabakadan diğerine geçtikçe, az çok derin farlar gösterir; fakat hepsi de “meta – ekonomik” bir düşünce temeline dayalı kalmakta birleşir. Bu temel düşünceyi bir cümle ile özetleyebiliriz. Maddenin ve maddi hayatın gerekleri dışında kalabilmek! şimdi, Ortaçağ ahlakı gibi zaten dünya kayıtlarıyla azami ölçüde ilişiksiz kalmak isteyen kapalı, pasif bir düşünce tarzı için bundan daha mülayim bir düşünce tasavvur edilemezdi.¹⁹⁹

1.6. Osmanlı Dönemi Ortaçağ Zihniyetinde Kapanma Ve Ahlakileşme

Ülgener toplumsal hayatın asırlık geleneklerle ve alışkanlıklarla “verdiği” kıymet anlayışı halk ruhiyatına bütün derinliğiyle saplandığı için hoşla gitmese bile hafızadan silinip yerine başka değerde ideallerin koyulmasının kolay olamayacağını söyler. Öncelikli yapılacak işin, özellikle, klişeleşmiş tabirleri aynen koruyarak etrafında geniş daireler çizmek ve kelimeyi, belki maddesini örselemeden, değişik manalara çekip yormaktan ibaret kalır. Bu takdirde, mevcut kelime kalıpları içine bir müddet sonra ahlak normlarının zoruyla eskisinden büsbütün farklı manaların doldurulduğu gözden

¹⁹⁸ Evliya Çelebi, Seyahatname, Çev. Mümin Çevik, Üçdal Neşriyat 1986, cilt II. S. 189

¹⁹⁹ Ülgener, Sabri F., İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası, Derin Yayınları, 2006, s.69

kaçmayacağını, İlk defa içtimai-hayati kaynaklardan doğan kıymet ve ideallerin, din ve tasavvuf dünyasına aktarıldıkça kelime yapısı aynı kaldığı halde asıllarındaki renk ve ışık bolluğunu kaybederek kuru, renksiz bir dogmatizme, kapalı bir tevekkül felsefesine çevrildiğini görmekteyiz.

Ülgener bunun için “insan-ı kamil” kavramını örnek gösterir. Ahlak sistemlerinin eskiden beri kullanılan bir kavram olup manası ve gayesi açıktır. Ülgener bilinen bir hayat anlayışını halk ruhiyatına daha kolay sindirilir hale getirmek için o anlayışı mevhum bir insanın şahsında tecessüm ettirmenin ilk devirlerden beri itiyat haline geldiğini söyler. Her çağın dünya görüşü ile beraber doğal olarak ideal insan ölçüsü de değişir. Ortaçağın ilk asırları, kıymet yapısı ile henüz tevekkülün ve itikafın uzağındadır. Nitekim, kamil insan değme kimsenin hakkından gelemeyeceği bir el açıklığını ve yürek pekliliğini nefsinde toplamış insan demektir

Görülüyor ki, dini-tasavvufi kaynaklara geçtikçe “insanı kamil” in çehresinde mütevekkil, münzevi bir insanın dış aleme küskün, soluk ve silik çehresi geçmektedir. Kamil insan, artık ilk edebi kaynaklarda sık sık karşımıza çıkan, tuttuğunu koparan insan değil, sadece kendi huzur ve sükunu içine gömülmüş bir zahid, yahut dünya ve ahiret umurunda olmayan bir “rind” den ibaret olduğu görülür.

Ülgener açısından, hangi yönden bakılsa, kökleri gerçek hayatın derinliğinde saklı olan kıymetlerin ve ideallerin yerini bu dünya ötesine çevrili kıymetlere (tevekkül ve inzivaya) bıraktıkları dikkatimizden kaçmıyor. Belirtmek istenen kıymet değişimlerinin manası ve istikameti bundan başka bir şey olmadığıdır.

Ancak, bu değişimler kolay ve çabuk elde edilmiş şeyler değildir. Bilakis, kıymet dönüşümlerinde daima olduğu gibi, uzun bir zamanı kaplamış ve bir çok karışıklıklarla beraber yürümüştür. O nedenledir ki, 12 ve 13. asır kaynaklarında bu ağır mesafenin iki ucuna ait kıymet unsurlarını yan yana görmek mümkündür.²⁰⁰

²⁰⁰ Ülgener, Sabri F., İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası, Derin Yayınları, 2006, s. 74-75

Bu çerçevede Ülgener'e göre, devrin tasavvufa uymayan kıymetlerini söküp yerine yenilerini koyamadıkça, tasavvuf ehli için tutulacak tek yol o kıymetlerin halk ruhiyatında kökleşmiş örneklerini bir müddet daha kalıp halinde, fakat farklı manalarda sürüp götürmekten başka bir şey olamaz.

Bunun aslında Ülgener açısından iyi bir öneri olduğu düşünülebilir. Ancak bunun ne kadar gerçekleştirilebildiği konusu ise tartışmalıdır. İçi farklı bir şekilde doldurulmuş bir kavramı alacaksınız ve bu kavramı esas anlamı ile doldurduktan sonra topluma bunu yerleştireceksiniz. Biz burada aslında toplumu var eden kavramlardan bahsediyoruz. Emek, para, kazanç, helal, haram, hak, haksızlık vb. gibi. Bu gibi kavramların doğru anlamları ile birlikte aynı topluma yeniden öğretmeye çalışmak aslında toplumu ayakta tutan yapıya dinamit yerleştirmekten başka bir anlam ifade etmemektedir. İmkansız değil ancak gerçekleşmesi belki asırlar alabilecek bir olgudan söz etmekteyiz.

Sosyal hayatın topluluk ruhundan, türlü gelenek ve alışkanlıklarından doğan sade, gösterişsiz kıymet yapısı üzerine yer yer dini mistik ibare ve timsallerle örülü bir ahlak binası kurulmak ve yükselmek üzeredir. Bu bina, tek renkli değildir. Bir köşesine bakınca, tasavvufi-mistik renkleri daha koyu; başka bir yandan şer'i, skolastik ifade tonu daha kuvvetli; bazen da rind'lik temayülleri daha belirgin; her cepheden görünüşü farklı. Fakat bu renk alacılığı bir uyumsuzluk anlamına gelmez. Değişik renklerin birbirlerini birçok yönden tamamladıkları bilinen bir gerçektir. ²⁰¹

2. OSMANLI İMPARATORLUĞU ÇÖZÜLME DEVRİ ZİHNİYETİ

Ülgener'e göre kapitalizm öncesinin dünya nimetlerine düşkünlüğü, kapitalizmdekinden daha azdı denemez bu hevesin, ne var ki, belli bir seviyeden üste ve yukarı, kendine normal üretim çerçevesi dışında tatmin yolları aradığını biliyoruz. Kazanma ve zenginleşme gayreti boşa ve normal olmayan yollara akıp taşıdığı sürece içerde üretimin basık çarşı ölçüleri ötesinde göze görünür bir cesamet kazanmış olacağı beklenemezdi.

²⁰¹ Ülgener, Sabri F., İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası, Derin Yayınları, 2006, s.70-76

Burada kapitalizm öncesinde de kazanma hırsının en az kapitalizm dönemi kadar olduğunu ifade ederken, önceki dönemde bu hırsı dizginleyecek sosyal ve siyasal bir yapının bulunduğunu ve bu hırsı dizginlediğini ifade etmektedir. Kapitalizm döneminde de bırakınız yapsınlar felsefesi hakim olduğundan daha önce var olan yapı gün yüzüne çıkmış oluyordu.

Görüldüğü üzere, başını başka taraflara çekip gitmiş bir kazanç gayreti ile onun kenarından köşesinden sürünme fırsatı bulamadan boşa bıraktığı – normal üretim kesiminde- ağır, durgun akışın asırlar boyu yan yana yürümüş olmasına şaşmamak lazımdır.

Bu çerçevede kapitalizm öncesi dönemi kapitalizmden ayırt eden çizgiyi de tam bu noktaya getirip bağlayabiliriz: Ülgener farkın, kazanma ve zenginleşme hevesinin birinde yoklu öbüründe varlığında değil, onun iki tarafta da varlığı ile beraber tatmin açısından birinde normal iktisadi faaliyete yönelişi ve oraya getirdiği hızla beraber öbüründe kendine o faaliyet dışında çıkış yolları arayıp bulduğu için iktisat dünyasında bıraktığı boşluk ve durgunlukta aranması gerektiğini söyler. Kapitalizmin dinamizmine ve akış hızına karşılık kapitalizm-öncesinin nüfus kütüğüne kayıtlı başlıca sıfatını (eşkalini) bu akış ağırlığında aramak yanlış olmayacaktır.

Aynı zamanda bu ağırlığın, diğer taraftan, toprak düzeninin ve toprağa dayalı bir yaşama biçiminin ürünü olduğu, onunla beraber düşüp kalktığı unutulmamalıdır: büyük aile ve konak; sürü ile evlat ve ayal, görünüş ve gösteriş, asıl ve nesep. Hepsi de ağalık şuuru etrafında çevrelenmiş değerler ki günümüze veya en yakın geçmişe kadar uzanıp gelmişlerdir. Toprak, uzun zaman hiç değilse modern teknolojinin hizmetine girinceye kadara bütün bu değerler zinciri ile ağır, külfetli bir akıma zemin olmakta devam etmiştir. Ülgener, mevsime, yağız ve iklim şartlarına bağlılık, canlı cansız üretim araçlarının(davar, kağrı) yavaşlığı her şeyi ağırlıktan alan kaderci bir teslimiyetin, hatta kas ve adale katılığına varan bir hareketsizliğin başta gelen sebepleri olarak görmüştür. Ayrıca toprak her türlü üretimin uzun süre cevher ve ham madde yatağı olduğu gibi, üretilen ve kazanılanın da başı sıkıştıkça sığındığı emanet ve güvenlik bucağı rolünü eksiksizce yerine getirmiştir.

Tarihin değişmez kaderi olmalı: tadım ve doyumluk üstünde şöyle böyle ele gelir bir cesamet kazanan her varlık göze gelmemenin yolunu toprağın üstünden altına sığınmakta bulmuştur. Evet, sermayenin yerinde kalması... bunun sırrı ve anahtarı maddenin açıkta göz göre göre işleyip dönüşünde değil, toprağın altına iniş ve gizlenişinde yatar. Bununla, bir bakıma, ortaçağ ve özellikle çözülme devri insanımızın karakter çizgilerinden birine dokunduğumuz gözden kaçmamış olacaktır: hal ve tavrı ile toprağa bağlı, mal varlığı ile toprağa dayalı bir insan portresi karşımıza çıkmaktadır.²⁰²

Ülgener, ortaçağ sonu ve özellikle çözülme devri zihniyeti nasıl bir çehre ile karşımıza çıktığının tartışılması ve bu zihniyetin soyut ahlak düsturlarına sığmayan, onların dar çerçevesinden taşan gerçek karakteri hangi noktalarda olduğunun tartışır.

Bu bağlamda Ülgener açısından ortaçağ ahlakının her şeyi tek ve muayyen bir nizam içinde tertiplenmiş görmek isteyen normlarıyla Ortaçağ sonunun gerçeği arasında tam bir ahenk aranamaz; bilakis aralarında, zemin ve zamana göre, az çok derin ayrılışların mevcudiyetini şimdiden hesaba katmamız gerektiğini ifade eder.

Ortaçağdan yeni zamanlara çıkarken eskisinin katılaşmış, donmuş ahlak nizamıyla yenisinin dinamik zihniyeti bir çok noktalarda derin tezatlar içine düşmüştür. asırlardan beri övüp durduğu kanaatkarlık ve ananecilik karşısında sert bir irkilişle baş kaldıran zihniyet, hayatın gayesini tevekkül ve inziva yerine kazanma ve çalışmada arayan, her günkü hareket ve faaliyet düsturlarını üstün bir otoriteden değil, kendi zeka ve mantığından alan iş adamı zihniyeti varolmuştur.

Ancak Ülgener'e göre, tarihin akışı, geç ve güç de olsa, hesaplı ve temkinli bir kâr ve teşebbüs zihniyetine doğrudur.

Kapitalist dünyanın insanları Ortaçağdan beri zihniyet, ahlak ve sanat dünyasındaki akislerine bakıp da, maddi ihtiraslardan bütün bütün boşalmış, kanaatkar bir hayat anlayışı ile yaşamanın kendilerini tatmin edemeyeceklerini görmüş ve kazanç hevesinin gerçekten gündelik ihtiyaçları

²⁰² Ülgener, Sabri F., Zihniyet, Aydınlar ve İzm'ler, Derin Yayınları, 2006, s.70

karşılamaya yetecek dar bir çerçeveye sığdırılamayacağını düşünmüşlerdir.²⁰³

2.1. Çözülme Devri Serveti: Aslı, Kökeni Ve Dağılma Sebepleri

Osmanlı imparatorluğunda servet yığılması yaşanmıştır. Ancak bu servet biriktirme çok ender görülmekle birlikte teşebbüs zihniyeti sonucu oluşmamıştır. Kazanç hırsı bulunanlar bulunduğu toplumun kabullendiği metodlar aracılığı ile bu kazançları elde etmişlerdir.

Ülgener açısından da tarihte gözle görünür bir servet yığının ancak kapitalizmle beraber doğduğunu zannetmek büyük bir hata olduğunu ifade eder. Ortaçağ boyunca ve hatta bizde o çağı çözülme devrine götüren asırlar esnasında gerek hususi şahıslar, gerek resmi eşhas elinde muazzam servetlerin birikmiş olduğu bir gerçektir. O halde kâr ve teşebbüs zihniyeti olmadan bunca servetin birikmiş olması için büsbütün başka sebepler aramak lazım gelir. Fakat, aynı nesil içinde, silinip kaybolması da doğu ortaçağının özelliklerinden biridir.²⁰⁴

Bu bağlamda Ülgener dış ve iç ticaretin, esnaflığın getirdiği kazançlar hariç, büyük bir kısım servetin devamlı ve hesaplı bir emek mahsulü olduğunu iddia etmek çok zordur. Servet her şeyden evvel politik bir kategori olduğuna göre; gelir bölünmesinde gündelik gelir sınırını aşan bir pay sahibi olabilmenin en emin ve kestirme yolu üst kademelerden birine çıkmak, yahut daha kolayı oradakilere bağlamaktır.²⁰⁵

Ülgener çözülme devrinin başından sonuna kadar gördüğü durum: hususi veya resmi ellerde biriken servet, ne şekilde olursa olsun bir kere kazanıldıktan sonra, düzgün bir işletme çerçevesinde az çok düzenli aralıklarla kendi kendini yenileyen bir gelir ve üretim kaynağı olmaktan uzaktır ve gittikçe uzaklaşmaktadır. Şimdiki gibi devamlı değil ancak, tek hamlede elde edilen servet, zorlu bir müdahale ile daha başlangıçta veya yan

²⁰³ Ülgener, Sabri F., İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası, Derin yayınları 2006, s.120

²⁰⁴ Ülgener, a.g.e., 228

²⁰⁵ Ülgener, a.g.e. s.229,230

yolda imha edilmedikçe, zevk ve huzur içinde azar azar, fakat yine bir defada tüketilecek bir istihlak fonundan ibarettir. Bu hal asırlarca devam ettiği içindir ki, mal ve para kazanıldıktan kısa bir zaman sonra elde avuçta bir fazlalık, hatta göze görünür bir iz bırakmadan ömrünü tamamlamış, tekrar geldiği yere, tarihin karanlığına gömülüp gitmiştir. Doğuda, örselenmeden yıllara devam edecek ve nesilden nesle aktarıldıkça miktarı artacak bir servet yığınının bir türlü elle yoklanır hale gelememesi en başta belirttiğimiz konular ile ilgilidir. Çözülme devri serveti, öyle anlaşılıyor ki, elde edilmesi gibi tüketilmesi de hiçbir zaman tipik bir tekrarlama göstermeyen olaydan olaya değişik şekiller ile daima bir defaya münhasır kalan tarihi – ferdi bir kategori olmaktan ileri varmamıştır.²⁰⁶

Ülgener Çözülme devri zengini üzerine bir tip denemesi yaparak özelliklerini şöyle ifade etmiştir; zihniyet toprağa dayalı, maddesi toprak altına gömülü olarak görmüştür. Batıda ise Ortaçağ sonundan beri görünmeye başlayan zengin tipinin tam aksi; orada, bilakis zihniyeti “toprak dışı” kıymetlere dayalı, maddesi toprak üstüne sıralı bir zengin ile karşı karşıyayız.

Ülgener, çözülme devri servetinin ve onunla elde edilen hazzın bir defaya mahsus olduğu, bu ortaçağ insanının kıymet ideallerinden birine bizi götürür; hoşluk ve rahatlık. Gerçekten ister aristokrat sınıf, ister ticaret ve sanat erbabı, isterse diğer sınıflar dikkate alınsın, hepsinin dünyaya bakış tarzını bu noktaya bağlayabiliriz.

Eğer harcama taraftarı değilse diğer bir özellik ön plana çıkacaktır. Ülgener’in deyimiyle Hasislik. Kendinin ve yakınlarının menfaat çevresini aşan hususlarda mümkün olduğu kadar tutumlu ve eli sıkı davranmak. İki ayrı tiplere. Ancak her ikisinde de elle tutulur bir yan bulmak zor. Çünkü malın kazanılma şeklinde bir çeşit harcama yöntemi kendini gösteriyor. Çünkü kazanılan mal iktisadi bir çalışmanın sonunda elde edilen bir kazanç değil ki, mal varlığını iktisadi yöntemlerle kullanıp değerlendirebilsin. Emek harcanmadan bir defadan kazanılan mal, ya çok kısa sürede hemen harcanır

²⁰⁶ Ülgener, Sabri F., İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası, Derin yayınları 2006, s. 235

veya diğerk bir özellik kendi ihtiyaçlarını normal karşılamadan bile aciz bir durumda tutumlu hali kendini gösterir.²⁰⁷

Ülgener, iktisat ahlakı ile iktisat zihniyetinin; bazen bütünleşerek veya bazen, bazen biri öbürüne ters düşerek insanımızın yüz çizgilerini belirlediğini ifade eder. Bu durumda hangi aşamaya kadar normatif olduğu hangi aşamadan sonrasının gerçek olduğunun tespit edilmesinin mümkün olmadığını söyler. Diğer taraftan, yaşanan tarihin tam ortasına bir çizgi çekip bir yanına “kapitalizm öncesi”, öbürüne “kapitalist” damgasını vurup sonra da bir tarafın güya yerli yerine oturmuş, huzurlu dünyasına karşı öbür tarafın telaşlı, hareketli dünyasını çıkarmanın da mümkün olamayacağının altını çizerek vurgulamıştır. Tarihi çizgiler ile ayırmanın tarih gerçeğini saptırmaktan başka sonuç vermeyeceğini ifade eder. Şunu rahatlıkla söyleyebiliriz ki, kazanma gayreti, kabına sığmayan macera hevesi prekapitalist dünyanın hiçbir zaman yabancı olmamıştır. Bütün mesele, doku altında birikmiş bu ihtirasın zamanla nereye doğru yol almış olacağını kestirebilmekten ibarettir. Batı ile ayrılış noktasını da burada aramak gerekecekti: biri temelde normal ve mutad kazanç imkanlarını kaybederek sonunda ister istemez loş ve sapa yollara yönelirken, öbürü kapitalist organizasyon ve hukuk formlarının kuruluşu ile birlikte dar ve eğri yollardan düzlüğe çıkmanın yönünü ve yönetimini bulmuş oluyordu.²⁰⁸

Ülgener’e göre batı memleketlerine örnek verecek bir mükemmellik seviyesine çıktığı asırlarda bile şuurlu bir politikanın bunca zaman belirememiş olmasını her şeyden evvel bu ağalık ruhunda, iktisadi faaliyeti efendi ırka yakıştıramayan feodal zihniyette aramalıyız. Aslına bakılırsa, batı dünyasında da kapitalizm önüne dikilen feodal zihniyeti ufalaya ufalaya, yol alabilmişti.

Ülgener hesap ve sayı işlerini hafif tarafından alıvermek kapitalist öncesi insanın her yerde temel hususiyetlerinden biri olduğunu ve daima öyle kaldığını ifade eder. Ülgener’e göre, “nazar eyle ileri-Pazar eyle götürü!” diye asıl büyük hesap gününü bekleyerek, bugünün işlerinde götürü kalmayı

²⁰⁷ Ülgener, Sabri F., İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası, Derin yayınları 2006, s.235-236

²⁰⁸ Ülgener, a.g.e., s. 255-256

tembih eden büyük halk şairi Yunus bütün bir ahlak anlayışının belki en güzel ve samimi örneğini vermiştir.

S.F. Ülgener bir portre denemesi ile Osmanlı Ortaçağ insanını tasvir etmeye çalışır. Tabi ki kendi kavramları çerçevesinde değerlendirir. Bunlar: maddeye, çevreye ve zamana bakış;

“I. eşyaya bakış

1. Üreten ve üretilen: İlişki içten ve şahsi (büyükçe merkezler hariç) üretilen mal da ona göre kişi varlığının bir parçası (et ve tırnak misali:”mal canın yongasıdır!”)

2. Kalite: Sayı ve miktarın önünde (üretilen mal ile içli dışlı olmanın sonucu). Üretici gözü ile mübadele değerinden çok kullanım değeri önemli!

3. sayı ve hesap: Anı sebepten vasıf ve kalitenin gerilerinde!

II. Çevreye Bakış

1. Üretici ve “üst”; her an ve her adımda bir “üst”le –üstün kuvvetle-yüz yüze ve belki iç içe olma alışkanlığı (baştan beri gövde olarak ümera ve ulema içine yedirilmiş olmanın sonucu⁹. özellikle devlet:

a. Savaşılacak ve mücadele verilecek bir kuvvet (açık ya da üstü örtülü yoldan); veya daha sık olarak;

b. Desteğinden yararlanılacak ve “sağılacak” bir güç

2. Yabana ve yabancıya mesafe: Mal gibi teşebbüs de yüzde yüz kişisel ve aile bağlılığı içinde (aile ortaklığı). Yabancı ancak yönetici veya yardımcı: Pay sahibi olarak asla:

III. Geleceğe bakış.

1. Yıl boyu: Monoton ve devri! Tarla işleri (her yılın hazırlığı ve tertibi bir öncekinin aynı); başka kesimlerde ve özellikle saniyede:

2. Yıl üstü ve ötesi: Belirsiz! Ön hesaplar da ona göre boş ve beyhude! Her yılın çözümü yılın kendi içinde!

3. Kuruluşun ömrü: Kurucunun ömrü ile ölçülü! Bir nesilden öbürüne unvan ve firma aktarılışı parmakla gösterilecek kadar az!”²⁰⁹

²⁰⁹ Ülgener, Sabri F., İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası, Derin yayınları 2006, s. 269-270

2.2. Çözölme Devri İktisat Zihniyetinde Hisler ve İhtiraslar

Ülgener açısından, yeni zamanların teknik, monoton yaşayışından bunalmış görünenler, hele kapitalizmi her türlü huzursuzluğun, maddi ihtirasların kaynağı olarak alaşağı etmek isteyen tenkitçiler, ondan evvelki devri ideal bir sükun ve istikrar çağı gibi hayallerinde yaşatmaktan kendilerini alamamışlardır. Bu nedenle Ortaçağ hakkında çok eksik ve yanlış bir fikir edindiğimizi ifade eder.

Ülgener özellikle altını çizerek, Ortaçağ insanı klasik ahlak kaynaklarının tanıttıkları ve hele 19. asır romantiklerinin bir gerçekmiş gibi sarılderdikleri ihtirassız ve ihtiyaçsız bir insan olmadıklarını; o kadar ki aslında, bu günküne kıyas edilse, hislerin bazı noktalarda çok daha sert ve taşkın olduğu tespit edileceğini ifade eder. Özetle Kayıtsız ve kaygısız insan bir gerçek değil, ancak bir ideal olacağını söyler.²¹⁰

2.3. Çözölme Devri İktisat Zihniyetinde Üst Tabaka Karşısında Ortaçağ Ahlakı

Mal, mülk, bol tüketim ve bol gösteriş hevesini yerine göre, büyük toprak mülkiyetinin verdiği nüfuz ve iktidardan kuvvet alan feodal sınıflarda, merkezi yönetimde görev alanlarda; yine yerine göre, bunların yanında ve bazen üstünde olmak üzere, ruhani tarik mensuplarında ve ağalık ve efendilik şuurunun izlerine hepsinde rastlayabiliriz.

Ülgener açısından önemli olanın , bütün bu iddiaların ve ihtirasların yalnız fiili bir hal olmakla kalmayıp ahlak doktrinlerinde de haklı görülmüş ve gösterilmiş olmalarıdır. Bunun muhtelif sebepleri olmakla birlikte, tarihi şartlar ve zaruretlerin ön plana çıktığı görülebilir.²¹¹

Her dönemde olduğu gibi siyasi otoriteyi ellerinde tutanlar ve yakınları, yüksek içtimai durumlarıyla mütenasip ölçüde servet ve istihlak payını haklı çıkaracak olan ideolojik dayanağı bulmakta veya yeniden yaratmakta zorluk çekmemişlerdir. Ülgener, ahlak felsefesinin antik çağlardan beri geniş halk

²¹⁰ Ülgener, Sabri F., İktisadi Çözölmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası, Derin yayınları 2006, s.124

²¹¹ Ülgener, a.g.e. s.126

yığınları üstüne basıp yükselerek imtiyazlı sınıfların menfaati hizasında yer aldığını kaydeder. Ortaçağ, sınıf ve kademe üzerine kurulu cemiyet düzeni ile aynı kavrayışı kendi bünyesine sindirmekten başka bir şey yapmış olmuyordu. Ayrıca Ülgener'e göre bu düşünce Türk-İslam düşüncesine ve siyaset dünyasına yabancı kalmamıştır.

Ayrıca bunun yanında Ülgener, dini-mistik cereyanlar da üst tabakalara dünya nimetlerinden bol bol faydalanmaları için açık kapı bırakmakta diğerlerinden farklı bir yol tutmadığını ifade eder. Birçok hallerde olduğu gibi burada da içtihat kapıları, sonradan Batını tarikat kurucularının kendilerini ve müritlerini ölçsüz bir ihtiras taşkınlığına kapıp koyuvermelerine imkan hazırlayacak şekilde kullanılmıştır.²¹²

2.4. Çözülme Devri İktisat Zihniyetinde Orta Tabaka Ve Aşağısı

Her dönemde Üst ve alt tabakalar arasında zihniyetçe derin farkların, hatta tezatların mevcudiyeti şüphe götürmez bir hakikattir. Bununla beraber, asıl ve nesep iddiasının, mal ve mülk hevesini sadece üst tabakalara has bir özellik olarak görmek büyük bir hata olur. Doğal olarak, üst tabakada beliren zihniyet yalnız o tabakanın sınırları içinde kalmaz; önüne dikilen sedleri birer ikişer devirerek daha aşağı sınıflara süzülür ve genelleşir.

Orta tabaka ve aşağısında görülen mal, makam ve güç hırsının tezahürleri üst tabakanın tezahürlerinden farklı olacaktır. Bu sınıfta insanlar üst sınıfa dahil olmanın yollarını zorlayacaklardır. Bunun yanında soyluluk hevesinin yaygınlığı gibi derinliği de farklılık gösterir. Mesela esnaf şuurunda asıl ve nesep iddiasının, makul bir haddi aşmamak şartıyla, faydalı ve hatta lüzumlu sayıldığını görüyoruz. Ancak o makul sınır korunabilmiş midir?, tartışılması gereken bir konudur. Bunun yanında unvan ve asalet iddiasını, bir kere orta ve aşağı tabaka ruhiyatına yerleştirdikten sonra sınırın kabul edilebilir ölçülerle kalmayarak çoğunlukla zapt edilmez bir ihtiras taşkınlığı

²¹² Ülgener, Sabri F., İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası, Derin yayınları 2006, s.131

halinde toplumsal düzen için zararlı ve tehlikeli sonuçlara varmaktan alıkoyacak engeller ortada hemen hemen yok gibidir.

Ancak bunun yanında, feodal zihniyet ve ona has olan ululuk ve soyluluk iddiası ahlak edebiyatının başından sonuna kadar hırpalamaya çalıştığı hedeflerin ön safında gelmiştir. “cennete giremez ol kimse ki kalbinde arpa ağırlığı ululuk ola!”²¹³

Diğer tarafta, hiç değilse orta ve aşağı tabakaya olsun, tevazu ve kanaat telkin etmekten vazgeçmeyen ahlak dogmalarıyla onların karşısında aşınmaz bir kaya sertliğiyle dimdik duran feodal iddia ve ihtiraslar arasındaki bu mücadele bütün bir fikir tarihini dolduracak kadar sürekli olmuştur.²¹⁴

Bu bağlamda Ülgener dünya nimetlerinden olabildiğince uzak durmaya çalışan sınıflarda, zühd ve riyazet sahiplerinde bile feodal zihniyetin izlerini bütün çıplaklığı ile görmek mümkündür. Aşık paşazade 12. ve 13. asırdan beri tasavvufun ne yolda çığırından çıktığını anlatırken, soysuzlaşma sebeplerinden bir kısmını ruhani sınıflara kadar kök salan feodal ihtiraslarda arıyordu. Bir şeyh veya mürşit etrafına toplanmaların hakiki nedeni, ona göre, ekseriya mal mülk edinmek ve “beğlenmek” idi.

Ülgener açısından feodal zihniyetin tezahürlerini ve onların arasında bizi en fazla alakalandıran asıl ve nesep iddiasını ruhani sınıflarda olanca şiddetiyle görebiliyoruz. Esasen, herkesin filan ve filan oğlu olmakla övündüğü bir sırada, din ve tarikat ehlinin dahi sırası düştükçe “piri seç, çünkü bu yolculuk şeyhsiz afetli, korku ve tehlikeyle doludur.” diye tefahür etmekten kendilerini alamamaları kadar tabii bir şey olamazdı.²¹⁵

Bu durumda mevki ve makam hevesinden en fazla uzak kalmaları beklenen sınıflardaki kusurunu gördükten sonra, asıl ve nesep iddiasının anlayışını takdir etmek kolaylaşıyor. Yüksek ve orta tabakadan başlayarak, “pirsiz” görünmemek için şecerelerini daima bir azize ulaştırmaya çalışan esnafa ve nihayet tekke ve tarikat ehline kadar yaygın bir durumun varolması çok da şaşırtıcı bir durum değildir.

²¹³ Fütüvvetname-i Kebir, Fatih Millet kütüphanesi no.899 (Ulum-i Şeriye), Ülgener, a.g.e., s.140

²¹⁴ Ülgener, Sabri F., İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası, Derin Yay. 2006, s. 139-141

²¹⁵ Mevlana, Mesnevi, Hazırlayan Adnan KARAİSMAİLOĞLU, Akçağ Yayınları 2007, cilt II. s.194

Ülgener'e göre Osmanlı Devleti'nin idari ve askeri sahada ilerleme devrinin belki en yüksek zirvesine kadar tırmandığı bir sırada iktisat ve cemiyet anlayışı hala feodal zihniyete dayalı kalmakla devam etmesinin nedenini toprağa dayalı ağır ve hantal sistemin varlığına bağlı zihniyete bağlamaktadır.

Kapitalizmin olmadığını söylemek ortaçağ Osmanlısında kazanç için yapılan define arayıcılığı, çiftlik edinme vb. hırsların bulunmadığını iddia etmek olur. Ancak bunun böyle olmadığını biliyoruz. Para kazanma hırısı, bulunduğu sınıftan bir üst sınıfa sıyrılma hevesinin aynen yaşatıldığını görmekteyiz.²¹⁶

Ülgener açısından aynı zihniyet ile bol kazanç hırısıyla dağları oyan, engine açılan ve hatta aynı hırsla, lakin bu sefer ilahi tecelliye mahzar olmak cehdi ile manastır hücrelerine kapanan zihniyet, Garplı tarihçilerin bu güne kadar uzun uzun tahlil ettikleri "ilk kapitalist" zihniyetten başka şeyler değildir.

Çok canlı olan ihtiras yollarından belki en ehemmiyetli halkası Altın ve gümüş tutkusu. Bu önemin nereden kaynaklandığı tahmin etmek zor olmasa gerek. İster kademe ve unvan hevesi, ister kazanma ve zenginleşme arzusu (bilhassa yüksek tabakada) dikkate alınsın, hepsi kendilerini üstü örtülü ve kapalı halden çıkarak gerçekleşme ve göze görünme imkanlarına kavuşturacak olan bir çift kıymetli maden etrafına sıralanmışlardır: altın ve gümüş!

o sebeple, Ortaçağ ahlakının huzur ve sükun idealini örseleyen amillerin başında altın hevesini, yahut nakde çevrilmiş şekliyle para hırısını göz önüne almak yanlış olmayacaktır.

Altın ve gümüş, her iki şekilde de, dünya hevesini nefsinde toplamış görünmekle beraber, kazanma ve zenginleşmenin elbette tek yolu ve tek vasıtası demek değildir. Kazanç hevesi hepsinden geniş ve tarihçe hepsinden eskidir. Kıymetli madenin, özellikle nakit halinde, insan hayatına

²¹⁶ Ülgener, Sabri F., İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası, Derin yayınları 2006, s. 142-150

getirdiği değişiklik, o hevesin olsa olsa yönünü, yahut tatmin araçlarını değiştirmekten ibaret kalmıştır denebilir.²¹⁷

Ancak bu bağlamda Ülgener ortaçağ zihniyetinden altın ve gümüş düşkünlüğü, henüz normal iktisadi faaliyetlerin dışında ve ötesindedir. Hakikaten, para hırsını, anlattığımız şartlar altında, inkar etmek gerçeğe ne kadar aykırı düşerse, o hırsı bugünkü manada ve ölçüde bir para ekonomisinin, iktisat rejiminin kurulduğuna delil saymak da o derece acele ve yanlış bir hükme varmak olur. Ülgener'e göre ticaret ve finans kapitalizminin belirtileri olan büyük transit merkezleri bir kenara bırakılırsa, geri kalanları, bilhassa zengin istihlak merkezleri hakkında şöyle bir tahmin yürütmek mümkündür: para da, mal gibi, henüz iktisadi – rasyonel zihniyetin değil, içtimai – politik kıymetlerin, bilhassa gösteriş ve ihtişam hevesinin emrindedir. Başka bir tabirle, normal manada mal ve hizmet alışverişine araç olmaktan ziyade, kademe ve itibarın tedavülünü kolaylaştıran bir aletten ibarettir. O sebeple, ihtiyaç hissettirdiği siyasi gelişme ve yayılma devirlerinde altın ve gümüş politik hayatın vazgeçilmez bir unsuru haline gelmiştir.

Ülgener'e göre ortaçağın hemen hemen bütün kurumlarında politik karakter o kurumların iktisadi yönünü uzun zaman örtmüş, arkada bırakmıştır. Altın ve gümüş de aynı kuralın hükmü altındadır. Onlar da, yerine göre, tahakküm ve bağlanma aracı olarak siyasetin emrinde yer almışlardır. Ticaretle bağlantısını kestikten sonra kıymet ölçülerini sadece politik hayatın kademelerine göre ayarlayan imparatorluk dünyasında altın ve gümüşün, bu gün anladığımız manada mal ve hizmetten ziyade, izzet ve gelecek alım satımına alet olmasını, rüşvet veya hediye şeklinde elden ele geçmesini tabii görmek lazım gelir. O kadar tabii ki, hediye ve rüşvet, paranın her günkü fonksiyonları arasında yer almış, adeta onlarla beraber sayılır hale gelmişlerdir.

Ülgener'e göre ortaçağ ahlakının parayı daima küçümsemek noktasındaki iddiaları, yahut Aristo'dan beri alışılmış bir tabirle paraya ancak “vasat-ı adil” nazarıyla bakmak hususundaki öğütleri hiçbir zaman zihniyet

²¹⁷ Ülgener, Sabri F., İktisadi Çözölmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası, Derin yayınları 2006, s. 150-158

dünyasında gerçek hale gelmemiştir. Unvan ve asillik hevesi gibi altın ve gümüş iptilasını da saray ve konak hayatından başlayıp geniş halk tabakalarına sirayet etmiştir.

Mevla'na "Bütün yaşlı ve olgunlaşmamış kişiler, altın ister."²¹⁸ demeye kadar gitmiştir. İhtişam ve gösterişin eskisine kıyaslanamayacağı imparatorluk tarihi bu söze söylendiği asırlardan fazla muhatap olsa gerek . Şu bir gerçektir ki, görünüş ve gösteriş merakı altın ve gümüş iptilasını orta ve aşağı tabakalara kadar indirmiştir. O derece ki çeşitli sınıf ve zümreler arasında hangilerinin para hırsına kapıldıklarını değil, bilakis – soruyu tersten sorarsak- kimlerin o hırs dışında kalabildiğini düşünmek yerinde olur.

Ülgener açısından herhangi bir devrin iktisat ve cemiyet hayatını gerçek zihniyetiyle tanımak için o hayatın mücerret kaidelere ve düsturlara sığmayan hakiki yönünü her türlü romantik süslemelerden ayırt etmeye ihtiyaç vardır. Bu yönü göz önüne alınınca "şehir iktisadı"nın kendi içinde bütün unsurları denkleşmiş ideal bir huzur dünyası olarak görmenin ne kadar yanlış olduğu kendiliğinden meydana çıkar.

Artık şu gerçek iyice anlaşılmıştır ki insan, kapitalizmden evvel de kazanç peşinde koşmuş ve uğraşmıştır. fakat ne yoldan ve hangi vasıtalarla? Asıl mesele buradadır. Ülgener'e göre verilecek cevap bize medeniyet çevremizin iktisadi ilerleme (özellikle kapitalizm) tarihindeki nasibini yahut nasipsizliğini anlatmaya yetecektir.²¹⁹

2.5. Çözülme Devri İktisat Zihniyetinde Teşebbüs Zihniyetinin Önündeki Setler ve Engeller

Ülgener kâr ve teşebbüs zihniyeti, ekseriya aynı manada kullanılan kazanç hevesinden daha dar manada anlaşılması gerektiğini ifade eder. Şöyle ki; teşebbüsün herhangi bir şekilde kazanma ve zenginleşmeyi ifade etmesine karşılık, ilk kâr'ın normal üretim ve değişim yollarından faydalanan

²¹⁸ Mevlana, Mesnevi, Hazırlayan Adnan KARAİSMAİLOĞLU, Akçağ Yayınları 2007, cilt II. s. 288

²¹⁹ Ülgener, Sabri F., İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası, Derin yayınları 2006, s.158-162

ve hesaplarında da o yolların gereklerine uyan üretken bir faaliyet tarzını ve zihniyetini anlatır.

Ülgener, kazanma ve zenginleşme hevesinin zamanla hangi yollara ve nasıl bir istikamete koyulduğunu kestirebilmekten ibaret olduğunu ifade ediyor. Ülgener ayrıca ticaretin, kazancın bir daire şeklinde düşünülmesi durumunda, kendini yetiştiren, tecrübe kazanan tacirin dairesinin genişlemesi diğerlerinin daralması anlamına gelir. Bu durumda normal kazanç yollarının dışında kazançların arttığına şahit olma durumunda normal kazanç yollarına ait çemberin daraldığını söyleyebiliriz. Gazalının örneğini vererek konuya açıklık getiriyor Ülgener “Mutad san’atlar gençlikten beri itinalı bir öğrenme ve alışmayı şart koşar. Buna fırsat ve imkan bulmayanlar yahut herhangi bir sebeple ondan alıkoyulanlar, oradaki acizleri yüzünden mutad şekilde kazanamadıklarını başkasının el emeğinden zorla hile veya uysallıkla elde etmeye mecbur olurlar”²²⁰

Aynı gerçeği farklı bir tefekkürden, İbn Haldun’dan örnek göstererek konuya açıklık getirir “Ona göre, bir cemiyette gayri tabii kazançların alıp yürütmesinde akıl ve idrak noksanının büyük bir payı olmakla beraber, asıl sebep fertlerin ticaret, sınaat ve ziraatta tabii yollarla çalışma ve rızkını kazanmaktan aciz kalmalarında aranmalıdır.”²²¹

Doğal olarak normal iktisadi faaliyetler çerçevesinde doyurulmayan kazanç içgüdüsü, kendine başka yollarda boşalma imkanları aramak zaruretindedir. Mesele yalnız fert ölçüsünde değil de, tarih boyunca ayrı ayrı çağlarda dikkate alınırsa, görülür ki, kazanma ve zenginleşme arzusu bazen normal faaliyetler çerçevesinde doyurulmuş, bazen de o çevrenin dışına taşmıştır.

Farkları burada da, derin ve keskin hatlarıyla, iki medeniyet dünyasında açıkça görebiliriz. Batı Avrupa, 16. asırdan beri kazanç içgüdüsünü az çok düzenli bir ticaret ve 19. asır zarfında endüstri teşebbüslerine doğru yönlendirmek suretiyle devamlı bir rasyonelleşmenin ışığı altında karşımıza çıkıyor. Savaşlar ve sömürge soygunları o asırlarda

²²⁰ Bkz. Gazali, İhyau-Ulumiddin, Tercüme Ahmed Serdaroğlu, Bedir Yay., 1975, cilt III, s. 451-603

²²¹ Bkz. İbn Haldun, Mukaddime, Çev. Halil Kendir, cilt II, Yeni Şafak Yay. 2004. s. 519

da rol oynamaya devam etmekle beraber, hesaplı ve temkinli bir teşebbüs zihniyetinin yerleşmesini uzun zaman geciktirmemişlerdir. Bu dışarıdan içeriye, anormalden normale doğru toplanma ve birikmenin sebepleri malumdur. ticaret ve sanayide geniş bir faaliyet ve piyasa sahası, o sahayı çerçeveleyen ve belki ona imkan hazırlayan diğer nedenler de tahmin edilebilir: Mazbut hukuk ve devlet nizamı; daha derinde manevi – dini teşvik unsurlarının payı da küçümsenmemeli. Dünya ve ahiret selametini olur olmaz hedefler peşine koşturmak değil de, belirli bir gaye ve maksat uğruna emek ve enerji yönlendirmede arayan devamlı bir nefis murakabesi: özetle, kazanç içgüdüsünü savruk ve dağınık halden çekip çevirerek sabit, disiplinli bir iş hayatına bağlayabilecek ne kadar sebep varsa, hepsi bir araya getirilmesi sonucunda normal iktisadi hayata geçmiş bulunuyor. ²²²

Bu bağlamda Ülgener bizde sebeplerin zincirlenişi ve peşinden getirdiği neticelerin istikameti yukarda anlatılanın tamamıyla tersinedir. Sıra ile, Şark ticaretinin ve arkasından iç pazarların tıkanma ve kapanması, içerde ve dışarıda emniyet noksanı; normal yollarla servet ve kapital birikimini zorlaştıran bu dış sebeplere manevi faktörü katmamız mümkündür. Her şeyden evvel, Türk- Müslüman çoğunluğuna gündelik ticaret hayatını ,tıkayan ağalık ve efendilik şuuru ile, onun hemen yanı başında, mazbut bir iş hayatına zaten yar olmayacak bir ruh ve asap gevşekliği istikametinde müessir olan ahlak ve tasavvuf terbiyesi etkinliğini devam ettirmiştir. ²²³

2.6. Çözülme Devri İktisat Zihniyetinde Teşebbüs Zihniyetinde Daralma ve Boğulma

Yakın doğunun ticaret kapitalizmi de, batıdaki gibi, uzun zaman siyasi ihtirasların, tahakküm hevesinin bilerek veya bilmeyerek hizmetinde bulunmuş ve daima o ihtiraslardan kuvvet almıştır.

²²² Ülgener,Sabri F., İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası, Derin yayınları 2006, s. 162-164

²²³ Ülgener, a.g.e., s.164-166

Yine aynı şekilde doğu ticaretinin çökmesi, aynı zamanda, fikir ve zihniyet tarihimizde de derin bir kıymet değişimi ile beraber yürüdüğünü ifade eder. Şöyle ki: Ticari kazançlar, şimdi anlattığımız sebeplerle, ahlaki kıymetini ve meşruluk imkanlarını kaybettikçe, normal ve güvenebilir bir gelir kaynağı olarak elde ziraat ve küçük sanayiden başka bir şey kalmıyordu. Bir vakitler peygamber sanatı diye övülen ve el üstünde tutulan ticaret bu üstünlüğü şimdi diğerlerine ve hele ziraata terk edecektir. Bu hareketli kıymetlerden tekrar toprağa çevrilişin, kısacası yeniden ortaçağlaşmanın apaçık ikrarından başka bir şey değildir.

Bu bağlamda Ülgener dünya ticaret yollarının değişmesi, kapitalist zihniyetin arka arkaya ortaya koyduğu yeniliklerden biri ve belki ilkidir. Ülgener ondan sonra gelen yeniliklerin çoğunu, kapitalist zihniyetin başarıları arasında sayıp ta içinden yalnız birini- dünya ticaret yollarının değişmesini- sebep ve illet zinciri arasından zorla çıkarıp büsbütün başka bir sebebe bağlamakta inat etmek, bizim için hala anlaşılması güç bir mantık sakatlığı olarak görmektedir.²²⁴

16.,17. asırlarda kapitalist zihniyetin birbirinden ayrılmayan iki cephesini göz önüne getirelim: istila hırsı ve kâr hevesilikisi içinde seçilecek yolların en cazip olanı şüphe yok ki denizdi.

Sermaye kaynaklarına, tüketim ve sürüm şanslarına hakim olmak iddiasıyla Orta Avrupa pazarlarında yüz yüze gelen iki büyük ticaret yolunun bu ölüm-kalım mücadelesinde uzun zaman eğilmez bir dengeleme ibresiyle başa baş durabilmeleri beklenemezdi. Hakimiyet er geç birinden diğerine geçecekti; nitekim öyle olmuştur. Doğu ticareti asırdan asra gerilerken , batı denizciliği ve sömürge ticareti hakimiyeti adım adım ele geçirmiştir. Kuvvet dengesi bu suretle devamlı olarak batının aleyhine dönemsinde siyasi sebeplerin payı inkar edilemezse de, bunların hiç biri hadiseyi olanca derinliğiyle izaha yetmez. Hakiki sebep bizce ticaret yollarının bünyesinde ve rekabet şartlarında aramak gerekir. Bu tarzda yaklaşıncı, iki rakip ticaretten birinin diğerine üstünlüğü bir bakıma açık denizin iktisadi şartları ve

²²⁴ Ülgener,Sabri F., İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası, Derin yayınları 2006, s. 176

imkanlarıyla kervan yollarına ve iç deniz nakliyatına galebe çalmasından ibaret kalır.²²⁵

İç pazarlarda ve üretimde daralış' gelince;Ortaçağdan beri kâr ve teşebbüs zihniyetine gösterdiği imkanlar ticarete olduğundan çok daha sınırlı kalmıştır. Üretim tekniği her hangi bir tempo hızlanışına tamamiyla elverişsiz; yatırılan veya devredilen sermaye miktarı sınırlı; alıcı sayısı çok defa teker teker adlarıyla bellenecek kadar bilinen ve belirli. Buna rağmen, bütün bu istikrar unsurlarına rağmen, iç pazarların her türlü sarsıntıdan ve huzursuzluktan uzak kaldıkları iddia edilemez.

Ülgener açısından, Ortaçağdan beri sanat hayatında geleneksel zihniyet bütün sertliği ile hüküm sürerken, bir avuç müteşebbisin o dar çerçeveyi fırsat düştükçe şurasından burasından örseleyerek iş hayatına, anane ve görenek tanımayan –dinamik bir zihniyetle nüfuz etmelerine batılı tarihçiler modern kapitalizmin ilk basamaklarından biri olmak üzere büyük bir ehemmiyet atfetmişlerdir.

Şöyle ki: Kapitalist oluşumun gerek teknik gerek hukuki gerek manevi unsurlarından hiç biri meydana olmadığı için, sermayeci sınıf bizdeki şekli ile: 1. İş ve üretim sahasında herhangi bir değişme ve yenilenmeye yol açmadan daha fazla istismarcı ve vurguncu bir zümre halinde kalmış ve kısmen bunun neticesi olarak: 2. gittikçe sertleşen lonca kayıtlarının dar çerçeveli bir iktisat politikasının baskısı altında eriyip ufalmıştır.

Ülgener açısından esnafa dışardan katılan zümrelerde de vaziyet daha ümit verici olmamıştır. Hatta iktisadi gelişme imkanları burada yukarıdakiler derecesine bile çıkamamış, bilakis sürekli bir alçalışa doğru sürüklenip gitmiştir. Dışardan katılmalar; en ehemmiyetlileri, köyden şehre göçenlerle, esnaflığa diğer mesleklerden loncaların ve onlarla bir hizada olmak üzere şehir iaşe politikasının göçlere ve umumiyetle yer ve yurt değiştirmelere var kuvvetiyle karşı koymalarına rağmen, köy ve şehirler

²²⁵ Ülgener,Sabri F., İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası, Derin yayınları 2006, s. 177-180

arasında yahut muhtelif sanat ve meslekler arasında aktarma ve aktarılmalar asırlarca devam etmiştir. ²²⁶

Bu açıklamalar ile esnafı ve esnaflık statüsünü uzun bir değişim sonunda nasıl bir kıymet alçalışının beklediğini kestirmek kolaylaşmış oluyor. Bu alçalış, her şeyden evvel, geçim ve kazanç yollarının kirliliğinden ileri gelmektedir. Esnaf sayısı gittikçe artarken, ham madde kaynaklarının ve umumiyetle sürüm ve geçim imkanlarının artışa adım uyduramayışı bir çoklarını, helalinden kazanamadıklarını eğri ve bulanık yollarda aramaya götürmüştür. Ham maddeden kısma ve kırpmaya; kalfa ve çırak ayartma; yalan yemin ve sahte teminatla müşteri çevirme vs. hep bu zaruretin doğurduğu karanlık ve bulanık kazanç şekilleridir. Başından beri tüccarı, ticareti kötülemeyi alışkanlık edinmiş olan ahlak taassubu, uzun bir tarih sonunda tekzibe uğramak şöyle dursun, bir kat daha haklı çıkmış oluyor. ²²⁷

Normal geçim yollarında 16,17. asırdan beri daralma ve ufalanmanın, kazanç içgüdüünü tabii mecrasından biraz daha uzaklara taşırdığı, yahut zaten mevcut olan kazançları, çok kere ölçü ve şiddetini arttırarak yakın devirlere kadar taşıyıp getirdiği inkar edilemez. Ülgener'e göre Batı Avrupa dünyasında ticaret ve endüstri kapitalizmi geliştikçe sihirden yahut gömülü hazinelerden bir lahzada zenginleşivereceklerini uman, saf diller birer ikişer tarihe kavuşurlarken benzeri tiplere bizde 19. asırda bile küme küme rastlanması hangi sebeplerle izah edilebilir.?

Bu ifadelerin Ülgener için asıl ehemmiyetli olan tarafı, doğuda sanat ve meslek hayatının uzun zaman tabii mecra giremediğini, rasyonelleşmekten mahrum kaldığını anlatmalarındandır. Ülgener Rasyonelliği burada, Max Weber'in tarif ettiği manada anlar: Rasgele kazançları düşünmeden, özellikle iktisadi faaliyetlerin hesaplı, objektif bir işletme sonunda getireceği kara bel bağlamak olarak görür. Batı medeniyetinden ayıran uçurum boyu farklardan biri tabi ki kazanç şekilleri, belki geç ve güç de olsa, normal piyasa şanslarına, rasyonel vasıta ve imkanlara doğru yol alırken, bizde sanat

²²⁶ Ülgener, Sabri F., İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası, Derin yayınları 2006, s. 192-195

²²⁷ Ülgener, a.g.e., s. 190-200

anlayışı hala olur olmaz vasıtalarla açık kapı bırakmakta devam ediyor. İktisadi hayat, üzerine konan veya kondurulmak istenen kirli unsurları silkerek, sabit çerçevesiyle yanlış iş hayatını nefsinde toplayacak olan bir sanat ve meslek şuuruna kavuşamamış, aslında öyle olanları da, zamanla normal iktisadi temelini kaybettikçe, en kirli fikir ve mana unsurlarıyla dolup taşmışlardır.²²⁸

Ülgener'e göre şu bir gerçek olarak ortaya çıkmıştır ki; Ortaçağ'dan beri sakin, kanaatkar zihniyet diye bir şey yoktur. Bilakis, iktisadi bir gelişme ve serpilmeyi için için ateşlemeye yetecek kadar kazanç hevesi içtimai hayatın dokusu altında fazlasıyla mevcuttur. Fakat netice? Yerini bulamayarak dışarıya taşmış, savrulmuş ve boşalmış bir enerji olarak kendini göstermiştir. Nasibini rasgele vasıtalar peşinde arayan bu savruk hırs 15, 16. asırların batı dünyasına da yabancı değildir. Fakat kazanç içgüdüğü orada 18. asırdan beri yavaş yavaş normal yatağına girer, kuytu ve karanlık izbelerinden açık ve aydınlık caddelere çıkarken, doğunun 18. asrı hala sarmaşık ve dolaşık kazanç yollarının loşluğu ve karamsarlığı altındadır.

Ülgener bunların sebebi olarak da; kazanç hevesi, normal ve tabii geçim yolları dışında ne kadar taşkın ve hareketli ise, içinde o kadar durgun ve hareketsizliği görmektedir. Fakat durgunluğa sebep, yalnız üretim merkezlerini boş bırakmaktan ibaret olmadığını, dışarıdaki taşkınlığın zaten bir çok hallerde üretim kaynaklarını tahrip, imha veya azar azar sömürme şeklini aldığı ve normal yollara emek ve enerji yoğunlaşmasını geciktiren sebeplerden birinin de bu olduğu hatırlanması gerekmektedir. Durgunluğun, şu iki katlı tesir sonunda, nasıl bir enerji ve hayatîyet boşluğuna vardığı daha iyi anlaşılmıştır.

²²⁸ Ülgener, Sabri F., İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası, Derin yayınları 2006, s. 219,220

BEŞİNCİ BÖLÜM

SABRİ FEHİMİ ÜLGENER’İN EKONOMİ POLİTİK ANLAYIŞININ DEĞERLENDİRİLMESİ VE TÜRK DÜŞÜNCESİNE KATKILARI

1. SABRİ FEHİMİ ÜLGENER’İN EKONOMİ POLİTİK ANLAYIŞININ DEĞERLENDİRİLMESİ

Türkiye’nin ve Osmanlı imparatorluğunun tarihsel gelişimi ve kalkınmasına dair eserler genellikle iyimser bir yaklaşımla söyleyecek olursak, batılı bir sistemin Türkiye veya Osmanlı İmparatorluğuna uygulanması olarak ortaya konmuştur. Yerli ve içerden bir bakış açısı geliştirme konusunda, Türkiye’yi ve Osmanlı İmparatorluğunu bu kültürden beslenerek buralara ait bakış açılarıyla yola çıkan da yok değildir. Sabri Fehmi Ülgener bu yolculuğu göze almış ve en iyi şekilde götürmüş düşünürlerimizden/sosyologlarımızdan biridir. Batılı geleneği inkar etmeden, batılı geleneğe kayıtsız kalmadan yerli bir bakış açısını içe kapanma olarak görmeden çalışmalarını sürdürmüş, tikel/manevi ve maddi değerlerimizi tümel, evrensel değerler ışığında yeniden okumuş ve yorumlamıştır.

Zihniyet araştırmalarında Weber’in geliştirdiği çalışma çerçevesini ve yöntemini özümseyen Ülgener, Weber’in modern kapitalizminin oluşumuna dair yaptığı analizlere benzer bir yaklaşımı Osmanlı toplum yapısında kapitalizmin niçin gelişemediğini açıklamak üzere uygular. Araştırmaları iktisattan sosyolojiye, sosyolojiden tarihe ve hatta ilahiyata kadar geniş bir çalışma alanında sürdürür. Bu yönüyle Ülgener’in sosyolog, tarihçi ve iktisatçı olarak eşine az rastlanır bir durumla karşı karşıya olduğumuzu belirtmek gerekir. Bu üçünü de dengeli bir şekilde bir birine bağlayabilen, ortak analizler yaparak tutarlı sonuçlar üretebilen özgün ve özgül bir düşünürümüzdür.

Osmanlı Devleti’nin siyasal ve coğrafi bakımdan üstün olduğu bir çağda iktisadi gelişmeler bakımından çözülmeye başlamasının sebepleri olarak, Osmanlı toplumunda kâr ve teşebbüs zihniyetinin gelişmemesine ve

gerçek zamanla uyuşamayacak derecede geçmiş zamanlı zihniyetin kalmasına bağlamaktadır. Bunun en büyük nedeninin de siyasi yozlaşmadan kaynaklandığını görmektedir. Siyasi sebepler arasında Ülgener “dağınık feodal kuvvetler; yine o nispette dağınık ve güvensiz para rejimleri; önceden hesaplanması bile mümkün olmayan harç, vergi ve sair kararsız, masraf ve maliyet unsurları” nı sayar.

Çözülmenin esas kalıcı etkeni olarak zihniyeti ön planda tutar. Ülgener, çözülüş devri Osmanlı iktisat zihniyetinin en belirgin niteliği tüketim zihniyeti olarak belirler. Tüketime dayalı zihniyet biçiminde, eşya, taşıdığı emek ve zahmete göre değil, tüketimi sırasında tattıracağı hazzı göre önem arz eder. Genel olarak Osmanlı Toplumunda zihni ve iktisadi açıdan bir “ortaçağlaşma” ve “esnaflaşma” yaşadığını gözlemler. Bunun en önemli sebebini zihniyet anlayışında gören Ülgener, zihniyet kavramına ayrı bir önem verir. Ona göre zihniyet; din, iklim, coğrafya, tarih vb. bir çok etkenin bir araya gelerek oluşturduğu bir kültürel bileşimdir. Ülgener’e göre bu zihniyetin yol açtığı durgun-atıl hayat anlayışı ve para kazanma hırsının rasyonel yollar dışında gayri meşru ve hayal mahsulü yollarla tatmini vb. etkileri Cumhuriyetle birlikte zayıflamışsa da büsbütün ortadan kalkmamıştır.

Weber’in kavramlarını ve araştırma çerçevesini kullanan Ülgener, bunlar aracılığı ile Osmanlı-Türk toplumunun iktisadi zihniyetini, çözülme devri sosyal yapısını ve toplumsal tabakalaşmasını incelemiştir. Weber’in modern rasyonel kapitalizmin niçin sadece Batı’da geliştiğini açıklamaya yönelik teorik girişimi için en önemli sorunları İslam toplumlarının teşkil ettiği göz önünde tutulursa Ülgener’in çalışmalarının Weberci sosyolojinin iddialarının geçerliliği açısından büyük önemi haiz olduğu görülür. Ayrıca Ülgener, Weber’in İslam’la ilgili değerlendirmelerinin büyük bir kısmına itiraz ederken O’nun hatalı görüşlerinin temelinde dini, ırki vb. önyargılardan kaynaklandığını da açıkça belirtir. Bu görüşlerin büyük ölçüde bilgi yetersizliğinden ve Weber’in kendi yöntemine sadık kalmayışından kaynaklandığını söyler.

Ülgener, Ortaçağ iktisat ahlakından Osmanlı’nın çözülme Devrine kadar olan dönemde prekapitalist dünyanın, özellikle “insanın iktisadi

zihniyetini” belirleme noktalarını farklı bir dille izah eder. Girişim ruhu dediğimiz ve Max Weber’in kapitalizmin başlatıcısı olarak gördüğü Protestan Ruh, Ülgener’e göre, yalnızca kapitalist çağlara özgü olmayıp, bir “ihtiras” biçiminde her zaman prekapitalist dünyada egemen olmuştur. Başı ve sonu belli bir kronoloji içinde kapitalizmin sınırlarını çizmenin yapılmayacağını, her dönemde ancak farklı tezahürlerle kendisini ifade ettiğini söyler.

İktisat ahlakı ve iktisat zihniyeti ayrımının kültür dünyamızın alttan üste doğru kaderini belirleyecek ikili bir tabakalaşmanın çıkış noktasını verebileceğini ifade eder. Ahlakın normatif yapısı üzerinde zihniyetin belli bir yaşama ve davranış biçimine dönüşmüş somut gerçekliğinin, kimi zaman birbiriyle çelişerek kimi zaman da bütünleşmekle, Türk insanının kimliğini biçimlenmesinde rol aldığını vurgulamaktadır. Ayrıca tek kanallı bir neden-sonuç ilişkisinin gereğini yerine getirirken tarihe, sanata, özellikle edebiyat tarihine (Halk ve Divan edebiyatı) ve sosyolojik görüşe de kendisini açık tutmuştur. Üretim çabasının önüne geçen bol ve gösterişli bir tüketim olgusunun gününü gün etme anlayışından kaynaklandığını, bunun sorumlusunun da “geçmiş dönemde her şeyi kendi üstünde ve dışındaki kuvvetlere düzenlenmiş görme alışkanlığından doğan bir rehavet, yavaşlık ve ağırlık olduğunu ifade eder.

Batı karşısında niçin geri kaldık sorusuna karşılık Ülgener’in zihniyet açılımının önemi ortaya çıkmaktadır. Ayrıca bu açılım sadece Osmanlı’nın gerilemeye girmesi ile Türkiye Cumhuriyetinin kurulmasına kadarki dönemi kapsamamakta, günümüz Türkiye’sinde zihniyet kavramının bu gibi önemli sorulara cevap niteliği taşıyacak açılımlara sahip olduğu görülmektedir.

Sabri Ülgener dikkate değer bir çalışma ile Osmanlı-Türk insanının davranışsal kalıbına zihni ipotekler koyan bir iktisadi zihniyet dünyasının varlığını ilim alemine eleştirel bir şekilde sunmuştur. Osmanlı sosyal tarihinde insan-iktisadi madde ilişkisinde var olan bu tikanıklık anlaşılmadan tartışma konusu olan sorunların tutarlı ve uzun soluklu bir çözüme kavuşturulabilmesi mümkün değildir. Sabri Ülgener 1940’lara doğru başladığı iktisat zihniyeti araştırmalarıyla bu başı boş ve sistematik bütünlükten yoksun iktisat

anlayışının önünü bir yerden kesti. Onun yaklaşımı ile insan-insan ilişkisinde anlamaya dayalı bir model tarihi bir süreç içerisinde olayların ve örneklerin aydınlığında bir çözüme kavuşuyor. Öte yandan insan-madde ilişkisinde tarih ötesi boyutların yakalanması gerçeği ise Ülgener'in Türk düşüncesine kattığı en önemli değerlerden biridir. Ülgener, Türk sosyolojisine gerek saha gerek metodoloji noktasında önemli katkılarda bulunmuştur. Bu katkıların başında Alman sosyal bilimleri geleneğinin Türk beşeri bilimlerine ve özellikle de sosyolojisine aktarılması olarak söylenebilir.

SONUÇ

Son olarak S.F. ÜLGENER'in, İktisat zihniyeti kavramına yaklaşımını, din ve ahlak çerçevesinde değerlendirmesinin kısmen de olsa günümüzde etkisinin hala devam ettiğini, özellikle yıkıcı küresel kriz ve kapitalizmin yeniden sorgulandığı dönemde bu bakış açısının yeniden gündeme getirilmesi açısından kısmi bir katkı olacağını düşündük.

S.F. Ülgener'in çalışmalarında kendine seçtiği ana eksen din ve iktisat, zihniyet ve din arasındaki ilişkilerdir. Alman sosyoloji geleneğinin, bilhassa Max Weber'in yöntem anlayışını benimseyen Ülgener Weber aracılığıyla çözülme devri Osmanlı –Türk toplumunun iktisadi zihniyetini, sosyal yapısını, sınıf ve toplumsal tabakalaşmayı analiz eder. Zihniyet kavramını çözümlemelerinin merkezi kavramı olarak seçen Ülgener böylece dünya ticaret yollarının Akdeniz'i terk edip Atlantik kıyılarına doğru yer değiştirmesinin çözülme devri Osmanlı iktisat zihniyetinde bıraktığı izleri soruştururken temel amacı o zihniyetin bugün dahi devam eden etkilerini açığa çıkarmaktır.

Ülgener açısından zihniyet; başta din olmak üzere iklim, coğrafya tarih vb. bir çok farklı değişkenin etkisine açık bir kültürel bileşimdir. Bu yüzden, kolay kolay değişmez ve çoğu kez bir çok nesil boyunca toplumsal eylemlerin önemli saiklerinden biri olarak görünür. Çözülme devri Osmanlı toplumunun iktisadi hayat anlayışı bakımından “yeni zamanlar” a ayak uydurmayıp “ortaçağlaşması” ve Yakın Doğu ticaret kapitalizminin gerek dış pazarlarda gerek iç pazarlarda yaşadığı daralmayla birlikte ortaya çıkan “esnaflaşma” süreci durgun-atıl bir hayat anlayışı ve zihniyetinin bütün toplumsal tabakalara yayılmasını getirmiştir. Bu zihniyetin, her tabakada farklı tezahürlerle kendini göstermesi farklı saikler sebebiyledir; ancak, sonuç tabakada aynıdır; tüketim toplumu ve tüketim zihniyeti. Osmanlı-Türk toplumunda rasyonel iş örgütlenmesinin ortaya çıkmamasının en önemli engelini bu açıdan zihniyet engeli olarak tasvir eden Ülgener Batı ile Osmanlı toplumu arasında oluşan farklılığın kökenlerini de işte burada teşhis eder.

İktisat ahlakı olması gerekeni gösterirken (norm), iktisat zihniyeti, iktisadi davranışlarda sosyal aktörün harekete geçmesini sağlayan değerler bütünüdür. Bir başka deyişle, ahlak sosyal aktörün eylemlerinde uyması gereken ilkeler bütününe verilen ad iken, zihniyet o aktörün elemelerinde uyduğu reel ilkelerdir. Bu açıdan Ülgener, kapitalizmi sadece bir kapital yığını, özel mülkiyetin ve serbest rekabetin geçerli olduğu bir hukuk düzeni olarak görmez; bu unsurlarla beraber kapitalizmin asıl önemli yanı “düşünen ve irade sahibi olan insanın zihniyetidir.

Bu zihniyetin oluşumu modern kapitalizmin oluşumuyla eş zamanlıdır. Aynı oluşum Osmanlı’da üretilemeyişiñin asıl saiki Ülgener’e göre İslam tasavvufunun batini tesirleridir. Bu tesirler, eşyaya ve dünyaya bakışta aktif asketik bir tutum ahlakının benimsenmesinden çok pasif – teslimiyetçi ve sonu tüketime varan bir zihniyet oluşumuna yol açmıştır. Osmanlı’da kapitalizmin gelişmemesinin sebepleri salt maddi sebepler değildir. Bu bağlamda ekonomik zihniyetin belirlenmesinde salt madde etkin rol oynamamaktadır. Manevi unsurlarda etkili olabilmektedir.

Aynı şekilde sosyal yapı ve toplumsal tabakalaşma ile zihniyet oluşumları arasında içsel bir bağ vardır. Bu noktada din, zihniyet ve ekonomi alanları arasındaki ilişkileri tek yanlı bir indirgemecilikle ele almanın kolaycılığa kaçmak olduğu görülebilir. Bu nedenle iktisat ve din sosyolojisi bu ilişkileri araştırırken diğer kültür bilimleriyle yakın işbirliğine ihtiyaç duymuştur. Netice itibarıyla, bu işbirliği ekonomi ve din arasındaki ilişkileri tek taraflı bir indirgemecilikle açıklamak isteyen yaklaşımlardaki zaafı karşı gereklidir.

Zihniyet düzleminde, Osmanlı’nın siyasi devirlerinde (15. ve 16. yüzyıllarda) oluşan bu rant kapitalizminin belli başlı tesir çizgilerinin büyük şirketin ve sanayi kuruluşunun mali bilançolarında üretim karlarının rant karlarına nazaran düşük düzeylerde seyretmesinden, dayanışmacı-cemaatçi saiklerle yerden mantar biter gibi ardı sıra zihniyetinin bugünkü Türk ekonomisine etkilerinin devam ettiğini göstermektedir. Ülgener, bu etkileri bilhassa gösteriş maksadıyla istihlak meselesinde dile getirir. Ona göre Türkiye’de tüketim ve sermaye yatırımlarının büyük bir kısmının gösteriş maksadıyla yapılması zihniyet dünyasında yüzyıllardır değişmemiş bir kıymet

anlayışının bugünkü etkilerini işaret eder.²²⁹ Maddi – reel hayatta az gelişmiş ülkelerde gözlemlenen teknik inkılabın manevi –ideal cephede ona eşit bir zihniyet devrimiyle beslenememesinin bir sonucu olarak, gelişmiş ülkelerde gelir seviyesi yükseldikçe tasarruf eğiliminin artmasına karşın, iktisaden geri ülkelerde tüketim eğilimi genişlemekte ve o ülkenin “iktisadi ilerleme gücünü sakatlayabilecek bir bünye hatası” olarak görülebilmektedir.

Bu bağlamda Ülgener az gelişmiş ülkelerde zihniyet bakımından eksik olan unsur teşebbüs gücü ya da para kazanma arzusu değildir. Ona göre, asıl eksikliği hissedilen şey, bu çıkarıcı ve maceracı kuvvetin metodik-disiplinli bir çalışma ahlakı içerisinde verimli kılınamayışıdır.²³⁰ Ancak Cumhuriyetle beraber Türkiye’nin giriştiği iktisadi yenilenme hamlesi Batı ile Türkiye arasında varolan zihniyet farkını gözle görülecek biçimlerde azaltmıştır. Ülgener’e göre Tanzimattan itibaren bazı düşünce hareketlerinin aydınlar tabakasında başlattığı fakat başaramadığı zihniyet dönüşümünü Cumhuriyet Türkiye’sinde yol, tarım ve sanayi devrimi üstlenmiş bulunmaktadır. Bütün bu hercümerç içerisinde dikkat çekici asıl unsur “profesyonel iş adamı” ile “işgücünün” ortaya çıkışıdır. Ancak Ülgener’in belirttiği gibi diğer sınıf ve tabakalardan bağımsız, ayrı ve özerk bir statüye sahip iş adamı sınıfının ortaya çıkışı kolay olmamıştır. Çözülme devrinde yeniçeri mütegalibesi ve ilmiye mensupları sermaye ve arpalık dağıtımında diğer unsurlarla yarışmışlardı. Bu yüzden kimin esas mütegalibe olduğunu belirlemek çoğu kez mümkün değildir. Aynı şey Cumhuriyet Türkiye’sinde de “göstermelik tüccar(başta ithalatçı olarak) iş adamı ve politikacı karışımının taze örneğidir.” buna rağmen Cumhuriyet Türkiye’si “savruk ve yakıştırma iş adamından kurucu ve sanayici iş adamına geçiş” in başarılı örneklerini de verebilmiştir.²³¹ Profesyonel iş adamı ve profesyonel işgücünün ortaya çıkışı rasyonel iş örgütlenmesinin müjdecisi olarak görülebilse de tam olarak yeterli görülememiştir. Bu unsurlarla birlikte kapitalizmin gelişebilmesi hesapçı bir zihniyetin de yerleşmesine bağlıdır.

²²⁹ Gösteriş Maksadıyla İstihlak Meselesi ve Türkiye’nin İktisadi Gelişme ve Kalkınmasındaki Zararlı Tesirleri., Sosyal İlimler Mecmuası, XXIII, 1953,s. 160-163-

²³⁰ Ülgener,Sabri F., Zihniyet, Aydınlar ve İzm’ler, Derin Yayınları,2006, s.47-50

²³¹ Ülgener, a.g.e., s. 56-70

Akılcı ve mobil servete yönelişin en önemli göstergelerinden biri olan menkul kıymetler borsasının Ülgener'in ölümünden epey sonra, seksenli yılların sonunda nihayet kurulabilmiş olması; ancak, borsanın en küçük krizlerden bile önemli ölçülerde etkilenebilecek bir hassas bünye durumu koruması, dün ile bugünün, gelenekçi zihniyet ile modern zihniyetin birbirine karıştığı bir geçiş zihniyetiyle karşı karşıya olunduğu izlenimini vermektedir. Ülgener, Türk İktisadi varlığının kaderinin yüzeydeki şekil ve kalıplarla beraber altta ve derinde yaşanan bu zihni dönüşümün niteliğine bağlı olduğunu tespit eder.

Ülgener, Cumhuriyet Türkiye'sinin nereye gittiğinden çok nereden geldiğiyle ilgilenir. Bu nokta Ülgener'in tarihselci bakışının farklılığını ortaya koyar. Onun bakış açısıyla tarihin hiçbir noktasında ani bir kesiliş ve hiçbir yerinde de ani bir başlangıç yoktur. Tarih, bu anlamıyla "zamanın yekpare bütünlüğü" içerisinde ortaya çıkan olgu ve olayların sürekliliğini içerir. Bu bakımdan, Cumhuriyet Türkiye'sinin iktisadi modernleşmesi, Osmanlı İktisat zihniyetinden bağımsız bir biçimde ele alınamaz.

KAYNAKÇA

- ARICI,Kadir; “Bir Sivil Toplum Kuruluşu Olarak Anadolu Ahiliği (Ahiyan-ı Rum)”,II. Uluslararası Ahilik Kültürü Sempozyumu Bildirileri, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999
- AYDIN, Mustafa; Zihniyet sorunu: Mahiyeti, Oluşumu, Türleri ve Günümüzdeki bazı Problemleri.”, 1997
- BAYRAM, Mikail,- BACI, Fatma ve BACIYAN-I Rum (Anadolu Bacıları Teşkilatı); Damla Ofset Matbaacılık, Konya 1994, V.;; Neşet Çağatay, Bir Türk Kurumu Olan Ahilik, Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya 1981,
- BİLGİSEVEN, Amiran Kurktan Sosyolojik Açıdan İslamiyet ve İslami Kavramlar, Filiz Kitapevi, İstanbul,1992, s.12-13,
- Bursa Şer’iye sicilleri, Ankara, Milli Kütüphane, Yazmalar Bölümü, B-26,85
- CANAN, İbrahim, Kutub-i Sitte Tercüme ve Şerhi, Akçağ Yayınları
- CANDAN, Esin ve HANEDAR, Avni Önder; İktisat Neden Bir Kapalı Kutudur? Hâkim İktisadın Değer Yargısı – Sınama İlişkisi, Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Ekonomik Yaklaşım Dergisi Kongreler Dizisi(IV), 12-14 Ekim 2005,Ankara.
- ÇAKMAK, Orhan; Sabri Ülgener, Alternatif Yayınları, 2003
- DİNLER, Zeynel, İktisada Giriş, Ekin Yay., Bursa 2000

- EKİNCİ, Yusuf; Ahilik ve Meslek Eğitimi, M.E.B. Yayınları, İstanbul 1990
- Evliya Çelebi, "Seyahatname", Çev. Mümin Çevik, Üçdal Neşriyat 1986, cilt II
- Gazali, İhyau-Ulumiddin, Tercüme Ahmed Serdaroğlu, Bedir Yayınevi, 1975, cilt III, s. 451-603
- HARMAN, Willis; Küresel Zihniyet Değişimi, Çev. Muhammed Şeviker, İz Yayıncılık, 2000
- İbn Haldun, Mukaddime, Çev. Halil Kendir, cilt II, Yeni Şafak Yay., 2004.
- KILIÇ, Recep; Ahlakın Dini Temeli, T.D.V. Yayınları, 2003
- KOZAK, İ. Erol; İbn Haldun'a Göre İnsan, Toplum, İktisat, İstanbul, Pınar Yayınları, 1984.
- Kur'anı Kerim, Çev. Elmalılı M. Hamdi Yazır, Dergah Yayınları, 2007
- Mevlana, Mesnevi, Hazırlayan Adnan KARAİSMAİLOĞLU, Akçağ Yayınları, 2007
- NİŞANCI, Şükrü; 15-16. Yüzyıllarda Osmanlı İktisat Zihniyeti, Okumuş Adam Yayınları, 2002
- ÖZKİRAZ, Ahmet; Sabri F. Ülgener'de Zihniyet Analizi, a Yayınevi, 2000
- Riyazüs's-Salihin, Çev. Kıvamüddin Burslan-Hasan Hüsnü Erdem., Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1976

- SAYAR, Ahmet; Bir İktisatçının Entelektüel Portresi “Sabri Fehmi ÜLGENER”, Eren Yayınları, 1998
- Sayar, A.Güner, Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması, Ötüken Yay., 2006
- SCHROEDER, Ralph; Max Weber ve Kültür Sosyolojisi, Çev. Mehmet Küçük, Bilim ve Sanat Yayınları, 1996
- Sée, Henri; Modern Kapitalizmin Doğuşu, Çev. Turgut Erim, Yöneliş Yayınları 2001
- SOMBART, Werner; Aşk, Lüks ve Kapitalizm, Çev. Necati Aça, Bilim ve Sanat Yayınları, 1998
- SOMBART, Werner; Dünya Görüşü Bilim ve Ekonomi, Çev. F.Tepebaşılı, Çizgi Kitapevi, 2004
- TABAKOĞLU, Ahmet; Türk İktisat Tarihi, Dergah Yayınları, 2005
- TURNER, Brayn S.; Max Weber ve İslam: Eleştirel Bir Yaklaşım, Çev. Yasin Aktay, Vadi Yayınları, 1997,
- UYANIK, Mevlüt; Felsefi Düşünceye Çağrı Elis Yay., 2003
- ÜLGENER, Sabri Fehmi; İktisadi Çözölmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası, Derin Yayınları, 2006
- ÜLGENER, Sabri Fehmi; iktisat Felsefesi Tarihinde Werner Sombart'ın Yeri ve Şahsiyeti, İktisat Fakültesi Mecmuası, c.III, 1-2:95
- ÜLGENER, Sabri Fehmi; Makaleler, Derin Yayınları, 2006

- ÜLGNER, Sabri Fehmi; Tarihte Darlık Buhranları, Derin Yayınları, 2006
- ÜLGNER, Sabri Fehmi; Zihniyet ve Din İslam, Tasavvuf ve Çözölme Devri İktisat Ahlakı, Derin yayınları 2006
- ÜLGNER, Sabri Fehmi; Zihniyet, Aydınlar ve İzm'ler, Derin Yayınları,2006
- ÜLGNER, Sabri.F.; “Gösteriş Maksadıyla İstihlak Meselesi ve Türkiye'nin İktisadi Gelişme ve Kalkınmasındaki Zararlı Tesirleri”., Sosyal İlimler Mecmuası, XXIII, 1953
- WEBER, Max, Bürokrasi ve Otorite, Çev. H.Bahadır Akın, Adres Yayınları, 2005
- WEBER, Max; Sosyoloji Yazıları, Çev. Taha Parla, İletişim Yayınları, 2005
- WEBER, Max;Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu, Çev. Zeynep Aruoba, Hil Yayınları,1997

İnternet Kaynakları

- AKTAN, Coskun Can, <http://www.canaktan.org/ekonomi/iktisat-okullari/okullar/keynezyen.htm>
- ŞİMŞEK, Osman, <http://www.kamu-is.org.tr/pdf/837.pdf>
- Gürsoy Akça - Anzavur Demirpolat, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, http://www.sosyalbil.selcuk.edu.tr/sos_mak/makaleler%5CG%C3%BCrs soy%20Ak%C3%A7a%20-%20Anzavur%20Demirpolat%5C203-214.pdf

ÖZET

ŞAHİN, Lütfü, Sabri Fehmi Ülgener'in Ekonomi Politik Anlayışı Ve Türk Düşüncesine Katkıları, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2009

İktisat, İktisat Ahlakı, İktisat Zihniyeti, İktisat ve Din gibi kavramların çok yaygın olarak bir arada kullanılmadığı bir dönemde yaşıyoruz. Günümüz ekonomi verilerine bu kavramlar penceresinden bakarak ülkemiz ve insanlık açısından çok farklı kazanımlar elde edebiliriz.

Türkiye’de bu kavramları Türk dünyamıza kazandıran ve bu konuda bize kaynak olabilecek nitelikte eserler bırakan Sabri Fehmi ÜLGENER olmuştur. Ülgener, İktisat teorisinin insan-madde ilişkisine sıkışan açıklamaya dayalı yöntemi yerine, somut olgular karşısında, insan-insan ilişkisine yönelmenin daha sağlıklı sonuçlar elde edileceğini göstermektedir. Bu yaklaşım tarzı ile Türkiye Cumhuriyetinin nereye gideceğinden çok nereden geldiğinin daha önemli olduğunu, insan karşısında insanı farklı cephelerden kuşatarak, her birinin toplum üzerindeki tesirlerini incelerken dinin yapısal özerkliğini ve onun politik toplum, ekonomi ve kuramsal dünyadaki yaptırım gücünü eserlerinde bize aktarmaktadır.

Bu çalışma ile günümüz iktisadi gelişmelerine farklı bir perspektiften bakmanın, Türkiye’nin kronikleşmiş ekonomik sorunlarının gerçek nedenlerini görmekle birlikte bu güne kadar yapılan hataların arka planındaki zihniyet yaklaşımının ne kadar hatalı olduğunu ortaya koymaktadır. Toplumsal dinamikleri göz ardı ederek, yerli olmayan ithal programlar ile sürdürülebilir bir gelişen/büyüyen ekonominin mümkün olamayacağını göstermektedir. Ancak toplumun örf ve adetleri, tarihsel geçmişi, ahlaki yapısı, dinamikleri, zihniyeti vb. unsurları göz önünde bulundurarak kalıcı bir çözüme ulaşılabilir

Anahtar Sözcükler

1. İktisat
2. İktisat Ahlakı
3. İktisat Zihniyeti
4. Tasavvuf
5. “Dünya”

ABSTRACT

Şahin, Lütfü, Economic Politics Perception of SFÜ and his Contributions to Turkish Ideology/Philosophy/Thought, Master Thesis, Ankara, 2009

Economics, ethics of economics, mentality of economics, economics and religion are the terms of rare use of the current era. Attainments of various gains are possible for Turkey and humanity in general if the outputs of present economics are looked over in the light of the terms mentioned.

These terms are introduced to Turkish philosophy by SFÜ and he has been the unique reference on the subject through the unequalled works which he bequeathed to us. Ülgener proved that, rather than the method of economic theory restricted within the explanation on the basis of human-matter basis, an inclination towards human-human interaction would definitely lead to far saner results in the presence of concrete facts. With that perception, he suggests that the origin of Republic of Turkey is of greater significance than its destination. While scrutinizing human in various aspects in his interactions and researching their effects on society, he depicts structural autonomy of religion, its compulsive power on political society, economics and theoretical world in his works.

This study, by perceiving the current economic developments from a different point of view, exhibits the basic reasons of chronicle economic problems of Turkey and how defected the mentality behind the mistakes committed is. It also suggests the improbability of a sustainable economic development through imported programs when added up with ignoring the social dynamics. Long lasting solutions are only attainable by taking such virtues as the traditions and customs of society, its history, moral structure, dynamics, and mentality into consideration.

Keywords

1. Economics,
2. Ethics of economics,
3. Mentality of economics,
4. Mysticism,
5. “the world”.